

Političke
PERSPEKTIVE

Časopis za istraživanje politike

3

2011

Stef Jansen
Nebojša Blanuša
Marko Simendić
Miroslav Ružica
Nenad Marković
Danijela Dolenec
Nikola Beljinac
Tonči Kursar
Đorđe Pavićević

Politické
PERSPEKTIVE

3

2011

POLITIČKE PERSPEKTIVE
časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEDUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Vučina Vasović, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Đorđe Pavićević (glavni urednik), Tonči Kursar (zamjenik urednika), Ana Matan, Dušan Pavlović, Nebojša Vladislavljević, Goran Čular

IZDAVAČI Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Ilija Vujačić, Fakultet političkih nauka, Beograd

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Branka Janković Kursar (hrvatski), Aleksandar Belčević (srpski) (lektura i korektura), Goran Ratković (grafičko oblikovanje). Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*, decembar 2011.

Tiraž: 500

~

© Sva prava zadržana.
ISSN 2217-561X

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE : časopis za istraživanje politike / glavni urednik Đorđe Pavićević – 2011, br. 3 – .
– Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb (Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 2217-561X = Političke perspektive
COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Stef Jansen

ANTICIPIRAJUĆI “HEJ TI TAMO!”
Interpelacija na putu za granicu
7–28

Nebojša Blanuša

POLITIČKO NESVJESNO U HRVATSKOJ:
PROLEGOMENA JEDNOJ EKSPLOKACIJI
29–57

Marko Simendić

HOBSONO VIĐENJE PRAVNOG LICA:
PERSONA FICTA ILI PERSONA REPRÆSENTATA?
59–77

Miroslav Ružica

ZAŠTO JE EVROPSKA SOCIJALNA DEMOKRATIJA U KRIZI
Panevropska debata o budućnosti ESD, 2009–2011
79–106

Nenad Marković

ANALIZA PREVREMENIH PARLAMENTARNIH IZBORA
U REPUBLICI MAKEDONIJI 2011.
107–125

[OSVRTI I PRIKAZI]

Danijela Dolenc

DVOJBE KLASIFIKACIJE: PRIKAZ STUDIJE RAZVOJ DEMOKRATSKIH
USTANOVA U SRBIJI – DESET GODINA POSLE
129–135

Nikola Beljinac

DRŽAVA I DEMOKRATIJA
137–141

Tonči Kursar

JUGOĹINK: PREGLED POSTJUGOSLOVENSKIH ISTRAŹIVANJA
143–146

Dorđe Pavićević

FILOZOFIJA PRAKSE
147–151

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

153

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

155

ČLANCI I STUDIJE

ANTICIPIRAJUĆI „HEJ TI TAMO!”

INTERPELACIJA NA PUTU ZA GRANICU

---

*Stef Jansen*¹

REZIME

U ovom radu se na etnografski način ispituje kontrast između dve situacije u kojima ljudi kolima prilaze među-državnim granicama. Naglašavajući važnost lokacije ovih ljudi u odnosu na režime suvereniteta i regulacije mobilnosti, potvrđene državnim dokumentima, ističe se važnost *anticipacije* ovih događaja. Za analizu temporalne dimenzije ovih događaja, korišćeni su koncepti razvijeni u teorijama formiranja subjekta u savremenim društvenim porecima – interpelacija i ispovest. Želim da pokažem da ovi koncepti, iako razvijeni u filozofskim razmatranjima formacije subjekta odvojenim od empirijskih istraživanja, mogu biti korisno sredstvo za etnografsku analizu prelazanje granica ako se koriste na ograničen, precizan i pragmatično-materijalan način koji izbegava pretpostavke cirkularnosti i afektivnog investiranja, koji često podrazumeva njihova upotreba.²

KLJUČNE REČI: Interpelacija, ispovest, anticipacija, granice, regulacija mobilnosti

1 Dr Stef Jansen je vanredni profesor socijalne antropologije na Univerzitetu u Mančesteru u Velikoj Britaniji. Od 1996. godine do danas sproveo je seriju etnografskih istraživačkih projekata u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Autor je knjige „Antinacionalizam“ (Beograd, XX Vek, 2005) i kourednik knjige *Struggles for Home* (Oxford: Berghahn, 2008 with S Löfving). Pisao je o postjugoslovenskoj transformaciji doživljaja doma i nade i njihovoj vezi sa konceptima nacije i lokacije i izgradnjom postsocijalističke države. Njegov skorašnji rad fokusira se na unutrašnje i spoljašnje granice Bosne i Hercegovine i svakodnevne materijalizacije države u sarajevskim predgrađima. E-mail: stef.jansen@manchester.ac.uk

2 Ovaj članak se zasniva na tekstu napisanom za evropsku istraživačku mrežu *Remaking Eastern Borders* (COST Action ISo8o3), WSi „Istočne periferije”, radionica: “Na putu: Istočne periferije u svakodnevnom prelasku granice”, održane u Joensu, u Finskoj, novembra 2010. godine. Zahvaljujem se recenzentu na pažljivim kritikama. Neke od njih su mi na veoma koristan način pokazale gde moram da pojasnim argumente. Neke druge, pak, nisam mogao da integrišem u ovom tekstu.

PRVA EPIZODA

Moje detinjstvo sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka uključivalo je regularne prelaskе granice između Belgije i Holandije. Odrastao sam u Belgiji, ali gotovo svi moji rođaci su živeli na jugu Holandije, na manje od 70 kilometara od mesta u kojem je živela moja porodica. Paradoksalno, poseta onima koji *jesu* živeli u Belgiji – roditeljima moje majke i mom ujaku i njegovoj porodici, koja sada vodi farmu roditelja moje majke – zahtevala je u stvari *dva* prelaska granice. To je zbog toga što su oni živeli u enklavi. Usled nekih bizarnih istorijskih oklonosti, prilikom formiranja teritorijalnog suvereniteta njihove kuće i mali komad zemlje oko njih bili su locirani u Belgiji, ali sa svih strana okruženi teritorijom koja pripada Holandiji. Kao rezultat toga, sve naše porodične posete uključivale su prelazak granice bar jedanput.

Kao preteča Šengenske zone, kontrole granica između država Beneluksa bile su u to vreme već svedene na minimum i nekoliko ruta kojima smo često išli uključivale su prelaskе granica bez policije. Iako je ova regija nekada bila dobro poznata ruta za šverc (putera, ženevera³ i duvana, na primer), ekonomska asimetrija između Belgije i Holandije je naglo oslabila i granica je postala još manje čuvana. Tokom godina, na glavnom putu polako su nestala materijalna obeležja čuvanja granice: barijere i zastave su uklonjene, napuštene carinske zgrade su demontirane ili su bile potpuno propale i nisu više nimalo podsećale na granične prelaze. Za vreme mog života, na sporednom seoskom putu kojim smo najčešće išli, nikada nije bilo nikakvih graničnih postaja.

Zamislite scenu sa jednog od tih putovanja, kada se porodica Jansen u svom jarko crvenom automobilu „datsun 100A“, jedne noći kasnih sedamdesetih, vraćala iz posete rođacima. Moj brat i ja smo sedeli pozadi i umorni od igre na farmi testirali strpljenje svojih roditelja. Napuštamo kuću roditelja moje majke i skrećemo od farme ka putu, te tako i sa suverene teritorije Belgije ka suverenoj holandskoj teritoriji. Vozimo se ka jugu sporednim putem kroz maglovita polja i malo šume, i stižemo do belgijske granice. Nema obeleženog graničnog prelaza. U principu, postoji mogućnost da ćemo morati da pokažemo svoje identifikacione dokumente misterioznom entitetu koji su naši roditelji nekada nazivali „letećom patrolom“. Moguće je i da su samo jednom pomenuli tu lutajuću jedinicu, ali se sećam da sam bio njome fasciniran. Dok ovo pišem, sećam se još jednog detalja koji me je intrigirao na sličan način. Postoji farma za koju su odrasli (možda roditelji dok smo prolazili pokraj nje) jednom rekli da je na njoj izvršen pretres zbog ilegalne proizvodnje ženevera. Sećam se kako je izgledala,

3 Vrsta džina, *prim. prev.*

sećam da je bila veoma blizu granične linije, sećam se sa koje strane puta se nalazila, ali se ne sećam na kojoj je strani granice bila.

Uprkos mom neodređenom uzbuđenju u vezi sa ovom granicom (tj. tačkom gde jedna nevidljiva linija, koju je proizvela neka davna igra suverenosti, preseca put kojim idemo), ne postoje prakse koje se sa njom povezuju: ne anticipiramo da ćemo bilo šta *raditi* na toj određenoj tački. Ne očekujemo da ćemo stati ili da ćemo čak usporiti, ne pripremamo nikakva dokumenta za pregled. Ipak, kao i svi članovi moje porodice, i ja sam implicitno naučio da prepoznam vizuelne znake: na primer, stil kuća se pomalo razlikovao i bilo je više crno-belih krava pored puta u Holandiji, a više braon-belih krava pored puta kroz Belgiju, ali su se ove promene pojavljivale postepeno, a ne u jednoj određenoj tački. Saobraćajni znaci i signalizacija na putu bili su očigledno drugačiji odmah iza granice, ali na ovom seoskom putu ih nije bilo. Ipak, kao što ćemo videti kasnije, znali smo tačno u kojoj tački smo prešli granicu.

DRUGA EPIZODA

Mnogo godina kasnije, u leto 2000, ubrzo pošto sam otpočeo etnografsko istraživanje u Tuzli, putovao sam na radionicu u Dubrovnik. Pristao sam se da povezem dve kolegice koje su takođe išle na radionicu: A., građanku tadašnje Savezne Republike Jugoslavije, koja je živela u Beogradu i B., američku građanku koja je u to vreme vršila istraživanje u Mostaru. A. je krenula autobusom iz Beograda i prešla Drinu, koja je postala državna granica između Srbije i Bosne i Hercegovine, do Bijeljine u bosansko-hercegovačkom entitetu Republika Srpska. U Bijeljini je uzela drugi autobus, jedan od malobrojnih koji su u to vreme prelazili međuentitetsku granicu, kako bi stigla do Tuzle, u Federaciji Bosne i Hercegovine. Pokupio sam A. na autobuskoj stanici u Tuzli i zajedno smo otišli u Sarajevo, napravili pauzu za pitu u starom gradu i nastavili za Mostar, gde smo pokupili B.

Uobičajeni i najbrži put od Mostara do Dubrovnika vodi ka jugu, u Hrvatsku, sve do jadranske obale, a zatim istočno, magistralom – glavnim putem pored obale sve do Dubrovnika. Međutim, ovaj put nije bio moguć bez dokumenata koji su u to vreme bili potrebni. A. je u svom pasošu morala da ima vizu za ulazak u Hrvatsku, za koju je na vreme podnela zahtev sa pozivnim pismom koje sam joj poslao. A. je ovu proceduru prošla u hrvatskom konzulatu već više puta, kako bi sa svojim mužem i decom, koji imaju i hrvatska dokumenta, putovala u selo svog muža u Dalmaciji. Kao i mnogi drugi u takvoj situaciji, A. je dugotrajnu proceduru smatrala iritirajućom i ponižavajućom, ali je ipak kroz nju prošla znajući da je to jedini način da obezbedi legalan ulazak u zemlju. Problem je bio u tome što je viza koju je A. imala u svom jugoslovenskom pasošu bila predviđena za jedan ulazak u

zemlju, a uobičajena ruta od Mostara do Dubrovnika zahteva dva ulaska. Posle prvog ulaska u Hrvatsku, da bi se prošla opština Neum, mali deo jadranske obale koji pripada Bosni i Hercegovini, mora se po drugi put ući u Hrvatsku. Iz tog razloga, isplanirali smo drugačiji put, koji traje mnogo duže. Ovaj alternativni put uključuje skretanje na istok sa glavnog puta koji povezuje Mostar sa obalom i kretanje malo korišćenim, uskim planinskim putem koji se na kraju krivudavo spušta ka Neumu. Na taj način dolazeći do magistrale na njenoj kratkoj deonici u Bosni i Hercegovini, skrećemo istočno, prelazimo granicu sa Hrvatskom i nastavljamo do Dubrovnika.

Pogledajmo поближе poslednju deonicu našeg puta u Bosni i Hercegovini. Vozeći se južno od Mostara, skrenuli smo na istok. Zamislite negostoljubivi, stenoviti predeo južne Hercegovine u kasno leto. Žuto-smeđe stene i avgustovsko sunce koje prži sasušeno žbunje. Ovaj kraj nikada nije bio gusto naseljen, ali nakon ratova 1992-1995. ovde živi još manje ljudi. Koristeći svoj status većinskog stanovništva i blizinu Hrvatske, koja je proglasila nezavisnost, hrvatske (para)vojne snage su se ovde borile protiv Jugoslovenske narodne armije i uspostavile kontrolu na regijom. Gotovo svi Bošnjaci i Srbi bili su ili proterani ili su pobjegli. Mnoge njihove kuće bile su opljačkane i uništene, kao i zgrade koje nije bilo moguće na jednostavan način upisati u hrvatsko nacionalno-religijsko nasleđe. Mnogi Hrvati su se takođe iselili u inostranstvo, ili se pridružili opštem kretanju ka gradovima, koje je rat ubrzao.

Kada smo prolazili tuda 2000. godine, nedavne ljudske intervencije u pejzažu svedočile su o hrvatskom nacionalizmu: novopodignuti krstovi, zastave susedne Hrvatske i grafiti koji izražavaju lojalnost Hrvatima optuženim za ratne zločine, hrvatskim fašistima iz Drugog svetskog rata („U“ kao ustaše) ili pokazuju teritorijalne pretenzije (*I ovo je Hrvatska*). Ovo poslednje svedoči o jednom od ratnih ciljeva hrvatskih jedinica koje su ovde operisale, bilo da su ih delili svi njeni članovi ili ne: uključivanje ovog regiona u hrvatsku državu. Drugim rečima, za njih, granica prema kojoj smo se vozili uopšte nije trebalo da bude tu. Po njima, graničnici, zastave, kancelarije i uniformisana policija – materijalni aparat rituala prelaska granice, za koji smo se spremali u kolima – trebalo je da bude uspostavljen negde drugde.

Sivi „pežo 309“, sa belgijskim tablicama i u lošem stanju, polako se provlačio kroz ovaj predeo. Niko od nas ranije nije bio ovde. Pored puta nije bilo gotovo nikoga, osim nekoliko ljudi koji su sedeli ispred male trafike, koja je radila kao bar ukrašen hrvatskom zastavom i znakom na kojem je pisalo *Zavičaj*. Stali smo da popijemo piće. Začutili smo prolazeći pored prizora koji su svedočili o posebno velikim razaranjima, komentarisali smo vrućinu i pejzaž, ukazivali na grafite. To su bile glavne teme razgovora, uslovljene rutom kojom se naša trojka kretala. Jedini razlog zbog kojeg smo bili na ovom neobičnom putu za Dubrovnik bila je viza za samo jedan

ulazak u Hrvatsku u A.-inom SRJ pasošu. Žalili smo se na birokratske zahteve koji su uspostavljeni postjugoslovenskim uređenjem kretanja i na nejednakosti koje iz toga proističu. Drugim rečima, forma i afektivna boja naših praksi – vožnja ovim putem, isticanje određenih pojedinosti koje su dospevale u naš vidokrug, pričanje ili ćutanje o određenim stvarima, određena osećanja i raspoloženja, bili su nametnuti situacijom koju je stvarao poredak politike suvernosti.

... kao i običnost prelazaka granice kojih se sećam kao dete. Naravno, postoje mnoge razlike između ova dva prelaska: druga kola, drugo vreme, druge granice. Granični prelaz između Bosne i Hercegovine i Hrvatske nije ni postojao pre 1990-tih. Drugi su i ljudi: ja sam jedina osoba prisutna u oba događaja (a i ta osoba se mnogo promenila: dve decenije je starija, više je putovala i bar za metar je viša nego ranije). Mislim da je ono što mi dozvoljava da spojim ova dva događaja i izdvojim njihove razlike, to što oni uključuju određeni odnos između dokumenata koje nosimo – pasoša i ličnih karata koje potvrđuju da smo osobe vredne određene vrste kretanja preko granice – i događaja prelaska granice. Taj događaj je topografski lociran na određenom mestu – u priči iz mog detinjstva, to je nekontrolisana tačka gde granična linija između Holandije i Belgije preseca put, u priči iz 2000. to je granični prelaz između Neuma u Bosni i Hercegovini i hrvatske obale na istoku. Taj događaj je takođe smešten u određenom vremenu: u veoma bliskoj budućnosti. Krećemo se prema toj tački u vremenu i prostoru i znamo da je prelazak neizbežan.

INTERPELACIJA I GRANIČNE KONTROLE

Smatram da jedna od razlika između ove dve epizode može da bude shvaćena kroz pojam interpelacije. Mada on nije bio prvi koji je koristio pojam interpelacije, današnja upotreba ovog pojma u društvenoj teoriji vezuje se sa rad marksističkog filozofa Luja Altisera. Umesto da u skladu sa humanističkom tradicijom, krene od postojanja subjekta, Altiser predlaže da subjekte tretiramo kao efekte određenih procesa formiranja subjekta – „interpelacije”. Za Altisera, subjekti su interpelirani od strane ideologija. Ove ideologije deluju svuda, čak i u naizgled „neutralnim” praksama kao što je pozdravljanje, koje može biti viđeno kao „ritual ideološkog prepoznavanja” koje nam obezbeđuje sigurnost kao „konkretnim, individualnim i (prirodno) nezamenjivim subjektima” (*Althusser, 1971: 173*). Proces postajanja subjekatima *države* nastaje kroz ono što Altiser naziva, državni ideološki aparat (DIA), „materijalno postojanje ideologije”, kao što su sistemi identifikacije građana, porez, obrazovanje, ali i porodica, itd. Ovi ideološki aparati države obezbeđuju moguće pozicije subjektima i, kroz skup regulacionih praksi, kanališu interpelaciju i tako proizvode subjekte. Altiserov

najpoznatiji primer je policajac koji „poziva“ prolaznika na ulici povikom „hej ti tamo!“. Altiser tvrdi da, reagujući na ovaj poziv, preuzimamo subjekatsku poziciju potčinjavanja državi, čiji je predstavnik policajac.

„Pozvana osoba će se okrenuti. Ovim prostim fizičkim zaokretom od 180 stepeni, osoba postaje subjekat“ (*ibid*, 174).

Altiserova teorija interpelacije bila je kritikovana na mnogo načina, na primer zbog toga što je bila isuviše usmerena na jezik, i zbog toga što je bila isuviše fokusirana na centralizovan model suverenosti, dok je samo Altiserovo postuliranje ideologije i ideoloških aparata države još problematičnije. Njegovo razumevanje „ideologije“ ističe „državu“, ali primer policajca koji poziva nekoga ostaje samo ilustracija toga kako subjekti nastaju kao takvi (*tout court*). Kao što tvrdi Džudit Batler, ova scena treba da bude shvaćena kao „egzemplarna i alegorijska i kao takva ona nikada ne mora da se dogodi da bi se pretpostavila njena efikasnost“ (*Butler, 1997: 106*). U stvari, i sam Altiser upozorava da sekvencioni karakter te scene ne treba shvatiti doslovno. Batler dalje navodi da „interpelacija [...] nije događaj, već određeni način *teatralizacije poziva*, njegovog postavljanja na scenu“ (*ibid*, 106-107). Batler dalje razvija ovu teoriju u zanimljivoj studiji formiranja subjekta, fokusirajući se na „zaokret“ koji se dešava u interpalciji.

Koliko god da su ovi autori inspirativni, svrha etnografske analize razlikuje se od analize Džudit Batler ili Luja Altisera. Za početak, moj cilj nije da istražim kako nastaju subjekti – ambicija koja je, verujem, veoma teško spojiva sa prirodom etnografskog istraživanja, već da utvrdim kako mi postajemo *određena vrsta* subjekata u određenim situacijama. Za tu svrhu, predlažem da Altiserovog policajca shvatimo malo više doslovno, tj. više pragmatično-materijalno, a samu scenu više kao događaj, i to, kao što ćemo videti kasnije, kao *anticipirani* događaj, što predstavlja ključ naše analize.

Tako se redukovana i specifična upotreba interpelacije, primenjena na dve pominjane epizode opisane u ovom tekstu, tiče načina na koji se pojavljujemo kao određeni subjekti locirani u odnosu na režime suvereniteta i regulacije kretanja. Predlažem tako da se razlika između ove dve epizode shvati kroz našu anticipaciju (ili njeno odsustvo) stvarne materijalne interakcije kroz koju nas službenik ili službenica na granici eksplicitno poziva i kroz koju svi učesnici ovaj događaj razumeju kao čin interpelacije od strane uniformisanog lica, koje zauzima specifičnu poziciju u tehnologiji države. Čini mi se da, ako se koristi na ograničen i precizan način, interpelacija može da bude koristan konceptualni aparat za etnografsko istraživanje epizoda sličnih onima analiziranim u ovom radu.

Tako je veza sa graničnim kontrolama očigledna. Prelazak granice koju čuva policija je prilika u kojoj se dešava eksplicitna interpelacija na manje

ili više sistematičan način. Službenik ili službenica na graničnom prelazu nas poziva varijacijama uzvika „hej ti tamo!“ i sa dokumentima u rukama, mi se okrećemo prema njemu ili njoj, postajući određeni subjekti u tom procesu. Ipak postoje neke važne, potencijalno produktivne komplikacije koje možemo pronaći u ovom procesu. Ovdje ćemo se kratko osvrnuti na dve.

Prva komplikacija tiče se razmere ili obima entiteta koji su u pitanju. Procedura kontrole granice ne predstavlja jednostranu interpelaciju od strane graničnog službenika ili službenice kao otelovljenja ideološkog aparata države, ili bar ne predstavlja samo to. Ideološki aparat koji on ili ona otelovljuju je naravno kanalisiran kroz infrastrukturu i osoblje svake pojedinačne države, ali i kroz proces subjektivacije (postajanja subjektom i potčinjavanja, *prim. prev*), koji je sadržan u pozivanju od strane službenika ili službenice i koji svoju formu dobija u odnosu na sistem država: globalizovani režim regulacije mobilnosti u nastanku, u kojem su naše pojedinačne pozicije određene potvrđivanjem nas samih kroz dokumenta, koja izdaju pojedinačne države kako bi nas uključile u svoj režim (Jansen, 2009). Delovanje ovog režima uključuje sve veći broj aktera koji nisu povezani sa državnim institucijama na tradicionalan način. Dokumenta, naravno, izdaju države, i službenici ili službenice su obično državni agenti (što potvrđuje, na primer, uniforma, radno mesto, radna uputstva, obuka i plata), ali razmera u kojoj se odigrava interpelacija jeste sistem koji se sastoji od država i teritorijalnih pretenzija suverenosti svake od njih. I provere na graničnim prelazima i spoljašnje granice ovih pretenzija, sve su više ukotvljene u širi skup procedura, od kojih se mnoge dešavaju izvan granice i mnogo pre samog prelaska. Kao što ćemo videti, pored decenriranja države, koje je ključno za Fukoovu (1975, 1990) kritičku analizu i elaboraciju Altiserove teorije o formiranju subjekta, etnografska analiza prelaženja granice bi zahtevala da je ponovo učinimo centralnom, ali tako što ćemo promeniti njenu razmeru.

Naravno, mi u stvari nikada ne dolazimo u kontakt sa ovim „državnim sistemom“, niti on predstavlja nekakav entitet koji negde postoji i ima moć delovanja, ali se podrazumeva da naše akcije nose njegov pečat, da ga na neki način oponašaju. Kao i „efekti države“ (Mitchell, 1999), u praksi se on za nas pojavljuje kroz stvarne i zamišljene interakcije: naše pozicioniranje je bar delimično zasnovano na našem sopstvenom ili nekom posrednom iskustvu interpelirajućih interakcija, sličnih onima koje anticipiramo pri prelasku granice. Povećana svest o geopolitičkom u drugoj epizodi koju opisujem, evocirana rutom kojom smo se kretali i razlozima za njen odabir, nacionalizovano uništavanje vezano za granice oko nas, vizna procedura koju je A. morala da prođe, itd, prislili su nas tako na to da postanemo određena vrsta subjekata preko naše specifične lokacije u odnosu na „državni sistem“. Sama činjenica da smo mnogo manje svesni

ovoga u prvoj epizodi upravo je rezultat luksuza koji nam je obezbedio isti ovaj „sistem“, koji se, naravno, vremenom menja. Onda Batler može biti u pravu u vezi sa formiranjem subjekta uopšte, kada navodi da pozivanje nikada ne mora da se dogodi da bi bilo efektivno, ali za vrstu etnografske analize koju predlažem, čini se da se specifičan način, na koji postajemo specifični subjekti, u ovim epizodama oslanja na bar neke od prošlih i neke od očekivanih događaja.

To nas vodi do drugog problema. Najočiglednija deskriptivna razlika između onoga što se dešava u automobilima u ove dve epizode jeste to što prilazimo granicama na različite načine. Dok se vozimo kroz niska polja prema holandsko-belgijskoj granici sedamdesetih godina prošlog veka, naš „datsun 100A“ se kreće seoskim putem na kome nema obeleženih graničnih prelaza. Porodica Jansen čini to rutinski. „Pežo“ koji krivuda preko spaljenih hercegovačkih planina 2000. godine prilazi bosansko-hercegovačkoj i hrvatskoj granici iz tog specifičnog pravca, zbog vize za jedan ulazak koja se nalazi u pasošu osobe A. Razlike u interpelaciji ovde se tiču širih razlika u načinima na koje prilazimo granici: to se ne tiče samo toga koji put smo odabrali i zašto, već i toga koju vrstu interakcije *anticipiramo* ili *ne anticipiramo*. I ova razlika, koja uslovljava razliku u ljudima u ova dva automobila i njihovu međusobnu interakciju jeste posledica specifičnog odnosa između dokumenata koje izdaje država, i koji jamče za nas, i relevantnog režima suverenosti koji upravlja interpelacijom na specifičnom graničnom prelazu kojim se približavamo (kao što potvrđuju i naši razgovori, odnosno njihovo odsustvo). Pogledajmo malo bliže ovu anticipatorsku dimenziju.

ANTICIPACIJA

Čini se da Altiserovi primeri, posebno oni sa policajcem koji doziva prolaznika, umanjuju bilo koju anticipatorsku dimenziju interpelacije. Međutim, njegova analiza ipak ostavlja prostor za nju. Za Altisera, subjekti su *uvek već* interpelirani. Interpelacija počinje i pre nego što smo se rodili:

„dete je [...] uvek već subjekat, uspostavljen kroz specifičnu porodičnu ideološku konfiguraciju u kojoj se ono 'očekuje' jednom kad je začeto“ (*ibid*, 176).

Posle toga, subjektivacija se oslanja na stalni performans: sama rutina čina različitog odgovaranja na interpelaciju kontinuirano proizvodi subjekte. Čini mi se da ovakvo razumevanje sugeriše da anticipacija može da igra važnu ulogu i u različitim formama interpelacije.

Približavajući se holandsko-belgijskoj granici kasnih sedamdesetih godina prošlog veka, moja majka, otac, brat i ja nismo anticipirali nikakvo pozivanje od strane zvaničnika, koji otelovljuje bilo koji državni poredak

ili kontrolu kretanja između država. Naravno, postojala je mogućnost kontrole od strane „leteće patrole”, ali je to nešto što smo anticipirali kao malo verovatno. Ako se dogodi, biće daleko od stvarne granice i nemamo razloga da sumnjamo da će nam belgijski dokumentni moje majke ili holandski dokumenti ostatka porodice obezbediti lagodan prelazak granice. Dakle, mi nismo očekivali da budemo „pozvani” na graničnom prelazu kao pojedinačni konkretni subjekti određenih godina, pola, nacionalnosti, i tako dalje – svi smo bez bojazni mogli da ostavimo prostora za mogućnost nekog vida kontrole. Naravno, ova bezbrižna atmosfera relativne ne-anticipacije je *sama po sebi* zasnovana na određenom režimu suverenosti, i interpelacija se dakle *dešava*. Iako možda ne reflektujemo o njoj na eksplicitan način, mi nastajemo kao određeni subjekti kroz našu relativnu ne-anticipaciju. Činjenica da je granica kojoj se sada približavamo granica Beneluksa i da se ona na ovom putu može preći bez ikakve kontrole, kao i to da nosimo dokumenta koja potvrđuju legalnost našeg kretanja na ovom mestu, upravo čini uslove za interpelaciju.

Mi ne očekujemo da ćemo biti „pozvani”, ali to ne znači da se ništa ne dešava u anticipaciji trenutka u kojem „datsun 100A” treba da pređe holandsko-belgijsku granicu. Svi ovi česti prelasci – kolima, peške, biciklom, vozom, nisu mi učinili ovo iskustvo potpuno nezapaženim ili neutralnim. Nas četvoro je putovalo u Mađarsku, i podnošenje zahteva za vize, petočasovno čekanje i detaljna pretraga i ispitivanje na militarizovanoj austrijsko-mađarskoj granici dalo nam je živo iskustvo činjenice da prelazak granice može da bude mnogo drugačiji. Moj brat i ja se posebno dobro sećamo kola izrešetanih mecima koja su stajala u blizini graničnog prelaza, delimično pokrivenih ciraodom. Naši roditelji su ih takođe videli, ali nam o njima nisu ništa rekli, što je možda ovo sećanje učinilo još snažnijim. Približavanje holandsko-belgijskoj granici kroz niska polja iz mladosti moje majke, izgledalo je manje spektakularno, ali je postojala neodređena tenzija koju sam negovao i koja me je fascinirala. Neodređeni veo misterije vezan za moguću destileriju ženevera. Za mog brata i mene uvek je postojala mala nada da će se „leteća patrola” iznenada pojaviti. Prošlo je bar petnaest godina od kada nisam bio tamo, možda i dvadeset, ali me je pisanje ove vežbe nateralo da shvatim da bih, kada bih danas tamo prošao, verovatno još uvek mogao da pokažem to mesto – zemljanu stazu zaklonjenu žbunjem iza koje sam verovao da će se pojaviti patrola. Ali mi u stvari nismo očekivali da će se to dogoditi, jer je naša anticipacija, naravno, u velikoj meri zasnovana na prethodnim iskustvima.

S druge strane, približavajući se bosanskohercegovačko-hrvatskoj granici 2000. godine, A, B. i ja smo anticipirali da ćemo biti „pozvani” kao subjekti koje potvrđuju određena dokumenta. Mnogo pre nego što smo bili u blizini mesta gde će nas granični službenik „pozvati”, mnogo pre nego što nam je

rečeno da se zaustavimo, pokažemo svoja dokumenta, ispunimo njegove zahteve i odgovorimo na njegova pitanja (i da, očekujemo da će to biti muškarac), interpelirani smo upravo kroz našu anticipaciju. Ovo uslovljava većinu naših postupaka i interakciju u kolima. Mi izvodimo određene forme subjektivacije, tj. postajemo određena vrsta subjekata kroz specifične odnose između dokumenata koji potvrđuju naš identitet i događaja prelaska granice za koji se pripremamo. Ovo naravno nije jedina osnova naše interakcije, ali kroz naš zajednički put i naše razgovore i ćutanje o njemu, mi ipak jedni za druge postajemo državljani određenih država. Obratite pažnju na to da naše pozicioniranje na ovako različite načine nije posledica prvenstveno naših već postojećih „kulturnih” razlika kao osoba koje su odrasle u drugačijim kontekstima. Naprotiv, ove razlike se pojavljuju kroz procese kroz koje jedni druge prepoznajemo kao osobe koje zauzimaju određene pozicije u sadašnjem sistemu suverenosti i regulacije mobilnosti – nejednake pozicije koje su nam dodeljene dokumentima.

Tako su, dok se vozimo prema bosanskohercegovačko-hrvatskoj granici 2000. godine, naša afektivna angažovanja manje neodređena nego u epizodi sa Beneluxom iz sedamdesetih. Interakcija u kolima ima veze sa specifičnostima ovog regiona i problematičnim granicama za koje znamo da se nalaze u blizini. Ne znamo ništa o destilerijama u ovom kraju, ali je pejzaž važan za razumevanje raspoloženja u sivom „pežou”. I veliki deo toga može biti shvaćen samo u kontekstu pitanja suvereniteta. Uništavanje i „nacionalizacija” izgrađenog okruženja, uključujući i stene i drveće (kroz zastave i grafite) uslovljeno je blizinom granice između dve jugoslovenske republike i sukobom vezanim sa njihovom novonastalom državnošću. Slaba naseljenost ovog kraja delimično je uslovljena njegovom surovom klimom i neplodnom zemljom, ali i time što je ova regija nekoliko vekova bila opasna granična zona Osmanskog carstva. Osim razumevanja ovih stvari-svedoka koje su bile svuda oko nas, naš afektivni angžaman bio je ispunjen i svešću o odnosu između nas i putnih dokumenata koje smo nosili sa sobom i događajem za koji smo se pripremali. Svo troje smo doživeli slične događaje već mnogo puta na mnogim granicama, onima bivše Jugoslavije i nekim drugim. Ova iskustva, potvrđena različitim dokumentima, međusobno se razlikuju, ali ne potpuno dosledno. Kada smo moji roditelji, brat i ja sedamdesetih godina prošlog veka prošli kroz dugački proces podnošenja zahteva za vize za naš put u Mađarsku, B. sa svojim američkim pasošem takođe bi morala da vadi vizu, A. je mogla da pređe austrijsko-mađarsku granicu, kao i mnoge druge granice širom sveta, bez vize u svom „crvenom” jugoslovenskom pasošu. 2000. godine trebala joj je viza za gotovo svaku državu u Evropi i za većinu država u svetu, dok meni i B. vize nisu bile potrebne. Međutim i ovaj primer nije potpuno jednostavan, jer, bez obzira na to što nas je birokratija mađarskog konzulata

prilično nervirala, čak i kao dete nisam mogao da ne primetim da je moj belgijski pasoš ipak na mnogo višem stupnju na lestvici poželjnosti nego pasoš građana Mađarske (ako su imali toliko sreće da uopšte imaju pasoše). To nije slučaj i sa A. – 2000. godine bilo je svega nekoliko zemalja u Evropi i svetu gde je pasoš SRJ smatran poželjnim. U Mađarskoj sigurno ne.

ISPOVEST

Dok smo se približavali bosanskohercegovačko-hrvatskoj granici kroz suve planine, anticipirali smo da ćemo ući u određenu vrstu okruženja sa određenim ljudima i stvarima, koje je drugačije od onoga koje smo anticipirali na granici Beneluksa sedamdesetih. Možda će tu biti red vozila, možda ne. Ali sigurno će biti barijera, znakova, zastava, grbova, malih ispostava sa kancelarijama, birokratije, pečata – materijalizacije suverenih pretenzija određene države, lociranih na njenoj prostornoj granici. I ono što je ključno, anticipiramo ljude u uniformama koji će nas doslovno *pozvati*, dok se pripremamo za manje ili više rutinsku interakciju sa njima. Zahvaljujući prethodnim iskustvima, bilo našim sopstvenim ili tuđim, znamo da treba to da očekujemo. Naše znanje ne obuhvata samo one pojave tipične za većinu graničnih prelaza, već i neka druga znanja, koja proizilaze iz kulturne intimnosti vezane za bivše jugoslovenske države. Anticipiramo i scenario koji bi naša interakcija trebalo da sledi. I iako postoji mogućnost varijacija, smatramo da je to uglavnom stvar odluke pograničnog službenika. Možda će biti prijateljskih pozdrava, gundanja, gestova ili pitanja o našoj destinaciji, flertujućih pogleda, šala na račun vozača koji vozi dve putnice, trenutka neprijateljstva pred pasošem SRJ sa „srpskim” imenom i beogradskom adresom, šale ili lingvističke konfuzije pred belgijskim i američkim pasošem... Mi znamo da su ovakve interakcije moguće, ali i da se ne moraju dogoditi. U svakom slučaju, neće nas iznenaditi ako se dogode. U stvari, dok se vozimo, šaleći se pričamo o tome. Naše šale i razgovori delimična su posledica toga što smo pomalo nervozni zbog prelaska granice. Očekujemo da će nam možda biti rečeno da otvorimo prtljag za pregled – dok smo putovali već smo shvatili sa je količina cigareta koju nosimo sa sobom u okviru dozvoljene granice. Pripremamo svoja dokumenta za pregled mnogo pre nego što se približimo granici. Znamo da su naši papiri u redu, ali diskreciono pravo graničnog službenika tu ipak igra određenu ulogu. Ono što manje-više sigurno anticipiramo – osnovni scenario, jeste interakcija kroz (ne)verbalne zahteve za našim pasošima i dokumentima za kola.

Na osnovu svog istraživanja na jednom kanadskom aerodromu, Mark Solter (*Salter, 2007*), predlaže upotrebu Fukoovog koncepta ispovesti kao korisnog oruđa za razumevanje takvih interakcija. Fuko je veliki deo svog rada razvio kroz kritički dijalog sa marksističkim teoretičarima, kao što je

Altiser, odbacujući i Altiserov naglasak na jeziku i njegov vrednosno opterećeni koncept ideologije, kao i njenu zavisnost od tvrdnji o uvidima u realnost koju ideologija zamagljuje. Ipak njegov rad o proizvodnji subjekata (*asujetissement*) analogan je Altiserovom na mnogo načina. Podjednako antihumanistički, i kao što ćemo videti, često podjednako sveobuhvatnim evociranjem „uspeha” dominacije preko koncepta „diskursa”, Fuko predlaže da se fokusiramo na određene tehnologije preko kojih se ovaj proces događa.

Fuko tvrdi da u modernoj Zapadnoj *governmentalnosti*, ispovest, definisana kao „sve one procedure kroz koje je subjekat primoran da proizvodi diskurs istine o svojoj seksualnosti, a koji može da ima efekat na sam subjekat” (1980: 216), postaje ključni ritual za proizvodnju istine, delujući uporedo sa drugim formama i zamenjujući ih sve više, uključujući optuživanje, posmatranje i demonstraciju (1990: 58-59; 1997: 84). Fuko pokazuje da je ispovest, imajući svoje poreklo u hrišćanstvu i bivajući kasnije profesionalizovana, na primer u medicini, birokratiji, pravdi, obrazovanju i intimnim odnosima, pomerila fokus sa konkretnog seksualnog čina na rekonstrukciju želja i misli koje su retrospektivno identifikovane kao razlog koji je doveo do samih činova (1990: 63). Fuko navodi da je tako tokom vremena, nastala tendencija da se u ispovest uključuje ne samo ono što je onaj koji se ispoveda želeo da zadrži skrivenim od drugih, već i ono za šta se pretpostavljalo da su on ili ona ne znajući krili od samih sebe (1990: 66). Na ovaj način, ispovest je postala najvažniji način za *proizvodnju* istine, ranije nepoznate svima uključenim u ovaj proces. Istina o kojoj se ovde radi je istina određenog poretka stvari – to je istina o samome sebi, o tome ko je onaj koji se ispoveda. Ispovest tako ne treba shvatiti kao nešto što zavisi od nedela počinjenih u prošlosti. Bez obzira na to kako može izgledati, Fukoova definicija ispovesti kao „hermeneutike sopstva” ne odnosi se na otkrivanje neke vrste unutrašnjeg sopstva koje je već imalo značenje, već na jednu konačno arbitrarnu interpretaciju telesnih iskustava i potreba koje nemaju nikakvo artikulisano značenje pre ispovesti. Na taj način ispovest proizvodi objekat koji se naziva „subjektom”: od tela *proizvodi* subjekat. Fuko vidi ispovest kao jedan izuzetno raširen efekat moći koji sve manje doživljavamo kao ograničavajući teret, sve više ga inkorporirajući kao put ka oslobađanju istine u nama (1990: 60). Kao takva, ispovest postaje centralna procedura za rad „bio-moći”.

U svom radu o kriminalitetu Fuko (1975) pokazuje kako je nasilna opresija fizičkom silom sve više bila zamenjivana nadziranjem. Ovo je u zatvorima uključivalo vidljivost, ali i rutinske intervjuje i tekstove koji su stvarali novi „domen znanja” oko individualizovanih zatvorenika. Ovakvo ispitivanje omogućilo je objektivizaciju, koja je omogućila „aranžiranje”, tj. upravljanje objektima kroz „normalizaciju” (kroz opis, merenje, poređenje, itd). Ispitivanje je tako prvi korak u stvaranju individualnih subjekata koji

moгу biti saznati i kojima se može upravljati. Time se ispovest, barem onda kada je uspešna, može posmatrati kao sopstveni parnjak u vidu ispitivača, bar u onim formama ispitivanja koje se zasnivaju na verbalnim pitanjima. Ispovest je kanal kroz koji ispitivanje pretpostavljenog unutrašnjeg sopstva (subjekta kao objekta) postaje moguće i ide iza normalizacije tako što konstituiše istinu i laž subjekata.

Solter (*Salter, 2007*) smatra da, ako se shvate na ovakav način, uzajamno konstituišuće procedure ispovesti i ispitivanja mogu biti viđene kao centralne tehnologije u policijskom čuvanju granica, kao i u procesima interpelacije, koje Solter naziva „globalizujućim biopolitičkim poretom”. Za Soltera mobilnost je osnovica normalnosti/devijantnosti, na sličan način na koji je to seksualnost i kriminalitet kod Fukoa. Ispovest se prevashodno oslanja na „tehnikе slušanja” (*Foucault, 1980: 214*) i upravo je to ono što se dešava u interakciji između putnika i graničnih službenika – ovi drugi slušaju dok mi „pričamo priču o nama samima koja nas definiše kao pokorne, poslušne subjekte suverenosti” (*Salter, 2007: 59*). Pokoravanje je onda rezultat tog procesa: postajemo subjekti tako što se predajemo potčinjavanju.

Kao što je već rečeno, verujem da je važno naglasiti da je naša *anticipacija* ispitivanja/ispovesti na stvarnom graničnom prelazu, očekivanje da ćemo biti pozvani od strane uniformisanog graničnog službenika i način na koji se pripremamo za to, ključan za određeni proces formiranja subjekta o kojem ovde govorimo. Na putu kroz južnu Hercegovinu, sam izbor naše rute određen je anticipacijom interpelacije na graničnom prelazu *per se* i rezultat je toga što smo interpelirani kroz anticipaciju pozivanja na graničnom prelazu u interakciji sa dokumentima koji nas u sadašnjem režimu suvereniteta potvrđuju kao vredne nejednakog stepena slobode kretanja preko granice. Možemo tvrditi i da je naš pomalo anksiozan i duhovit razgovor, u kojem se takođe žalimo, *posebno snažno* uslovljen anticipacijom ispovedne dimenzije ispitivanja u kome ćemo se uskoro naći. Onda je relativno odsustvo toga u „datsunu“ iz sedamdestih, koji se približava holandsko-belgijskoj granici, druga strana iste priče. Anticipirajući nesmetan prelaz, a ipak pomalo uzbuđeni zbog nikada potpuno isključene mogućnosti „leteće patrolе”, znamo da je malo verovatno da će naše pokoravanje ovde biti učinjeno eksplicitnim. Međutim, ako se pokaže da je to neophodno, anticipiramo da ćemo kroz ispitivanje i ispovedanje na zahtev zvaničnika prihvatiti performans našeg pokoravanja.

U „pežou“ koji se približava bosanskohercegovačko-hrvatskoj granici 2000. godine, A, B. i ja smo anticipirali kao neminovno ovo odigravanje procesa potčinjavanja kao procesa subjektivacije. Naravno, A. se u velikoj meri već detaljno ispovedila kroz hrvatsku konzularnu proceduru, u Beogradu. Kao što navodi Solter (*ibid, 57*), „njeni podaci već su jednom putovali”. A. nam priča o tome u kolima, ne u formi nekog izveštaja

o aktivnostima, već u formi detaljnog, afektivnog i eksplicitnog lamenta o iskusejima kroz koje je prolazila da bi dosegla poredak suverenosti i regulacije kretanja koji ta procedura reguliše. Kao i uvek, vreme pre ispovesti, provedeno u anksioznom iščekivanju, je ključno, dok sama realna konzularna interakcija, neprijatna kakva jeste, privlači mnogo manje pažnje.

DOBROVOLJNO POKORAVANJE

Stavljajući ispovest u centar ove „autopolijske kontrole krećućih individua” (*ibid.*, 4), Solter posvećuje posebnu pažnju anksioznosti koju ova procedura izaziva. Njegovo, kao i neka druga istraživanja, pokazuje da je ova anksioznost prepoznata od strane aktera na granici i da su određena kumulativna (i politički modelovana) čitanja ove pojave korišćena kao organizujući princip graničnih kontrola. Mislim da većina nas ima neko iskustvo koje se slaže sa ovim Solterovim navodom. Čak i neko, kao što sam ja, ko je od svoje sedme godine identifikovan belgijskim pasošem, ponekad osećam tu anksioznost i sigurno sam bio njen svedok kod drugih ljudi tokom brojnih prelazaka granice, posebno među onima koji su identifikovani kroz relativno nepoželjne pasoše sa kojima pokušavaju da uđu u npr. Belgiju ili Veliku Britaniju. Takođe sam bio svedok ove anksioznosti među onima koje njihovi pasoši obeležavaju kao problematične na određenoj granici (npr. zbog nedavnog konflikta ili zbog sumnje za krijumčarenje). Razlozi za anksioznost su, naravno, ekstremno nejednako distribuirani,⁴ i unutar kategorija regulisanja kretanja ljudi se sa njim suočavaju na brojne i različite načine. Neki se ponašaju stoički, tako da je teško znati da li su uopšte anksiozni, neki o tome pričaju, mnogi se žale, a ponekad i šale na tu temu. U mom iskustvu sa bivšim jugoslovenskim državama, grupni prelasci granice autobusom ili vozom, uvek doživljavaju

4 Recenzent ovog članka ocenio je da tekst predstavlja „poprilično banalnu malograđansku epizodu”, dodajući retoričko pitanje „šta je sa etnografijom bednika koji ginu na brodicama pred italijanskom obalom pre nego što završe u nekom od centara za azil?” To ga pitanje nije sprečio da posle referira na sopstvenu „ordaliju” tokom aplikacije za vizu za SAD. Mislim da ovo odražava uobičajeni obrazac. Naime, brojne studije fokusiraju se na ljude koje se nalaze na dnu lestvice globalne mobilnosti, pogotovo na migrante bez dokumenata. Nešto je napisano i o mobilnosti ekstremno privilegovanih elita. Ali retki su autori spremni da spomenu sopstvene (male ili velike) privilegije; radije se fokusiraju na prepreke s kojima se suočavaju. To je delimično ono što me je inspirisalo da pišem ovaj tekst: retko se analiziraju vrlo nespektakularna iskustva ljudi „između”, kao što su različito pozicionirani pojedinci u ovoj studiji. Ciljano sam se fokusirao na hijerarhiju kroz konkretna iskustva na tom nivou, želeći da pokažem kako su, između smrti migranata kod Italije i svakodnevno letećih biznismena, ta iskustva sastavni deo izgradnje globalnog biopolitičkog poretka mobilnosti. Drugim rečima, birao sam taj fokus baš zato što se, priznali mi to rado ili ne, ovaj poredak većini nas uglavnom materijalizuje na banalne, malograđanske načine.

svoj vrhunac u anticipiranju prelaska granice, često prouzrokujući iznenadnu navalu aktivnosti, buke, iritacije i pre svega tenzije, posebno kada se prelazak dešava noću i uključuje buđenje putnika. Granična kontrola je po mom iskustvu, gotovo uvek relativno uređena i odvija se u tišini i poslušnosti. Ovaj događaj je onda često praćen nečim što izgleda kao oslobađanje od anksioznosti: smehom, ciničnim komentrima, ili ljutnjom. Vrlo retko sam video situacije koje nisu rezultirale relativno neupitnim pokoravanjem.

Završavajući svoju analizu u jednom drugom članku o tome kako je „uslov mobilnosti napravljen tako da putnici sami sebi olakšavaju ulazak u vanredno stanje u kojem su njihova prava ukinuta” (Salter 2006: 173), Solter naglašava samoodlučivanje pri ispovesti, što kulminira u ovom strastvenom pasusu:

„Gde ste bili? Zašto? Šta ste kupili? Koliko dugo ćete ostati? Kako su putnici uslovljeni da ispovede svoju istoriju, namere i identitet, oni se potčinjavaju ispitujućoj moći suverena. Ovaj ritual suverenog subjektiviteta daje odobrenje vlasti da konstituiše i autorizuje naš identitet. [...] Moć države da protera ili isključi bilo kog putnika-građanina, bez bilo kakvog razloga ili žalbe, internalizovana je u anksioznosti ispovesti. *Mi ne brinemo o tome ‘da li će me država isključiti zato što to može’?, već pre o tome ‘da li sam rekao/rekla celu istinu? Da li se u moju priču može poverovati?’*” (Salter, 2007: 59, italik S.J.)

Solter nas ovde podseća na dve stvari: prvo, da uspeh ispovesti kao tehnike discipline zavisi od naše volje da je koristimo kada nam se kaže da to činimo, i drugo, da ovaj mehanizam internalizujemo kao afektivno ulaganje koje prouzrokuje anksioznost. U ovom delu rada, bavićemo se i jednim i drugim problemom.

Prvo, mi se dobrovoljno potčinjavamo. I Fukoov i Altiserov pojam potčinjavanja (*asujetissement*) ima za cilj da teoretizuje način na koji represija i sila nisu uvek nužni da bismo bili uspešno potčinjeni. U Altiserovoj misli mi smo interpelirani upravo kao slobodni: kroz aktivni odgovor na poziv policajca, sami ulazimo u subjekatsku poziciju koja nam je dodeljena. Mi tako obezbeđujemo uspeh ideologije kroz naš „zaokret” za 180 stepeni, ili možda, kao što tvrdim u ovom tekstu, kroz *anticipiranje* ovog zaokreta. Postajemo deo države kao subjekti prihvatajući da smo joj potčinjeni. Iako oprezan da ovaj čin ne predstavi kao potpuno zatvoren krug, Altiser postavlja ovu naizgled neideološku sopstvenu volju pomoću koje postajemo subjekti za koje već osećamo da jesmo, kao ono što čini ideologiju uspešnom. Ipak, po njegovom mišljenju, ovo je, naravno, potpuno pogrešno. „Tako ono za šta se čini da zauzima mesto izvan ideologije (preciznije, na ulici), u stvarnosti ima mesto u ideologiji” (Althusser, 1979: 175). Ponovo, u Fukoovoj

reformulaciji cirkularni „uspeh” potčinjavanja (*asujetissement*) se implicitno podrazumeva. Fuko decentrira „državu” od institucija centralizovane suverenosti, ali kako god disperzivna bila, država ostaje *ta* sablast koja ledbi nad njegovom misli. Odbacujući pojam ideologija, Fuko ne želi da otkrije proces subjektivacije (*asujetissement*) kao lažan, a njegov celokupan pristup takođe pokazuje da on vidi logiku subjektivacije kao podmuklu i pritajenu, na primer u mehanizmima ispitivanja/ispovedanja, a njenu proizvodnju istine kao arbitrarnu i u najboljem slučaju obmanjujuću. U svom radu o seksualnosti, Fuko završava prezentujući gotovo savršen krug potčinjavanja, i čak i u njegovom radu o kriminalnosti, česte reference na „otpor” i njegovu pluralnost ne mogu da odagnaju neodoljivu impresiju efektivne dominacije. Kao mehanizmi subjektivacije (*asujetissement*), ispovest i interpelacija, bivaju viđeni kao posebno „uspešni” upravo zbog podmuklih načina na koje ljude navode da „se otvore” za dominaciju.

No šta nam nudi takav pristup za etnografska istraživanja? Rekao bih da je njihova efikasnost svakako ograničena. Najveći razlog za to jeste da etnografi postavljaju drugačija pitanja od Altisera, Fukoa, pa i od Butler. Mi ne pitamo kako su subjekti formirani *uopšte*, već kako ljudi postaju *određeni* subjekti *u određenim situacijama*: u ovom slučaju situacija je anticipiranje prelaska državne granice. Mi možemo naći filozofsku inspiraciju u Altiserovim i Fukoovim tvrdnjama da je subjekat ustvari „efekat” moći. Ali metodološki je vrlo teško zamisliti etnografsku analizu koja to dosledno „primenjuje” i da ostane na tome, jer naš rad mora, ranije ili kasnije, da se suočava s ljudima koji se ponašaju i koji sebe smatraju subjektima, i koji žive u svetu koncipiranom oko toga. Etnografi se bave razumevanjem teorija društvenog koje imaju subjekti njihovih istraživanja, i iako ove teorije mogu kritički okrenuti protiv njih samih, ovo implicira da je nama uvek potreban donekle već formiran subjekat sa sve paradoksima (zbog čega ne kažemo da je *potpuno* formiran). Ipak, u ovom tekstu pokušavam da pokažem da nam Altiserovi i Fukoovi konceptualni okviri mogu služiti kao korisni putokazi za analizu slučaja kao što su naše dve epizode: ukoliko ih upotrebljavamo u ograničenoj, pragmatično-materijalnoj formi, oni nam naglašavaju *dinamiku* moći i ulogu anticipacije u njoj. Dok Altiser pruža figuru „interpelacija” kao interakcija, Fuko specifično naglašava važnost konkretnih tehnologija manifestacije moći na telu. Na graničnim prelazima, i anticipirajući ih, suočavamo se sa konkretnim otelovljenjem moći u „sistemu država”, koji kristalizuje geopolitiku suvereniteta i regulacije mobilnosti (uniformisanim službenicima, barijerama, redovima za vize, parafenelijama državnih granica, itd), i verujem da nam Altiser i Fuko pružaju korisne alate da analiziramo način na koji ih srećemo i time postajemo određeni subjekti.

Ovo nas dovodi do druge poente koju pravi Solter, i o kojoj ću govoriti kao o pitanju afektivnog ulaganja. *Zašto* bismo se tako spremno

predali potčinjavanju radi subjektivacije? U zanimljivoj elaboraciji ovog pitanja, Batler (1997) se fokusira na tvrdoglavi paradoks u teorijama formacije subjekta: ako „mi“ postajemo subjekti okrećući se, ko smo „mi“ koji se okrećemo? Batler ne predlaže rešenje ovog paradoksa, već njegovu upotrebu na produktivan način kroz seriju psihoanalitičkih elaboracija. Batler koristi primer policajca, koji tretira kao alegoričan i pita: zašto se uopšte okrećemo? Odgovor na ovo pitanje, koji je u velikoj meri ostao implicitan kod Altisera i Fukoa, Batler elaborira figurom „okretanja“. Batler ističe cirkularni karakter ovog pokreta, čiji uspeh takođe smatra rezultatom njegove „podmuklosti“ (1997: 6, 21) i pokušava da pronade teorijski i politički put van njega. Ona smatra da to zahteva razumevanje načina na koji moć deluje u psihi, što može da nas vodi prepoznavanju koje, kroz ponavljanje, prevazilazi moć koja uspostavlja subjekat. Važna dimenzija pristupa koju ima Batler je fokus na nekoj vrsti primalnog „greha“ koje postoji pre interpelacije – prema Batlerovoj, to je razlog zbog kojeg se okrećemo.

Ovo inspirativno otkriće potencijalnih doprinosa psihoanalitičkih uvida za teoretizovanje formiranja subjekta otvara veoma interesantan put istraživanja. Međutim, opet mi se čini da ih je, izvan toga, etnografski veoma teško upotrebiti kao efektivno konceptualno oruđe. Možda se ne može očekivati da etnografsko istraživanje mnogo doprinese razumevanjima ovih pre-nivoa formiranja subjekta. Psihoanalitičari tako mogu inspirisati postavljanje veoma interesantnih pitanja, ali je njihova vrednost za formulisanje etnografskih odgovora, po mom mišljenju, ograničena, zbog toga što ih je teško empirijski usmeriti. U vezi sa epizodama kojima se ovde bavimo, pokušaću da pokažem da nam nije potrebna psihoanaliza, upravo zbog naše ograničene, pragmatično-materijalne upotrebe koncepta formiranja subjekta. Solter, ustvari, ne govori psihoanalitičkom rečnikom, ali se njemu približava. U svom oslanjanju na Fukoov konceptualni aparat, Solter završava teorijom manje-više zatvorenog kruga, pa joj dodaje afektivnu dimenziju: mi se potčinjavamo kroz ispovest, i ne samo da smo voljni da se ispovedimo, već u njenu proizvodnju istine u stvari investiramo kao u proizvodnju istine.

U poslednjem delu ovog članka postavljam pitanje: da li je to zaista slučaj? Čak i ako je pokoravanje, tj. poslušnost, prisutno, da li se to nužno zasniva na ovakvom investiranju određenog subjekta koji nastaje u tom procesu? Da li je to neophodno? Da li potčinjavanje zahteva takvo ulaganje?

ZATO ŠTO MOŽEMO I ZATO ŠTO MOŽE: ANTICIPACIJA I POKORAVANJE

Altiserov primer policajca koji poziva, i njegovo referiranje na „imanje nečega na savesti“ odmah posle toga (*Althusser 1971: 174*), može nas navesti da zaključimo da se bavimo pešakom koji je ignorisao (ili želeo da ignoriše)

crveno svetlo na semaforu, na primer. Butler je uspešno razvila ovu dimenziju „krivice“ u svom opisu psihičkih dimenzija formiranja subjekta. Ipak, zar ne bi trebalo da ostavimo prostora za mogućnost da pešak uopšte nije učinio ništa pogrešno i da možda nije osećao/osećala da treba išta da krije? Ako nas policijac pozove na ulici, ili bilo ko drugi, da li je zaista potrebno da imamo nešto na savesti pre nego što se okrenemo? Prilikom analize epizoda na kojima se zasniva ovaj tekst, ako zamislimo formiranje subjekta u okviru određenog, smanjenog polja značaja pitanja „zašto se okrećemo?“, ili zašto anticipiramo da ćemo se okrenuti?, na njih se može odgovoriti bez referiranja na afektivno investiranje ljudi u kolima.

Dok smo se približavali granici, nismo osećali krivicu, niti je našoj analizi ovde potrebna pretpostavka o podsvesnoj krivici (pretpostavimo da je ono zbog čega bismo bili krivi neka forma mobilnosti). I u „datsunu“ i u „pežou“ nikakav prestup – prošli, planirani, ili onaj od kojeg se strahuje, ne izgleda relevantno. U drugoj ovde opisanoj epizodi, mi se nalazimo na određenom putu upravo da *ne bismo* napravili nikakvu grešku, a to nije posledica naše krivice, ili čak nekog osećaja moralne odgovornosti. Prilično jednostavno rečeno, mi se pragmatično predajemo anticipaciji (potčinjavamo joj se) zato što želimo da stignemo do našeg konačnog odredišta – Dubrovnika, koji zahteva da pređemo državnu granicu. Drugim rečima, jedini razlog zbog kojeg smo na ovom putu je to što *moramo*. Ali je takođe jasno da je to i zbog toga što *to možemo*: pravilno potvrđeni dokumentima, svo troje nas anticipira legalan ulazak u Hrvatsku i dolazak do Dubrovnika, što je i naš konačni cilj. Način na koji anticipiramo graničnu kontrolu delimično se zasniva na različitim iskustvima prelaska granice i specifičnim i generičkim znanjima i iskustvima sa regulacijom kretanja. Naše posebno afektivno investiranje u granicu kojoj se približavamo, ili u „državni sistem“ koji ta granica otelovljuje, nisu pri tome od značaja. U svom ispitivanju formiranja subjekta, Butler navodi da smo mi vođeni „anticipatorskom željom“ (1997: 111) koja se ogleda u očekivanju „obećanog identiteta“ koji ćemo dobiti kad budemo pozvani (1997: 108). Da bismo razumeli kako postajemo određeni subjekti jedni za druge dok se približavamo granici, u dve epizode opisane u ovom tekstu, smatram da nam nije potrebna „želja“. Sve što nam je potrebno je anticipacija jednog interpelirajućeg događaja (ili njeno odsustvo), koje može da uključi i dimenziju ispovesti. Kroz ovu anticipaciju (ili njeno odsustvo) koja može biti anksiozna, ili opuštena, naše pokoravanje biva osigurano i mi bivamo interpelirani, tj. postajemo određeni *subjekti*.

U crvenom „datsunu“ koji se približava holandskoj granici sedamdesetih godina prošlog veka, naša anticipacija lakog prelaska granice bez policije, znači da se ne pripremamo ni za šta posebno. Ipak, ako se „leteća patrola“ pojavi, bićemo poslušni. Ni u jednom trenutku ne postoji anti-

cipacija da ćemo, ako se takva patrola pojavi, iznenada ubrzati ili naglo skrenuti u polja kako bismo izbegli čin pokoravanja. To je *zato što to možemo*. Nemamo zaista nijedan razlog da naglo skrenemo – anticipiramo da će dokumenta koja potvrđuju naš identitet učiniti ovu interakciju bezbolnom i brzom. U sivom „pežou“ koji krivuda prema bosansko-hercegovačko-hrvatskoj granici 2000. godine, mnogo pre nego što se približimo zaustavnim trakama, spremni smo da se ispovedimo u ispitivanju koje očekujemo. Pripremamo naša dokumenta za pregled. Nijednog trenutka ne razmatramo mogućnost neke druge rute preko granice, koja bi bila neprimetna ili ilegalna, nijednog trenutka ne razmatramo mogućnost da kažemo službeniku da nas ostavi na miru, ili pak da polomimo barijeru vozeći u punoj brzini prema hrvatskoj granici. U stvari, sama činjenica da se krećemo po ovom malom planinskom putu posledica je našeg pokoravanja u anticipaciji. U ovoj epizodi, anksioznost je sigurno veća, nego u onoj prvoj, ali i ovoga puta očekujemo da će nam dokumenta koja potvrđuju naš identitet omogućiti siguran prolazak. Napokon, A. se već potčini konzularnoj proceduri upravo iz tih razloga.

Tako nas je, u oba slučaja, pragmatičan odnos između naših ciljeva i svesti o odnosu između dokumenata koja potvrđuju identitet ljudi u kolima i režima suverenosti vodio pokoravanju. U drugoj epizodi očekujemo da će se to dogoditi u događaju na graničnom prelazu, u prvoj epizodi to ne očekujemo, ali bismo bili spremni da se povinujemo „letećoj patroli“, ako bi se pojavila. Tako smo uspešno interpelirani već u anticipaciji: mi se pokoravamo i bivamo potčinjeni režimu suverenosti. Ipak, da li mi verujemo da se ovo dešava „izvan ideologije“? Da li je naše odlučivanje znak ulaganja u istinu koja se proizvodi u ovom procesu formiranja subjekta? Da li mi, kao što tvrdi Solter, ne brinemo „da li će nas država isključiti zato što to može da učini“, već „da li sam rekao/rekla celu istinu? Da li je moguće poverovati u moju priču?“

Nikada nisam bio vunderkind i sedamdesetih godina nisam bio baš dobro informisan o ideološkoj kritici, tako da u slučaju mojih dečakih susreta sa holandsko-belgijskom granicom, teško da mogu da govorim o razotkrivanju ideologije iza pograničnog režima. Ipak, moja fascinacija „letećom patrolom“ čini se, bar delimično, rezultat je upravo toga što je ona bila jedno tako očigledno otelovljenje onoga što bi Altiser nazvao ideologijom. Dok smo se približavali granici, sedeći na zadnjem sedištu, zamišljao sam patrolu kao grupu od nekoliko muškaraca u autu koji su želeli da vide naše papire, zbog toga što prelazimo jednu nevidljivu liniju u nekim poljima. I ta linija, kao i linija između dvorišta farme mog ujaka i ulice, ili između kuće mojih babe i dede i njihovih komšija, označavala je dve teritorije u državnom sistemu. Naravno, kao dete nisam razumeo ovu logiku teritorijalnog suvereniteta. U stvari, nisam siguran da je išta bolje razumem

danas: toliko je *očigledno* arbitrarna, toliko je *očigledno* napravljena ljudskom rukom, toliko je *očigledno* kontingentna, da bi svako investiranje u vrstu istine koja se ovde proizvodi zahtevalo određeni napor koji bih prepoznao kao „ideološki”. Osim toga, sve što imamo je čisto pokoravanje.

Na serpentinama južne Hercegovine, naši razgovori u „pežou“ pokazivali su eksplicitno kritičan odnos prema „ideologijama” na delu, sa onim što smo smatrali opscenim pokušajem da se naturalizuje ispisivanje granica. Nismo izvodili ideološko pristajanje, verujući da je ono izvan ideologije. Upravo suprotno, anticipirali smo naše pokoravanje upravo kao deo jednog ideološkog konstrukta. Naš cinični otklon – formulisan u našim lamentacijama i šalama – svedoči o distanci, koja prikosi svakoj ideološkoj inkorporaciji ili investiranju u proizvodnju istine. Ne, to nas ne navodi da razvijemo neku alternativu, da izbegnemo pokoravanje. Ipak, naš razgovor odvija se u pristajanju na iščekivanje koje oblikuje određeni poredak suverenosti i regulacije kretanja koji mi potpuno osećamo kao ideološki u Altiserovom smislu. I čini mi se da anksioznost koju osećamo nije internalizovani efekat pretenzije na istinu „ispovedničkog kompleksa”. Čini se da je Solterova analiza ovde više zasnovana na zavodljivoj eleganciji primene Fukoove terminologije na aerodromske granične procedure, koje izgledaju relativno jednostavne i mehaničke, nego na empirijskom istraživanju. Fuko je razvio koncept ispovesti da bi razmatrao pitanje formiranja subjekta i istorijske pojave „sopstva”, i dok taj koncept ostaje koristan za razmišljanje o proceduri same granične kontrole, njenoj mehanici, i do određenog stepena čak i o potencijalnoj anksioznosti uključenoj u nju, svaka njegova uopštena primena zasniva se na nesigurnim pretpostavkama o afektivnom investiranju onih koji je anticipiraju.

Smatram, nasuprot Solteru, da u „pežou“ koji se približavao bosansko-hercegovačko-hrvatskoj granici, nismo investirani u taj proces do te mere da brinemo „da li ćemo reći celu istinu”. *Brinemo se* o tome da li se „u našu priču može verovati”, ali razlozi za to su upravo to što *jesmo* zabrinuti da „nas država može isključiti”, ili preciznije, u slučaju ovog prelaska granice, da može isključiti jednog od nas – „*zato što može*”. Ni više ni manje od toga.

DVA EPILOGA

Dok se naš crveni „datsun 100A“ približava holandsko-belgijskoj granici sedamdesetih godina prošlog veka, suviše sam umoran da bih primetio sumnjivu destileriju. Ali sam, kao i svi Jansenovi u kolima, tačno znao kada prelazimo liniju između holandskih i belgijskih suverenih pretenzija koje presecaju seoski put. Slika koja dominira kada se prisećam naših prelazaka na ovom putu nije vidljiva. Mračno je, i vozimo se prema jugu kroz maglovita, polja. Ležeći na zadnjem sedištu, ne primećujem braon-bele i

crno-bele krave koje nas verovatno posmatraju. Ali, kao i uvek, osećam i čujem iznenadne promene otpora nastale zbog promene teksture puta, i posebno promenu ritma koja nastaje zbog promene betonskih i asfaltnih ploča. Prelazimo granicu. Skočim, ali dok prolazimo zemljanim putem sa žbunjem sa naše leve strane, nigde nema „leteće patrole“. Izgleda da moji roditelji ne brinu mnogo. Moj brat i ja brinemo. I pored godina anticipirajućeg potčinjavanja, na naše veliko razočarenje, nikada nas nije zaustavila „leteća patrola“.

Prateći vijugavi put u južnoj Hercegovini 2000. godine, A, B. i ja delimo uzbuđenje zbog prolaska preko poslednjeg planinskog prelaza i prizora Jadranskog mora koje se pojavljuje pred nama. Učinio sam to bezbroj puta i nikada nije prestalo da me uzbuđuje. Sivi „pežo 309“ spušta se prema Neumu i skreće levo na glavni obalski put. Točimo benzin na nekoj od brojnih benzinskih stanica. Sa spremnim pasošima i dokumentima, prilazimo granici. Zastave, znakovi i grbovi najavljuju da ulazimo u Hrvatsku. Nema reda. Rampa je otvorena. Bojažljivo pogledamo graničnog službenika letargično naslonjenog na trafiku koja služi kao kancelarija. Izgleda kao da mu je vruće, umorno i neudobno u njegovoj plavoj uniformi. Ostaću u hladovini trafike, maše nam da prođemo minimalnim pokretom glave. Ulazimo u Hrvatsku vrišteći u neverici. ¶

PREVELA: MARINA SIMIĆ

LITERATURA

- Althusser L. 1971. *Ideology and Ideological State Apparatuses (notes towards an investigation)*, u: *Lenin and philosophy, and other essays (transl B Brewster)*. New York: Monthly Review Press. 127-186.
- Butler J. 1997. *The psychic life of power: theories in subjection*. Stanford: Stanford UP.
- Foucault M. 1975. *Surveiller et punir*. Paris: Tel Gallimard.
- Foucault M. 1980. *The confession of the flesh (transl. C Gordon, L Marshall, J Mepham and K Soper)*, u: Gordon C. (ed) *Power/Knowledge: selected interviews and other writings 1972-1977*. New York: Pantheon.
- Foucault M. 1990 [1976]. *The history of sexuality: volume 1, introduction (transl. R Hurley)*. Hammondsworth: Penguin.
- Foucault M. 1997. *On the government of the living. Ethics, subjectivity and truth (transl. R Hurley)*, u: Rabinow P. (ed) *Essential works of Foucault 1954-1984, Vol. 1*. New York: New Press.

- Jansen S. 2009. *After the red passport: towards an anthropology of the everyday geopolitics of entrapment in the EU's immediate outside*, Journal of the Royal Anthropological Institute 15:4, 815-832.
- [dopunjena verzija na srpskom jeziku: 2009. „In memoriam: crveni pasoš. O svakodnevnoj geopolitici zatočenosti (prevela A. Bajazetov)“, u: Đerić G. (ur.) *Pamćenje i nostalgija: neki prostori, oblici, lica i naličja*. Beograd: Filip Višnjić. 11-42.]
- Mitchell T. 1999. *Society, economy, and the state effect*, u: Steinmetz G. (ed) *State/Culture: state formation after the cultural turn*. Ithaca: Cornell UP. 76-97.
- Salter M.B. 2006. *The global visa regime and the political technologies of the international self: borders, bodies and biopolitics*, Alternatives 31, 167-189.
- Salter M.B. 2007. *Governmentalities of an airport: heterotopia and confession*, International Political Sociology 1:1, 49-66.

SUMMARY

ANTICIPATING HEY YOU THERE!

INTERPELLATION ON THE ROAD TO THE BORDER

This article ethnographically explores the contrast between two episodes in which people approach inter-state borders by car. Emphasising the importance of the location of those people—certified by state-issued documents—in relation to a regime of sovereignty and mobility regulation, it stresses the importance of *anticipation* in those episodes. To analyse this temporal dimension, it explores the value of two concepts developed to theorise subject formation in modern social configurations—interpellation and confession. The article hopes to show that, although they originate from philosophical treatises on subject formation detached from empirical research, these concepts can be useful tools for ethnographic analyses of border-crossing episodes if deployed in a limited, precise and pragmatic-material manner that avoids the assumptions of circularity and affective investment that their use often entails.

KEY WORDS: Interpellation, Confession, Anticipation, Borders, Mobility regulation

POLITIČKO NESVJESNO U HRVATSKOJ: PROLEGOMENA JEDNOJ EKSPLOKACIJI

Nebojša Blanuša¹

REZIME

Prethodno propitavši vrijednost psihoanalitičkog koncepta *nesvjesnog* za analizu polja politike, u analizi posljednjih triju desetljeća hrvatske povijesti ovaj rad primjenjuje koncept političkog nesvjesnog. Pritom se oslanja ponajprije na konspiratorno mišljenje hrvatskih i drugih političkih elita i medija. Također se analiziraju ideologemi koje konspiratorno političko mišljenje proizvodi, kao i načini proizvodnje značajni za kreiranje tih ideoloških tvorbi. Analiza se provodi na trima razinama: političke povijesti, socijetalnog poretka i opće povijesti. U političkom antagonizmu između neovisnosti i integracije najizraženije konspiratorno mapiranje uspostavlja ideologem „povratka Jugoslavije“ koji je dio širega ideološkog prostora nastalog u okviru političkog projekta „povratka u Europu“ od početka devedesetih. Unatoč očekivanoj konačnoj realizaciji tog projekta priključenjem Hrvatske Europskoj uniji, zbog percepcije strukturalnih sličnosti SFRJ i EU, posebice u kontekstu postojeće krize u EU, vrlo je moguće da stari ideologem i dalje nastavi proganjati hrvatsku političku zbilju.

„Ti mi nešto kažeš, ali što time želiš, na što ciljaš?“
(Žižek 2002, 155)

Svrha ovog rada uspostavljanje je okvira i probno razmatranje koncepta političkog nesvjesnog, kako ga definira Fredric Jameson (1982) u istoi-
menoj knjizi te njegova primjena na fenomen politike, odnosno – kako bi
to Jameson rekao – alegoriziranje politike putem ovoga teorijskog sistema.
No, prije nego li proučimo i izložimo ovaj podtekst političkih zbivanja,
potrebno je odgovoriti na dva preliminarna pitanja:

1 Autor je docent Sveučilišta u Zagrebu, Fakulteta političkih znanosti

Koliko je uopće koncept nesvjesnog upotrebljiv kao sredstvo interpretacije?

Kako je moguće upotrebljavati koncept koji se uobičajeno veže uz psihoanalitičku teoriju o pojedinačnom subjektu na kolektivne fenomene?

Odgovor na njih dovest će nas do razmatranja političkog nesvjesnog u sferi kulturalnih proizvoda, tj. umjetničkih artefakata, u sferi za koju je i sam koncept originalno zamišljen. Posebno ću se usmjeriti na razine iskazivanja političkog nesvjesnog (političku, društvenu i povijesnu), a zatim na koncept spoznajnog mapiranja – Jamesonov naknadno pridodan pojam koji se drži metaforom i nedostajućom psihologijom političkog nesvjesnog (McCabe u Jameson 1992, XIV). Istaknuta pozornost spoznajnom mapiranju svjetskoga globalnog poretka putem teorija zavjera dana je u Jamesonovoj knjizi *Geopolitical Aesthetics* (1992) u kojoj teorije zavjera izražene u filmskim fabulama razmatra kao spoznajnu formu kojom se nesvjesno nastoji zahvatiti ili reprezentirati društveni totalitet (ukupnost) kao cjelinu.

Nakon ovih razmatranja koncept političkog nesvjesnog, iskazanog preko teorija zavjera pokušat ću probno primijeniti na hrvatsku političku zbilju u posljednjih nekoliko desetljeća. Cilj je kroz takvu početnu eksploataciju pokazati kako se, ovisno o promjeni načina proizvodnje, mijenjala forma i sadržaj političkog nesvjesnog u Hrvatskoj.

JE LI NESVJESNO UPOTREBLJIV POJAM?

Jedna od poznatih kritika tvrdi kako je nesvjesno po definiciji nepoznato, a psihoanalitičari se stoga nalaze u nezavidnom položaju istraživanja onoga što nije moguće spoznati (Ogden 1989, 2). Ako malo metonimijski proklinjemo, to je prigovor tipa: „onoga što nema u svijesti, to ne postoji“ koji bismo mogli kritizirati ne samo iz pozicije fizike valnih duljina svjetlosti. U pogledu sadržaja koje je moguće nekim jezikom šifrirati (asimilirati), ako nešto nije u svijesti, ne znači da se to u nju-njome ne može dozvati.

No, ovdje se postavlja problem karaktera tog dozvanog. Je li ono rekonstruirano iz nekog prethodno postojećeg spremišta želja i strahova tako da izražava psihološku istinu dotičnog subjekta ili je riječ o konstrukciji fragmentarnih i inače nepovezanih iskustava koje se moglo i na drugačije načine povezati te drugačije zaključke donijeti, a iz tog psihoanalitičkog iskustva uspostaviti u jednakoj mjeri fikcijsku priču koja bi stvorila za subjekta jednako umirujući efekt istinitosti, tj. doživljaj samospoznaje i razrješenja unutarnjeg konflikta?

Odgovor u korist rekonstrukcije mogao bi se pozivati na klasične slučajeve i metode, npr. analize snova, cenzuriranja sadržaja, slobodnih asocijacija, omaški u govoru i drugih simptomatski podrazumijevanih pona-

šanja. Dakle, njihov bi odgovor u osnovi bio: „Ne možete negirati svu tu silu dokaza!“. No, problem ostaju intervencije analitičara u iskaze i selektivno navođenje na govor i mišljenje proučavanog subjekta o specifičnim temama. Stoga se proces rekonstrukcije nesvjesnog lako može optužiti da je zapravo samoispunjavajuće proročanstvo.

Tome se – kao daljnje dokazivanje – mogu suprotstaviti istraživanja sličnosti šizofrenog mišljenja i nesvjesnog uma (npr. Ariety 1974; Segal 1957;) gdje figurativno postaje doslovnim, gdje asocijacije funkcioniraju po sinegdohijskom načelu, gdje deterioracija spoznajnih kapaciteta pojačava uporabu obrambenih mehanizama itd., kao i novije konvergencije psihoanalize i neuroznanosti, posebice u pogledu nesvjesnog procesuiranja emocija². K tomu, psihoanalitičari već dugo zauzimaju stav kako je njihova interpretacija snova tek jedna od mogućih i to u postupku koji „omogućava slikama snova da ostvare rezonanciju s asocijacijama kako pacijenta tako i analitičara, slično slušanju poezije“ (Mollon 2000, 55-56). Ovaj posljednji odgovor početnu dilemu čini zapravo izlišnom. On se oslanja na poznatu psihoanalitičku postavku o višestrukoj uvjetovanosti fenomena (overdetermination) koji psihoanalitički postupak (pa i bilo koja druga metoda) može tek parcijalno zahvatiti, a – što je također bitno – nikada do kraja prikazati upravo zbog jezika kao medija zahvaćanja, tj. konstruiranja nesvjesnog. Kad to poopćimo, dolazimo do zapravo zajedničke ideje stranama u postavljenoj dilemi, da je smisao ili značenje stvar uporabe jezika. Da parafraziramo Terryja Eagletona: „životu“, u ovom slučaju nesvjesnom, „možemo dati smisao tako što o njemu razgovaramo“ (2008, 9). Postojanje nesvjesnog u funkciji je naših pretpostavki o njemu, a ono je označitelj ili pojam kojim možemo opisati niz ponašanja kao relativno smislene cjeline. Nesvjesno je hipoteza kao i kvarkovi i gravitacija (Thwaites 2007, 5). Ono nije fizički objekt koji bi se mogao promatrati mikroskopom, nego se o njemu zaključuje indirektno na temelju analize ljudskog ponašanja – posebice lingvističkog ponašanja (Easthope 2003, 4). U tom smislu nesvjesno je virtualnost sa zbiljskim učinkom.

2 Uz određenu dozu simplifikacije istraživanja lateralizacije mozga pokazuju kako je njegova desna strana sa svojom specijalizacijom u vizualnoj percepciji, stvaranju predodžbi i emocionalnom funkcioniranju temelj nesvjesnog uma, dok je lijeva strana, specijalizirana za lingvističko i sekvencijalno logičko procesuiranje osnova svjesnog uma (A. Schore 1993, u Mollon 2000, 63). Tijekom prvih godina života desna strana mozga je dominantna i snažno udešena prema iščitavanju znakova s majčina lica. Ta strana mozga povezuje percepciju osoba u okolini s primordijalnijim dijelovima mozga koji su odgovorni za autonomni živčani sustav i stvaranje emocija (usp. ib.). Tek kasnije lijeva, lingvistička strana preuzima primat i potire brzo i holističko emocionalno procesuiranje desne strane te stvara svijest kojom dominira sekvencijalno verbalno mišljenje. U tom se smislu potiskivanje može tumačiti kao blokiranje komunikacije lijeve i desne hemisfere mozga. Time također prestaje vrijediti Freudova tvrdnja iz 1915. kako „psihička topika *zasad* nema ništa s anatomijom“ (1986, 105).

Ono što preostaje nakon ovakvog odgovora od raspravljane dileme jest pitanje opravdanosti upotrebe teorijskog modela površine i dubine, tj. manifestnog i latentnog u psihoanalitičkoj koncepciji o dualnosti ljudskog uma. Za postmoderniste to je neprihvatljiva metafizička konstrukcija koju bi svakako zamijenili fluktuirajućom mrežom bez centra, gdje i pojmovi kao što su „značenje“, „interpretacija“ postaju problematičnima, gdje više, u pogledu fenomena nesvjesnog, omaške ili snovi ne predstavljaju izraz nekog skrivenog i mističnog područja uma fluidno organiziranog željama i strahovima. No, čini mi se da je i ovo tek prividan problem koji se može razriješiti Lacanovom, a zatim i Jamesonovom koncepcijom nesvjesnoga.

Umjesto da „raskrstimo s cijelom idejom ‘dubokog’ smisla, koja će nas uvijek dovoditi u iskušenje da lovimo himeru Smisla nad smislovima“ (25) i tako se po postmodernistima oslobodimo konačnih horizonata (premda se Kultura čini takvim konačnim horizontom postmodernističke misli) pokušat ćemo konstruirati takav koncept nesvjesnog koji bi premostio razlike između modernističkog i postmodernističkog mišljenja o nesvjesnom.

Lacanova koncepcija nesvjesnog razlikuje se od Freudove. On napušta Freudovo shvaćanje nesvjesnog kao pandemonijskog pakla u kojem skrivamo sve velike zločeste zvijeri naših potisnutih žudnji koje u njemu žive i množe se (usp. Easthope 2003, 41). Za Lacana nesvjesno nije niti primordijalno niti instinktivno, nego je ono što se zbiva kad koherentan jezik, tj. jezik svakodnevnih komunikacija, biva dislociran (ib.). Dakako, ova je ideja usko povezana s Lacanovim povezivanjem i preiščitavanjem psihoanalize putem de Saussureove strukturalne lingvistike koja znak kao osnovni element jezika dijeli na označitelja i označeno te uspostavlja jednu od osnovnih postavki suvremene lingvistike kako riječi i stvari na koje se riječi odnose nisu u izravnoj vezi, nego se riječi, kao označitelji prije svega odnose na pojmove, tj. označene. Kad bi postojala izravna veza između riječi i stvari tada, kad bih izgovorio riječ ptica, iz usta bi mi izletjela spomenuta životinja. Također, ova lingvistika razbija još jednu svakodnevnu zabludu, a to je da riječi stječu svoje značenje tako da se doslovno prikvače uz objekte ili ideje na koje se odnose. Za ovu koncepciju značenje je moguće tek unutar nekog sistema razlikovanja. Tek kad uspostave mrežu odnosa s drugim označiteljima, tek tada stječu značenje. Takvi sistemi, manje ili više razvijeni postoje prije subjekta i nadživljuju ga, a subjekt, ulaskom u jezik, „ulazi u sistem u kojem su označitelji u međusobnom odnosu neovisnom o subjektu...kako bi time mogao ući u ‘komunikaciju’ putem cjelokupnog znaka“ (42). Znakovi koji u komunikaciji reprezentiraju „nešto za nekoga“ se ostvaruju, ali to je tek sekundarni učinak jezika. Pritom cjelokupni znak proizvodi značenje u svijesti, dok nesvjesno operira s označiteljima.

Da bi objasnio kako se nesvjesna značenja mogu pojaviti usporedno ili unutar koherentnog značenja svijesti, Lacan upotrebljava pojmove metonimije

i metafore koje preuzima od još jednog lingvистa Romana Jakobsona. Riječ je zapravo o dvjema dimenzijama jezika. Lakan povezuje metonimiju s kombinatornom ili sintagmatskom dimenzijom koja se odnosi na linearan slijed riječi koje se razvijaju u vremenu u nekoj rečenici. U njoj se značenje mijenja promjenom redoslijeda riječi. Npr. „Stranka progona bivšeg premijera.“ ima drukčije značenje od „Bivši premijer progona stranku.“ Dakle, metonimija je dijahronijski odnos među označiteljima u nekom lancu označavanja (Evans 1996, 113). Metaforu povezuje sa supstitutivnom ili paradigmatskom dimenzijom jezika u kojoj je moguće odabrati ili zamijeniti različite riječi iz rezervoara potencijalnih označitelja. Npr. umjesto prethodnog primjera možemo reći „Državni tužitelj progona stranku.“ Dakle, metafora je zamjena jednog označitelja drugim koji supstoje u sinkronijskom sistemu.

Kako se onda nesvjesni označitelji ostvaruju u svjesnom značenju proizvedeći dodatna, nenamjeravana značenja? Kako se neka rečenica razvija riječ po riječ, mi anticipiramo moguća značenja, a ako se do kraja rečenice pokažu netočnima, tada ih napuštamo. Dok god rečenica ne završi, moguće značenje oscilira, titra i tek se točkom na kraju rečenice značenje retroaktivno uspostavlja. U takvom procesu uvijek se stvara suvišak značenja koji se onda, sukladno izgovorenoj rečenici, iz svijesti potiskuje i ostaje na nesvjesnoj razini.

Tako u metonimiji označitelj već moguće prisutan u linearnom lancu proizvodi nenamjeravano značenje (Easthope 2003, 43), što je mehanizam vrlo raširen u lascivnim slavonskim bećarcima, npr. „što sam sinoć jednu uz tarabu, bosom nogom nagazio žabu“. Ovdje u metonimijskom klizanju s riječi na riječ u prvom stihu potaknuta seksualna aluzija u drugome biva suspendirana na razini doslovnog značenja.

U metafori označitelj sugerira značenje koje se pridodaje ili pak zamjenjuje namjeravano značenje (ib.). Tako se u navedenom stihu usporedno s doslovnim značenjem „žabe“ koje negira prethodnu seksualnu aluziju, pojavljuje metafora žene ili djevojke, kojom se onda ostvaruje prividno negirana seksualna aluzija, tj. realizira potaknuta želja na fantazmatskoj razini.

Po Lacanu, koherentni jezik svijesti nikada ne može isključiti učinke metonimije i metafore. Nenamjeravana se značenja uvijek pojavljuju i „označitelji proklizavaju u označeno“.

Popularni humoreskni umjetnički stil koji smo koristili u prethodnom primjeru upućuje na još jednu dimenziju nesvjesnoga. Ovaj umjetnički izričaj (koliko god to bila tzv. „niska“ umjetnost) kao slabo prurušena fantazma postiže svoj učinak na kolektivnoj razini – užitek putem igre označitelja i značenja. Također, da bi mogli postići takav učinak nesvjesno se oslanja na prethodno postojeća značenja, slike, kulturalne reference i povijesno specifične načine zadovoljenja želja. Stoga je istodobno osobno i međuosobno, tj. zajedničko.

Slijedeći Freudove naznake o obilježjima uspješnoga estetskog teksta, psihoanalitičari drže kako je umjetnički tekst uspješan ako omogućava drugima, tj. Publici, sudjelovanje u fantazmi koju pruža, premda se svatko ponaosob oslanja na izvore užitka vlastitoga nesvjesnog (usp. 115). Umjetničke fantazme različito se doživljavaju od osobe do osobe, no unatoč tomu postoje zajedničke osnove koje funkcioniraju preko jezika kao nositelja kolektivnog iskustva. Uostalom, i individualno iskustvo nemoguće je kodirati izvan jezika. Stoga je za Lacana subjekt učinak Simboličkog poretka, a nesvjesno diskurz velikog Drugog³, odnosno „riznica označitelja“ (Jameson 1977, 366). Kad subjekt aktivno prati i razumije neki tekst, brine se za ono što brine i sam tekst, a užitak postiže preko tekstom potaknute žudnje za koje se čini da ih sam tekst zadovoljava (usp. Easthope 2003, 130). Ali tekst čini više od omogućavanja uživanja. Sukladno Lacanovu razumijevanju fantazme, za privlačnost i upuštanje u fiksijski tekst jednako je važan način na koji organizira žudnje, kako se u tekstu postavlja „scena“ za njezino odvijanje, kao i njezino imaginarno ostvarenje (usp. 134). Takvu scenu postavlja veliki Drugi.

No, sva dosadašnja rasprava koju bismo mogli nazvati i područstvljenjem nesvjesnoga, još uvijek kao predmet interesa uglavnom ima um pojedinačnog subjekta. Pitanje je može li se nesvjesno misliti i u širem smislu, kao „podstavu' ili 'nutrinu' svih oblika društvenog života“ (135)?

KOLEKTIVIZIRANJE NESVJESNOG

Na sam spomen ovakvog pothvata najčešća je reakcija njegovih protivnika pozivanje na Durkheima: „Kad god je društveni fenomen izravno objašnjen putem psihološkog fenomena, možemo biti sigurni da je objašnjenje pogrešno.“ (citiran prema Jameson 1977, 339). Druga je reakcija izjednačavanje takvog pothvata s Jungovim koji je kolektivno nesvjesno, kao i cjelokupnu ljudsku psihu držao univerzalnima i transhistorijskima, tj. izražajima preko arhetipskih simbola, istih kod svih ljudi svugda i svugdje – pri čemu bi onda pojedini subjekt bio specifična kombinacija različitih univerzalnih sadržaja.

Freudu su također upućivani slični prigovori zbog poimanja nesvjesnog kao univerzalnog u temeljnim sadržajima i mehanizmima. No, Freud je smatrao kako se snovi izražavaju u intersubjektivnom simbolizmu koji ima lokalni karakter dotične kulture, kao iskustvo koje nikada nije osamljeno

3 Lacanov pojam „veliki Drugi“ sličan je Meadovom pojmu „generaliziranog drugog“, a označava ili simbolički poredak ili drugog subjekta koji nastupa kao predstavnik simboličkog poretka s određenim mandatom, tj. ulogom. Ovo drugo značenje zapravo se odnosi na utjelovljenje simboličkog poretka u različitim oblicima autoriteta.

(Easthope 2003, 136). Također, na povijest je gledao kao na napredak koji sa sobom osim dobitaka nosi i gubitke. U razlici između otvorene incestuozne fantazije Edipa i Hamletova oklijevanja da ubije Klaudija – novog muža svoje majke – Freud će vidjeti „sekularni napredak u potiskivanju“ koji je cijena civiliziranosti. Ove će ideje Marcuse dalje razvijati, historizirati i politizirati npr. u *Erosu i civilizaciji* (1985) preko koncepta *višak-potiskivanje*, što je dodatno potiskivanje kao posljedica društvene dominacije neke manjine nad većinom, a ne izraz potrebe produljivanja ljudskog roda; i preko koncepta *načela izvedbe* kao povijesno specifičnog načela zbilje pod čijom se „vlastinom“ u vremenu kad Marcuse opisuje suvremenu civilizaciju „društvo slaže u slojeve prema konkurentskim ekonomskim izvedbama svojih članova“ (50) koja odražava dominaciju instrumentalne racionalnosti.

Osim Frankfurtske škole, postojali su i drugi pokušaji povezivanja psihoanalize s povijesno-društveno-političkom teorijom, pri čemu su najistaknutiji oni također marksističke provenijencije. Tu je dakako zapažen Althusserov pokušaj povezivanja ideologije i nesvjesnog putem koncepta *ideološke interpelacije*. Njime se nastoji objasniti proces putem kojeg ideologija konstruira, oblikuje i regrutira subjekte tako da im se društveni svijet čini naprosto prirodnim ili samorazumljivim, tj. kako ih zazivajući podvrgava određenom sistemu značenja te ograničava subjektivne pozicije s kojih se može govoriti. Tako npr. majka zaziva u djeci njima, kako odrastaju, sve mrskiju ulogu djeteta kad ih (a uvijek je to neprikladno vrijeme) naziva npr. na mobitel i propituje što su danas jeli, reklame zazivaju ljude da kupnjom nekog proizvoda ostvare različite identitete i statuse, zazivaju ih i drugi, npr. političari kad ih plaše „mračnim prošlostima“ i vabe „ružičastim budućnostima“, a kad se zazivani odazovu, tj. prihvate ulogu adresata, tada postaju subjektima u doslovnom smislu te riječi, tj. podvrgnuti društveno definiranoj ulozi. Problem je s ovom teorijom što u osnovi tvrdi: „Resistance is futile“. Nesvjesno je ovdje unisono i puki odraz ideologije. Pitanje je onda kako je uopće moguća bilo kakva društvena promjena?

No neke druge će Althusserove ideje, a nešto preko njega te nešto izravno Lacanove i Freudove postavke poslužiti Fredricu Jamesonu u oblikovanju koncepta političkog nesvjesnog.

POLITIČKO NESVJESNO

Prije svega, Freudov hijerarhijski model ličnosti za Jamesona je plodna metafora za proučavanje Marxova teorijskog modela: Kao što psihoanalitičar nastoji iz govora analiziranog subjekta iščitavati skrivena i šifrirana očitovanja nesvjesnog tako i Jameson analizira aspekte nadgradnje – proučavajući kulturalne artefakte kao što su književna djela, filmovi,

arhitektura itd. – nastojeći iščitavati skrivene i šifrirane manifestacije načina proizvodnje kao baze koja ih je oblikovala (usp. Roberts 2000, 57).

Dakle, Jameson prihvaća Freudov model površine i dubine (manifestno i latentno) i tekstone tretira kao psihijatrijske pacijente: površinsko značenje teksta za njega nije pouzdan indikator važnih stvari. Ono što je bitno nalazi se ispod površine. U tom smislu, poklanjajući pozornost simptomima teksta, može se doprijeti do nesvjesne „zbilje“, što iziskuje specifičnu pozornost na *formu i na manifestni sadržaj pripovijesti* koji nose sa sobom ideološko značenje.

Za ilustraciju je zanimljiva paralela koju Jameson uspostavlja između pacijenta i kapitalizma u pogledu negiranja problema. Pacijenti često negiraju postojanje bilo kakvih smetnji, bez obzira na to što npr. imaju razvijene fobije, noćne more, opsesivne misli, kompulzivna ponašanja itd. Za Jamesona, ista je stvar s društvom u cjelini: Kapitalizam inzistira na svojem zdravlju i nastavlja dalje na isti način funkcionirati bez obzira na niz jasnih patoloških simptoma kao što su proizvodnja siromaštva, bijede, eksploatacije, ratova itd. za koje negira odgovornost (usp. 61).

Privlačnost pak Lacanove koncepcije Jameson vidi u tome što nije ograničena u klasičnom suprotstavljanju pojedinca i društva, individualnog i kolektivnog, „nego je sposobna misliti ove diskontinuitete na radikalno drugačiji način“ (Jameson 1988, 82 u Elliott 2004, 2), uvodeći dimenziju jezika kao ključno polje preko kojeg je najplodnije proučavati fenomen nesvjesnoga. Jezik kao sam medij univerzalnosti i intersubjektivnosti uspostavlja primarnu društvenu instancu, i omogućuje transformaciju privatnog u javno (usp. Jameson 1977, 339). Ovako shvaćeno, lacanovsko polje jezika za Jamesona je ono što povezuje individualno i kolektivno, i k tomu, psihoanalizu s marksizmom – područja „u kojima ljudska svijest nije ‘gospodar u svojoj kući’“ (385).

To polje jezika golema je struktura Simboličkog poretka koja proizvodi subjekt kao tekstualno poprište, konstantno upisivano i reispisivano, mjesto konfliktnog proizvođenja smisla. Zamisao da se individualni subjekt uspostavlja ulaskom u jezik, orijentiran zauvijek prema Realnom koje nikada ne može dosegnuti – Lacanova je paradigma u suglasju s marksističkom perspektivom jer upravo opisuje kako društvo determinira svijest svojih članova, utemeljeno u svim vremenima u nepojmljivoj „Realnoj“ povijesti (usp. Roberts, 2000: 71). Za Jamesona je stoga važna analiza onih snaga koje „upisuju“ u tijela subjekte, snaga kao što su povijest, društvo, politika, kultura itd. (68). Također posebno iluminativnom drži Lacanovo razlikovanje poredaka Simboličkog i Imaginarnog, a istaknutim ciljem svoje hermeneutike smatra „utvrđivanje načina na koje Simboličko prekriva kaos Imaginarnog sa strukturom i poretkom potiskujući ranije tragove“ (ib.).

Moto njegova pristupa je „Always historicize!“ (Uvijek historizirajte!) (Jameson, 1984: 7). Svoju metodu istraživanja naziva metakomentarom (8) ili alegorijskim operiranjem kojim se neki proučavani tekst sistematski preispisuje nekom dubljom ključnom šifrom ili prema nekoj „krajnje određujućoj instanci“ (66). Za samu knjigu *Političko nesvjesno* smatra da bi se mogla preoblikovati u metodološki priručnik za ideološku analizu (10). Za cilj joj postavlja „prestrukturiranje problematike ideologije, nesvjesnog i želje, prikazivanja povijesti i kulturne proizvodnje oko sveoblikujućeg procesa pripovijedanja“ (11) koje drži središnjom funkcijom ili instancom ljudskog uma.

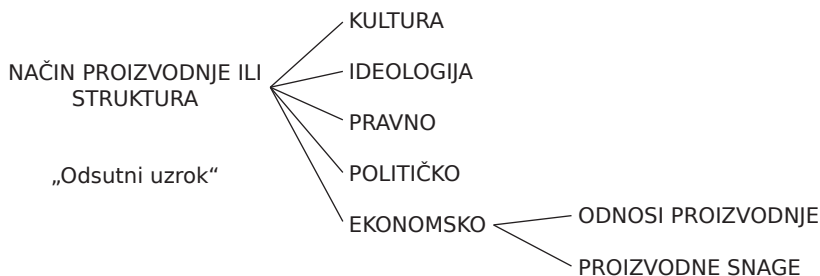
Ako bismo morali dati najkraću moguću formulu logike ovog pristupa, to bi se moglo izreći na sljedeći način: *Manifestna, površinska pripovijest djelotvorno posreduje latentno ili nesvjesno Realno koje tekst izražava u odnosu prema Povijesti*. Pripovijesti, forme priča i zapleta igraju dominantnu ulogu u posredovanju između individualnog iskustva i društvene ukupnosti, sukladno procesu *transkodiranja* – prevođenja u prihvatljivu šifru (koja sadržava specifičan pripovjedni obrazac i očekivanja) povijesne i društvene realnosti kako bi je učinila dostupnom subjektu. Razmotrimo ga malo detaljnije:

Ključni koncepti su povijest, pripovijest (narativ) i medijacija.

Povijest shvaća u dvostrukom smislu, kao Realnu i kao pripovjednu povijest. Realna povijest je za njega neprevladivi horizont i Ukupnost (Totalitet) shvaćen kao lacanovsko „Realno“ koje nije moguće apsolutno simbolizirati, što je ekvivalent Althusserovu „odsutnom uzroku“⁴. Povijest nije „ni subjekt ni thelos“ (38), nego „tkanje bez šavova, jedinstveni nezamislivi i nad-individualni proces“ (44) ravnodušan prema npr. ekonomskim proturječjima ili problemima povezivanja jezičnih događaja i društvenih potresa, „jer na tom planu oni nikad nisu ni bili međusobno odvojeni“ (ib.). Realna povijest nije izravno dostupna u formi reprezentacije (predodžbe / prikaza) niti u formi nekakve konačne istine, ali je neizravno dostupna putem posredujućih formi kao što je pripovijest. Dakle, povijest nam je nedostupna osim u tekstualnom obliku, pri čemu svaki tekst nosi sa sobom nekakve verzije povijesti, bile one obiteljske, političke, ekonomske ili neke druge. Pristup Realnoj povijesti odvija se posredno kroz njezino „narativiziranje u političkom nesvjesnom“ (ib.). Taj proces je, ako slijedimo Lacana, djelomična asimilacija Realnog u Simboličko-Imaginarne proizvode, prerada sirovog materijala Povijesti tako da je možemo podnijeti.

Takvo poimanje ima značajne posljedice i po marksističku koncepciju odnosa baze i nadgradnje, tj. nekoga sinkronijskog sistema društvenih odnosa, čiju transformaciju pripisuje Louisu Althusseru. Izmijenjenu tradicionalnu marksističku zamisao o razinama prikazuje na sljedeći način:

4 Originalno je riječ o Spinozinoj ideji (vidi Jameson, 38).

Slika 1. Jamesonov prikaz Althusserove preinake marksističke teorije o društvenim razinama (usp. Jameson 1984, 39).

Dok je tradicionalni marksizam zamišljao način proizvodnje usko ekonomski i pritom je smještao kao tek jednu razinu unutar društvenog sistema koja u krajnjoj liniji određuje sve druge, dotle Althusserov model – prema Jamesonu – ideju o načinu proizvodnje *poistovjećuje sa strukturom kao cjelinom*. „U tom smislu je ta ‘struktura’ odsutni uzrok, jer nigdje nije empirijski prisutna kao element, nije ni dio cjeline ni neka njena razina, već sam cjelokupni sistem odnosa među tim razinama“ (40).

Medijacija ili posredovanje je klasični dijalektički koncept za uspostavljanje odnosa među različitim razinama, npr. između unutarnje dinamike funkcioniranja države i njezine ekonomske baze, kako bi se uspostavila veza između naizgled raznorodnih pojava, npr. umjetničkog djela i ideologije koja ga dijelom određuje. Medijatori mogu biti npr. novac, religija, obitelj, znanost itd. tj. strukture i sistemi *putem kojih subjekti osmišljavaju svijet i svoje mjesto u njemu*. Pritom, za Jamesona umjetnost i književnost imaju posebno istaknutu posredničku ulogu. Posredovanje preimenuje u koncept transkodiranja ili prešifriranja, što je po njemu zapravo: “invencija skupine termina, strateški izbor određene šifre ili jezika, kako bi se takva terminologija mogla koristiti za analizu i artikulaciju dva posve različita tipa objekata ili ‘tekstova’ ili dvije vrlo različite strukturne razine zbilje. Stoga su posredovanja analitička sredstva putem kojih se barem lokalno u određenim analizama svladavaju fragmentiranost i autonomizacija, razbijenost na odjeljke i specijalizacija različitih područja društvenog života... Carstvo odvajanja, fragmentacije, eksplozije šifri i umnožavanja disciplina tek je realnost privida..“ (44).

Pripovijest je ključni oblik posredovanja između individuuma i društva, kao i izraz očite fragmentacije društva i Realne ukupnosti koja je u njezinu temelju. Posebnost pripovijesti jest u tome što omogućava obuhvaćanje

elemenata teksta bez njihova reduciranja na statičke ili idealizirane elemente. Priča će međusobno povezati sve protagoniste, događaje, opise i druge tekstualne elemente i kao takva pripovijest je mjesto u fikciji koje najizravnije izražava nesvjesni totalitet (ili međupovezanost i zajedništvo) realnog života.

K tomu, pripovijesti koje posreduju naše egzistencije (od mitova i priča koje pričamo sebi, do zapleta sapunica i romana) simbolički utjelovljuju našu društvenu zbilju. No, postavlja se pitanje kako i zašto bi one bile izraz političkog nesvjesnog, tj. kolektivnog mišljenja, a ne samo izraz, da se tako izrazim, umjetničke duše autora? Ovdje Jameson (1984, 81 – 82) uspoređuje književnost s religijom kao kolektivnom predodžbom/prikazom, tj. sredstvom dolaženja ljudske zajednice do svijesti o sebi na iskrivljen ili simbolički način. Za njega su religijske figure simbolički prostor u kojem kolektivnost misli sebe i slavi svoje jedinstvo. U usporedbi s njom svaka je književnost oslabljena forma mita ili pozni stadij obreda. No, ma koliko slaba bila, sadržava u političko nesvjesno. Stoga smatra da se „svaka književnost mora čitati kao simbolička meditacija o sudbini zajednice“ (ib.).

Na površini svake pripovijesti moguće je uočiti rascjepa i diskontinuitete koji označavaju mjesta gdje su nesvjesne anksioznosti zakopane, anksioznosti koje su povezane s promjenama u socio-polito-ekonomskim realnostima.

Pritom se Jameson u svojim radovima usmjerava na razdoblje od industrijskog preko imperijalnog do kasnog kapitalizma. U tom smislu vidi promjene u fazama kapitalizma u posljednja dva stoljeća kao „Realnu“ determinantu kulture, posebice formi književnosti kroz to vrijeme. Tako uspon industrijalizacije (i konsolidacije kapitalizma kao dominantne društvene tvorevine) leži u osnovi 19-stoljetnog realizma, imperijalistički kapitalizam s kraja 19. i početka 20. st. (kao temeljitije industrijaliziran, fragmentiran i otuđujući sistem) u osnovi modernizma, a multinacionalni, kasni kapitalizam kao globalizacija (za Jamesona eufemistički nazivan konzumerističkim ili društvom spektakla) u osnovi današnjeg postmodernizma. Dakle, postoji korelacija između kulturne proizvodnje i ukupnoga društvenog poretka, uz prvenstvo ekonomske instance u krajnjem smislu i poluautonomnost različitih razina društvenog sistema. Pritom se s promjenom načina proizvodnje mijenja i logika kulture.

Tako se onda uspon buržoazije u 18. i 19. stoljeću te klasni antagonizmi s aristokracijom utjelovljuju u književnoj formi romana koji će u realističnoj formi npr. ukazivati na povećanu komodifikaciju života i buržoaske fantazme o „prirodnosti“ života u bogatstvu, uz isključivanje iz prikaza onih koji u njima ne mogu uživati; zatim kasnije izražavanje anksioznosti srednje klase u naturalizmu, iskazano u zagađivanju i modificiranju ustaljenih pripovjednih formi itd.

U modernizmu dolaze do izražaja stilistički i formalni eksperimenti lijepih umjetnosti u kojima dominira jezik, suprotstavljanje tradiciji, samoproglašena avangardnost te se pojavljuju napukline fragmentiranoga buržoaskog subjekta, sve jača alienacija te opredmećenost svijeta i psihe. Logika strojnog funkcioniranja koja razbija život u segmente sve više jača kroz 20. stoljeće i odražava se u umjetnosti i književnosti te se nastoji prevladati eksploracijom novih utopijskih i libidinalnih iskustava (usp. Roberts 2000, 103 - 104).

U postmodernizmu prevlast preuzima vizualno i prostorno, dolazi do gubljenja estetičke autonomije različitih umjetnosti te do erozije stare podjele između visoke, elitne i masovne ili popularne kulture. Uz to za Jamesona (1984b, 192) konstitutivne značajke su mu pastiš i šizofrenija, „nova plitkost“, slabljenje povijesnosti te novi tip osnovnoga emocionalnog tona uz blijeđenje emocionalnog sadržaja, što je sve utemeljeno u novoj tehnologiji koja je „slika i prilika čitavog novog ekonomskog svjetskog sistema“ (ib.) u kojem još više jača postvarenje i fragmentacija koji dalje razaraju fikciju o integritetu ega, odnosno nastavljaju posao komadanja psihe koje je i započelo s kapitalizmom.

Prije nego krenemo dalje, pokušajmo rezimirati što bi za Jamesona bilo *političko nesvjesno*? To je Realna povijest, „odsutan i nepredstavljiv ograničavajući sistem“ (177). No, kako je Povijest kao takva za nas nedostupna, onda su to simbolizacije povijesno promjenjivih načina proizvodnje i njihove manifestacije u ideologiji koju Jameson definira althusserovski kao „imaginarno prikazivanje subjekta odnosa prema njegovim ili njenim realnim uvjetima egzistencije“ (Althusser u Jameson 1984, 220).

Takva Simboličko-Imaginarna očitovanja političkog nesvjesnog, koje valja (re)konstruirati kao dublje pripovjedne strukture, „ključne priče... što odražavaju jednu temeljnu dimenziju našega kolektivnog mišljenja i fantazija o povijesti i stvarnosti“ (37), tj. kao podtekstove ili latentne tekstove iskazane u formama i sadržajima manifestnih tekstova umjetničke prakse, Jameson uočava i analizira na trima razinama ili horizontima. Ovime dolazimo do srži njegove metode interpretacije.

TRI RAZINE POLITIČKOG NESVJESNOG

Riječ je o trima koncentričnim okvirima kroz koje se u interpretaciji u fazama sve više proširuje značenje društvene utemeljenosti nekog teksta. Prvi je okvir *političke povijesti* u kronologiji relevantnih događaja, drugi je okvir *društvenog poretka* kao prostora napetosti i borbe među društvenim klasama, a treći *opća povijest*, shvaćena kao „slijed načina proizvodnje i nizanje ljudskih društvenih tvorevina“ (87). Svaka od njih ima

različit i sve obuhvatniji objekt proučavanja, a slijedom faza širi se i proučavana vremenska perspektiva.

(1) Na prvoj razini, tj. u užem političkom horizontu niza točno određenih događaja i kriza u vremenu (89) kao tekst se podrazumijeva pojedinačni kulturni artefakt, npr. određeno književno djelo ili neki drugi umjetnički proizvod, koji se proučava kao simbolički čin u političkom kontekstu. Ovdje pojedinu priču ili neku formalnu strukturu treba shvatiti kao imaginarno razrješenje neke Realne proturječnosti. Kao egzemplar takve analize uzima Levi-Straussov interpretaciju jedinstvenih ukrasnih maski Indijanaca plemena Caduveo, gdje se antagonistička obilježja formalne strukture te tjelesne umjetnosti, i njezinih vizualnih rješenja, tumače kao projekcija idealnih političkih institucija u svijet mašte inače hijerarhijskog društva. Ovdje, dakle, društvena proturječnost pronalazi formalno rješenje u estetskom području. Iz toga će Jameson izvesti zaključak kako estetske činove treba promatrati kao po sebi ideologične s funkcijom pronalaženja imaginarnih ili formalnih „rješenja“ zapravo nerješivih Realnih društvenih proturječnosti (usp. 93), tj. onih zajedničkih problema koji se ne uspijevaju konceptualizirati u društvenim odnosima⁵.

Također, ako se takvi problemi pojavljuju u relativno jednostavnim predpolitičkim društvima – njegov je zaključak – da će u situaciji suvremenog *Gesellschaft*-a, zbog češćih previranja i mnogobrojnijih problema, ovakve imaginarne projekcije biti još jače prisutne. Suvremenu artikulaciju ove razine političkog nesvjesnog, kao oblika „političke *divlje misli*“ (94) Jameson prije svega vidi u strukturi političke alegorije u čijem se podtekstu izražava „ključna fantazma o međudjelovanju kolektivnih aktera“ (ib.). Spominjanjem te fantazme, kako sam kaže, primičemo se granici između prvog i drugog horizonta analize.

(2) Organizirajuće kategorije analize na drugoj razini su, za Jamesona kao marksista, kategorije društvene klase, čiji su odnosi uvijek u konačnici nekakvi oblici dihotomije između vladajuće i potlačene, radne klase s pripadajućim im ideologijama (usp. 98). Klase se nalaze u situaciji kolektivne polemike „u kojoj se dva suprotna diskurza bore za prevlast unutar šireg jedinstva zajedničke šifre“ (99). Pritom se pojedinačni tekstovi s prethodne razine analize promatraju kao dio te šire kolektivne rasprave, kao njihove „izreke“, „glasovi“ ili „simboličke kretnje“ – od kojih se neke u raspravi gube, a neke bivaju preuzete od suprotne strane – u klasnom dijalogu u kojemu dominira s jedne strane ispitivanje strateške mogućnosti

5 Metodološki, k tomu, važno je razlikovati kako krajnju, neprikazivu razinu antagonizma te razinu podteksta koju konstruira takva analiza u obliku antinomije koja ima funkciju posrednika. Ona je simptomatski izraz analiziranog teksta s jedne i pojmovni odraz Realnog proturječja s druge strane.

legitimacije vlastitoga vladajućeg položaja, a s druge, opozicijske strane, pobijanje i potkopavanje vladajućeg sistema vrijednosti (ib.). Cilj je takve analize doći do prikaza nekakvoga krajnjeg, temeljnog proturječja među analiziranim klasama.

U tu svrhu tekstovi se promatraju kao dio jednoga šireg, sinkronijskog sustava antagonizma u kojem je najmanja jedinica analize ideologem. Jameson ga opisuje kao amfibijsku tvorevinu jer se može izraziti kao pseudoideja (tj. kao sistem pojmova ili vjerovanja, kao apstraktna vrijednost, mišljenje ili predrasuda) ili kao proto-pripovijest, neka krajnja klasna fantazma o „kolektivnim likovima“ koji zapravo prikazuju suprotstavljene klase. Ideologemi kao konstrukcije moraju dakle, biti istovremeno sposobni biti pojmovno opisani i iskazani kao pripovijedanje (usp. 102 – 103).

Najkraće rečeno, ideologem je simbolički zasićen pojam ili fraza koja u nekoj ideologiji dobiva vrijednost pripadanja i prepoznavanja u načinu izražavanja. Npr. u svim bivšim republikama SFRJ jezik je važan ideologem nacionalne identifikacije. Zadaća analize je njegovo identificiranje i nerijetko prvotno imenovanje. Utvrđivanje ideologema Jameson smatra golemim poslom, a njegov skromni doprinos tomu smatra knjigu *Političko nesvjesno* u kojoj kao temeljni ideologem 19. stoljeća kao proučavanog razdoblja spominje „teoriju“ uvrijeđenosti, a etičku binarnu opreku dobra i zla kao jednu od osnovnih formi ideološke misli zapadne kulture (ib.).

U analizi hrvatskog slučaja propitat ćemo mogućnost primjene ovakve analize izvan konteksta klasično shvaćenih društvenih klasa u specifičnom povijesnom isječku u kojemu je temeljni antagonizam između integracijskih i fragmentacijskih snaga.

(3) Trećem su, širem povijesnom horizontu analize organizacijske jedinice načini proizvodnje, kako smo ih prethodno opisali kao ukupne društvene poretke koje obilježava jedinstvo jedne obuhvatne šifre antagonističnih snaga. To je novi objekt u analizi, shvaćen kao sistem proizvodnje znakova i šifri koji nadilazi prijašnje razine analize.

No, ovdje Jameson odbacuje tradicionalnu marksističku shemu linearnog slijeda različitih načina proizvodnje i ideju kako u nekom vremenskom razdoblju postoji samo jedan način proizvodnje. Umjesto toga, primjenjuje Poulancasovu ideju da unutar svake društvene formacije kao višeslojne strukture istovremeno postoji više načina proizvodnje, koji su tu ili otprije kao tragovi starog načina proizvodnje (potisnuti u strukturno ovisne položaje) ili nagovještaji novoga (potencijalno u sukobu ali bez autonomnog prostora). Stoga se na ovoj razini kulturalni tekstovi promatraju kao moguće raznovrsno ispresijecani impulsima proturječnih načina proizvodnje koji postoje svi odjednom.

Predmet proučavanja, tj. „tekst“ na ovoj razini Jameson naziva *kulturnom revolucijom* koji nije ništa drugo do trenutak u kojem istovremeno

postojanje različitih načina proizvodnje postaje vidljivo antagonistično, tako da njihove proturječnosti dolaze u samo središte političkoga, društvenog i povijesnog života. Smatra kako je u ranijoj povijesti postojao čitav niz takvih procesa, među kojima izdvaja prosvjetiteljstvo na europskom Zapadu kao dio buržoaske kulturne revolucije „kojom su se sistematski razgrađivale vrijednosti, načini govora, običaji i svakodnevni prostori starog poretka, da bi se na njihovo mjesto mogli postaviti novi pojmovi, novi običaji, oblici života i sistemi vrijednosti kapitalističkog tržišnog društva“ (113). No koncept nije ograničen samo na tzv. „prijelazna razdoblja“, jer se trajno odvija antagonizam starijih i novijih načina proizvodnje i različiti oblici njihove koegzistencije. Stoga je potrebno preraditi analizirani materijal tako da se omogući opažanje i tumačenje te stalne kulturne revolucije kao dublje i trajnije sastavne strukture u kojoj postaju razumljivi empirijski tekstovni objekti (usp. 115).

U analizi ovoga trećeg horizonta pojedini tekst ili kulturalni artefakt se promatra i redefinira kao polje sila u kojem se mogu opaziti i zabijeliti dinamike sistema znakova više različitih načina proizvodnje (usp. 116). Ono što se konstruira kao podtekst od proučavanja tih dinamika na različitim tekstovima u nekom vremenu Jameson naziva *ideologijom forme*. Ona je „određena proturječnost specifičnih poruka koje šalju različiti sistemi znakova koji supostoje u danom umjetničkom procesu kao i u njegovoj općoj društvenoj tvorevini“ (ib.). Stoga se u tekstu nastoji otkriti prisustvo više isprekidanih i heterogenih formalnih procesa koji nose vlastite ideološke poruke, različite od površinskog ili navodnog sadržaja djela.

Da je ideologija forme bitno povezana s očiglednim političkim i teorijskim problemima, Jameson pokazuje kroz primjere seksizma i patrijarhalnosti. Smatra kako ih treba promatrati kao naslage i žive preostatke oblika alijenacije svojstvene najstarijem načinu proizvodnje u povijesti u kojem je postojala podjela rada među spolovima i podjela vlasti između mlađih i starijih. Po njemu, pravilna analiza ideologije forme trebala bi moći utvrditi formalno trajanje takvih arhaičnih struktura otuđenja i njima svojstvenih sistema znakova, ispod naslage svih novijih i historijski originalnih tipova otuđenja – npr. političke dominacije i robne opredmećenosti, koji su postali dominante najslabije od svih kulturnih revolucija a to je kasni kapitalizam u čijoj strukturi supostoje na različite načine svi raniji načini proizvodnje (usp. 118).

To su razine političkog nesvjesnog, koje ćemo, uz određene preinake uvjetovane fokusom analize i povijesnim materijalom primijeniti u analizi ovog fenomena u hrvatskoj političkoj zbilji, kroz prizmu iznimnih pripovjednih proizvoda čijim se istraživanjem u specifičnom kontekstu bavio i sam Jameson. To su teorije zavjera ili konspiratorni tekstovi.

Temom konspiratornih interpretacija Jameson se bavio u knjizi *Geopolitical Aesthetics* (1992) u kojoj teorije zavjera izražene u filmskim fabulama razmatra kao spoznajnu formu kojom se nesvjesno nastoji zahvatiti ili mapirati društvenu ukupnost svjetskog poretka kao cjeline.

Spoznajno mapiranje – originalno primijenjeno na problem predočavanja otuđenog grada u analizi Kevina Lyncha (1960) – Jameson primjenjuje na globalni poredak kao način orijentacije subjekata u odnosu na ideološku globalnu ukupnost. Slika koju nudi takvo mapiranje nije mimetička jer je globalni svijet zapravo nepredstavljiv, ali ne i nepoznatljiv. U ovom konceptu ponovo odzvanja već spomenuta Althusserova definicija ideologije. Konspiratorni tekst je nova simptomatska pripovijest koja „konstituira nesvjesne kolektivne napore u pokušaju osmišljavanja gdje smo i s kakvim se krajolicima i snagama suočavamo u kasnom 20-om stoljeću čije su grozote pojačane zataškavanjem i birokratskom impersonalnošću. Konspiratorni film je žestoki ubod u srce svega toga“ (Jameson 1992, 3).

No, spoznajno mapiranje putem teorija zavjera nije ograničeno samo na globalne prostore, niti samo na umjetničke tekstove. Smatram da još više vrijedi takvo njihovo poimanje u polju politike. Ako kulturalni artefakti odražavaju duboke strukture kolektivnog mišljenja, tj. političkog nesvjesnog, ne čini li to još više politički tekst i govor u svojim lomovima i izbojima? Možemo ih na svakodnevnoj razini susresti u političkoj komunikaciji gdje teorije zavjera – često neosviješteno ili prešutno da je riječ o takvoj formi interpretacije – primjenjuju politički i medijski akteri, kojima osmišljavaju političke odnose unutar neke lokalne političke zbilje. U njima se pomaljavu antagonistički zamišljeni odnosi koji se reduciraju na liniju fronte između prijatelja i neprijatelja i na destilirani način sljepljuje doživljaj političke zbilje. Bio bih čak sklon reći kako je teorija zavjere jedna od okosnica svakoga političkog diskurza kojom se nesvjesno ili pak prešutno predočava politički ring, iz kojih se mogu iščitati ideološke fantazme ili ideologemi kao njihov podtekst.

K tomu, zanimljivo je kako se i sama teorija zavjere pojavljuje na površini političkog diskurza, kao uvijek kao najava ili reakcija na neki oblik krize, kao mjesto njegova iščašenja jer do neke mjere skandalizira javnost, ali i kao mjesto ponovnog „zašivanja“ tog diskurza jer nudi neku, od neposredne situacije globalniju i pojednostavljenu sliku toga „što se zaista zbiva“. No, kad politički protivnici jedni drugima spočitavaju da se služe teorijom zavjere, tada joj u najmanju ruku daju status omaške ili je tretiraju kao izraz osobne patologije ili iskazivačevoga nesvjesnog. Takvim manevrom ju se, metaforički rečeno iz područja visoke preseljava u područje niske političke kulture, a iskazivače isključuje iz zajednice ozbiljnih ljudi. No, pravi je problem kakav je odnos teorije zavjere prema Povijesti.

HORIZONTI POLITIČKOG NESVJESNOG U HRVATSKOJ

Pokušajmo stoga probno primijeniti Jamesonova tri horizonta političkog nesvjesnog tako što ćemo iz hrvatske političke zbilje u zadnjih nekoliko desetljeća „zagrabiti“ određene teorije zavjera.

(1) Nimalo slučajno za politički tekst prve razine analize uzet ćemo poznati govor predsjednika Tuđmana na Plesu s kraja studenoga 1996. godine u kojem iznosi jednu od najpoznatijih hrvatskih teorija zavjere o „Crnim, žutim i zelenim vrazima“: „Mi nećemo dopustiti ostacima jugokomunističkog sustava, niti jugosrpskog, stanje kakvo smo bili zatekli u Hrvatskoj uspostavom hrvatske slobode i demokracije – nećemo dopustiti da nam sve to dovedu u pitanje. Nećemo to dopustiti tim jugokomunističkim ostacima, ali ni onim političkim diletantima, bezglavim smušenicima koji ne vide o čemu se zapravo tu radi danas u Hrvatskoj i u svijetu s kojekakvim regionalnim planovima...Nećemo dopustiti onima koji se vežu i s crnim vragom protiv hrvatske slobode i nezavisnosti, ne samo crnim, nego i zelenim i žutim vragovima...Nećemo dopustiti onim koji se vezuju sa svim protivnicima hrvatske samostalnosti, ne samo povezuju nego im se nude, ne samo da im se nude nego im se prodaju za Judine škode... a povezuju se od fundamentalističkih ekstremista, do kojekakvih lažnih propovjednika, pseudodemokratskih obmanjivača koji nam danas propovijedaju velike ideje o ljudskim pravima i slobodama medija”.

Na ovoj mikroanalitičkoj razini možemo ustvrditi kako se pretpostavljena zavjera uspostavlja kao široki „regionalni plan“ putem kojeg se povezuju i udružuju različiti neprijatelji hrvatske suverenosti. Također, njome zadane subjektne pozicije obuhvaćaju potpuno razrađen front od dijaboličnih zavjerenika i njihovih agenata (koji uključuju unutarnje i vanjske neprijatelje), zavedenih naivaca, do onih koji im se suprotstavljaju. Na jednom kraju ovog antagonizma između političkih prijatelja i neprijatelja stoji nitko drugi nego crni vrag koji funkcionira kao prazni označitelj u kojeg javnost tada može upisati vlastite slutnje i strahove od različitih grupa. Tako sročeni označitelj zapravo iziskuje odgovor na pitanje: „Tko je vrhovni neprijatelj nacije?“. S drugog kraja fronta kao ujedinjujući simbol nadaje se predsjednik u ulozi hrabrog borca za „našu stvar“, koji dodatno naglašava opasnost govoreći u množini, time pozivajući na ujedinjenje snaga. Ili je pak riječ o kraljevskom „mi“ probuđenog subjekta iz tisućljetnog sna. Kako bilo, isti pojašnjava situaciju dalje nižući ili metonimijski kličući kroz boje neprijatelja, sugerirajući upletenost kako židovskog kapitala tako i islamskog fundamentalizma, povezujući time nespojivo, a njih s unutarnjim neprijateljima koji lažno propovijedaju i obmanjuju javnost lijepim riječima iza kojih se krije ništa drugo do obnova Jugoslavije. K tomu, tu su i zavedeni naivci opisani kao politički diletanti

i bezglavi smušenjaci. Fantazmatska slika svijeta ponuđena ovakvom interpretacijom jest opasno stanje koje razdire zemlju iznutra i izvana i prijeti joj ponovnim integriranjem u jugoslavensku zajednicu, što je noćna mora, često izražavana ne samo u hrvatskim desničarskim krugovima da se „u miru gubi ono što se osvojilo u ratu“. U takvom poetičnom i slikovitom govoru moguće je iščitati niz različitih bipolarnih opreka koje imaju funkciju kako pojašnjavanja antagonizma, tj. ove apokaliptički zamišljene borbe između dobra i zla, tako i uspostavljanje identitetskih označitelja u etičkom i političkom smislu. To su svakako opreke slobode i nezavisnosti nasuprot ovisnog i ropskog odnosa; zatim domoljublje – izdaja (kroz strano plaćeništvo); autentično – lažno, demokracija – pseudodemokracija; kršćanstvo nasuprot judaizma i islama itd.

Ovdje je dakle riječ o imaginarnom mapiranju određene proturječnosti, no o njezinu razrješenju može se govoriti samo u funkciji legitimiranja vlastite pozicije moći na vlasti, odnosno potvrđivanja vlastite političke stranke kao „ekskluzivnog zaštitnika nacionalnog identiteta“ u tako zamišljenoj konstelaciji snaga. Imaginarno razrješenje u smislu pobjede nad neprijateljskim snagama obećava se za budućnost, čime se najavljuje i nudi romantična vizija funkcioniranja političke povijesti.

Prijeđimo sada na bliski politički kontekst ove teorije zavjere. Njezin povod su svakako masovne demonstracije za radio 101, no uzrok joj je osebujna interpretacija politike Europske unije u to vrijeme. Naime, politički nacrt EU za bivšu Jugoslaviju,⁶ tj. Zapadni Balkan, u javnosti prikazan kao novi diktat ekonomske integracije novonastalih država (osim Slovenije), i regionalnog pristupa njihove integracije u EU, pojavit će se u listopadu 1996. godine.

To će tadašnja vlast doživjeti kao daljnje relociranje Hrvatske izvan Srednje Europe i guranje na Balkan, odnosno kao „kaznene mjere“ zbog „bosanskog pitanja“, tj. kao kaznu za sudjelovanje u podjeli BiH i daljnje sprječavanje takvih posezanja. Kao kazna na unutarnjepolitičkom planu doživljavala se odgoda povratka Podunavlja u hrvatski pravno-politički poredak (Globus, 1.11.1996, 5.). Ovaj nacrt interpretira se u tada kritičkim medijima kao poraz hrvatske politike kojim se ona izjednačava s agresorom. Na daljnje inzistiranje EU na regionalnom pristupu, tadašnji VONS⁷ će se oglasiti kako se „nastavljaju pritisci onih koji su bili za održavanje Jugoslavije po svaku cijenu i protiv stvaranja hrvatske države“ te da

6 Vidi Report from the Commission to the Council and the European Parliament, Common principles for future contractual relations with certain countries in South-Eastern Europe, COM (1996) 476 final, 2.10.1996.

7 Vijeće za obranu nacionalne sigurnosti – posebno kolektivno tijelo u Uredu predsjednika u vrijeme Tuđmanove vlasti, sastavljeno od istaknutih članova vladajuće stranke.

se Hrvatska „neće dati uvući u balkansku ili jugoistočnu regiju“ (Globus, 27.12.1996, 5.).

Konkretna posljedica takve politike hrvatske vlasti bilo je upisivanje u tekst Ustava famoznog stavka 2, 135. članka, (danas je to članak 142.) o zabrani pokretanja postupka za obnavljanje jugoslavenskog ili balkanskog državnog zajedništva⁸.

Dakako, ova bi se tema ili bolje rečeno ideologem „Jugoslavija kao prijjetnja“ mogla analizirati kroz cjelokupno razdoblje devedesetih i kasnije, no to je već za drugu razinu analize.

(2) Već otprije smo najavili svojevrstu modifikaciju metode na ovoj razini društvenog poretka. Ne napuštajući okvir društvenih proturječnosti, ali ih ne postavljajući u okvir klasne borbe nego u povijesno specifičan oblik koji još uvijek zadržava značenje odraza ili artikulacije Realnog antagonizma, na ovoj drugoj razini smatramo da dominira onaj oblik kako ga definira Ernesto Laclau (1991, 59) kao temeljni antagonizam između tendencija integracije, koje se izražavaju u potrebi za vlašću koja djeluje u ime cjelokupnog društva (noseći opasnost autoritarne vlasti) i partikularističkih tendencija različitih političkih snaga usmjerenih na fragmentaciju društvene strukture (s opasnošću od kaosa, nasilja i građanskog rata). To je rascjep u krajnjem slučaju između totalitarnog univerzalizma i anarhijskog partikularizma (ib.) Dva su razloga zašto ovako definiran antagonizam držimo primjerenijim od klasično marksističkoga kakvog zastupa Jameson. Jedan je razlog opet laclauovski koji tvrdi da su „politički identiteti u fragmentiranom svijetu današnjih društava daleko kompleksniji od bilo čega što je tradicionalna ljevica do sada zamišljala“ (ib.). Drugi je razlog taj što je ovako zamišljen rascjep obuhvatniji od klasne dihotomije, koja bi se mogla podvesti pod njega kao moguća inačica.

U ovom analitičkom horizontu naše probne studije pojedine teorije zavjera sačinjavaju širu ideološku raspravu u vremenu oko ideologema Jugoslavije. Riječ je o izrazito bitnom označitelju, putem kojeg i/ili protiv kojeg se razmatra jedno od ključnih političkih pitanja: definiranje političke zajednice, a u razdoblju od osamdesetih godina 20. stoljeća do danas ima funkciju njezine (de)legitimacije, ovisno o definiranju kojih je zajednica riječ. U tom poslu veliku ulogu odigrale su upravo teorije zavjera.

Od dezintegracije SFRJ i osamostaljenja Hrvatske Jugoslavija funkcionira kao sablast koja proganja političku zbilju prijeteći da je ponovno zaposjedne na različite načine, o čemu sam opširnije pisao na drugom mjestu (vidi Blanuša 2011). U tom razdoblju od 1990. do danas temeljni

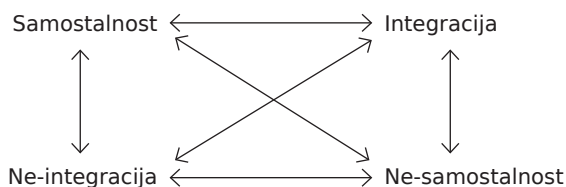
8 Izvorno glasi: „Zabranjuje se pokretanje postupka udruživanja Republike Hrvatske u saveze s drugim državama u kojem bi udruživanje dovelo, ili moglo dovesti do obnavljanja jugoslavenskoga državnog zajedništva, odnosno neke balkanske državne sveze u bilo kojem obliku.“

antagonizam između tendencija integracije i partikularizacije ostvaruje kroz projekt političko-simboličkog bijega s Balkana u (Srednju) Europu, čijim se prvim korakom smatralo državno osamostaljenje kao napuštanje politički ovisnog i štetnog položaja u Jugoslaviji sa svim njenim negativnim učincima, od demokratskog deficita, dugotrajne ekonomske krize sve do suprotstavljanja osvajačkom ratnom pohodu Srbije i JNA. Drugi korak je ratna pobjeda i ostvarenje suverenosti na cijelom teritoriju, dok bi treći korak bilo integriranje u EU kao konačno ostvarenje projekta „povratka u Europu“. Lako se može zamisliti kao romantična pripovijest.

Sinkronijski promatrano, kao binarna opreka može ga se analizirati putem Greimasova semiotičkog kvadrata⁹, kao što to inače čini Jameson na ovoj razini analize. Riječ je o elementarnoj strukturi označavanja kojom se analizira neka antinomija. Konstruira se kao suprotnost između dvaju pojmova, zajedno s kontradikcijama tih pojmova. Zajedno, kao konceptualni kvadrat sastavljen od četiri označitelja čine, za Jamesona „virtualnu mapu konceptualne zatvorenosti ili, bolje rečeno, zatvorenosti same ideologije“ (Jameson 1976, XV) odnosno pokazuje ograničeni izbor mogućnosti koji su otvoreni takvim označiteljskim suprotnostima.

U našem slučaju opreku konstruiramo na sljedeći način:

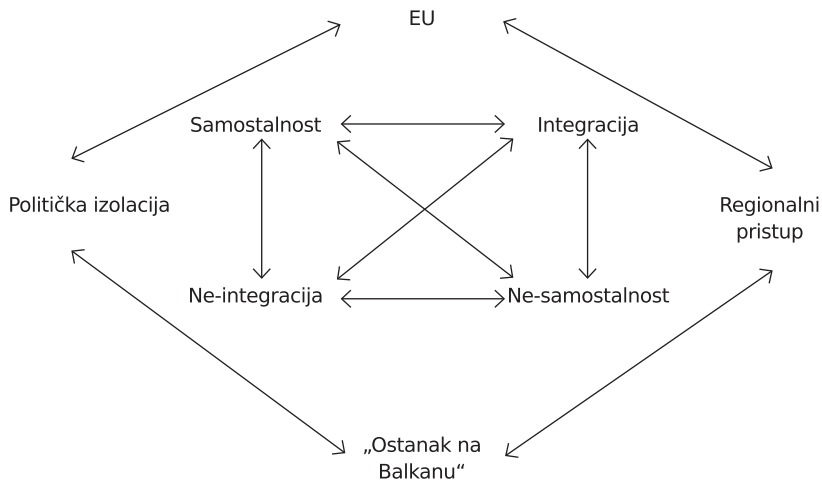

Slika 2. Greimasov semiotički kvadrat bipolarne političke opreke između integracije i partikularizacije.

Na različitim dimenzijama odnosa moguće su različite kombinacije ovih pojmova, odnosno „idealne sinteze“ koje znače političke forme života i rješenja napetosti koja proizvode ovako postavljene suprotnosti. Ta su rješenja na ovoj razini imaginarna i može ih se poistovjetiti sa specifičnim političkim stavovima ili očekivanjima razrješenja suprotnosti koja su ovdje izraz političkog nesvjesnog. U tom smislu smatramo kako se idealna ili modelska razrješenja ovih suprotnosti pojavljuju u sljedećim oblicima:

9 Vidi Greimas, Algirdas, Julien & Rastier, François (1968), kao i Jameson (1984, 201-205).

NEBOJŠA BLANUŠA
POLITIČKO NESVJESNO U HRVATSKOJ:
PROLEGOMENA JEDNOJ EKSPLOKACIJI

Slika 3. Idealna rješenja političkih antagonizama.

Glavno idealno rješenje osnovne opreke jest samostalno integriranje Hrvatske u EU u kojem se zadržava određena razina autonomije, uz djelomično ograničenje nacionalnog suvereniteta. Kao ne-samostalno integriranje shvaćao se u vladajućim krugovima regionalni pristup na način koji u osnovi najprije zahtijeva integriranje na razini zemalja Jugoistočne Europe i zatim zajednički ulazak u EU a uključuje neka ekonomski i politički nepovoljna rješenja kao što su npr. zajedničko podrijetlo proizvoda, tj. tržišni tretman proizvoda kao da dolaze iz iste države. Ono se doživljavalo kao prvi korak u prihvaćanju tretiranja cjelokupnog prostora kao jedinstvene države, a daljnja očekivanja su se odnosila na nepriznavanje posebnih jezika, nastalih, dakako, kao posljedica narcizma malih razlika. U ovaj projekt također su se smještale različite međunarodne inicijative kroz cijelo razdoblje devedesetih te sve negdje do 2006. godine¹⁰. Osim ovog rješenja za koje se činilo da u konkretnim političkim procesima zaziva neku buduću Jugoslaviju, treće rješenje bilo je na istom tragu u još ekstremnijem obliku. Nepostizanje željene integracije i ostanak u položaju nesamostalnosti doživljavala se ili kao ekstenzija prethodnog očekivanja u smislu krajnje prijevare, gdje se projekt integriranja nakon lokalne integracije u prostoru Balkana ne bi

10 Npr. pan-balkanska konfederacija (Globus, 22.3.1996, 78), Euroslavija (Globus, 9.8.1996, 48), Inicijativa za suradnju u Jugoistočnoj Europi (SECI) (Globus, 10.1.1997, 2-3), balkanska asocijacija (HTV Arhiv, 30.09.2000), projekt EU o carinskoj i monetarnoj uniji (Globus, 16.5.2001, 39), gospodarska reintegracija Balkana (Globus, 9.7.2003, 29), Balkanska energetska zajednica (Nacional, 14.9.2004, 12-15), trgovinsko povezivanje zemlja regije (Globus, 8.2.2006, 14.), jugoistočna unija kao među-rješenje prije euro-integracije (Globus, 22.3.2006, 98).

nastavio, već bi funkcionirao kao zasebna enklava koja postoji kao „rezervat“ kojim se sustav EU ne kontaminira, i/ili kao prostor nestabilnih država koje je moguće kontrolirati izvana financijskom i ekonomskom kolonizacijom te postavljanjem zahtjeva koje je nemoguće ispuniti. Kao izraz ovakvog očekivanja u Hrvatskoj je prisutan i danas defetistički stav kako nas nikada neće primiti u EU, projiciran ponajviše kroz percepciju odnosa s Haaškim tribunalom. Dakle, u prostoru između ovih dvaju očekivanja do sada je uglavnom funkcionirao ideologem Jugoslavije kao prijetnje.

Zadržavanje samostalnosti i nepostizanje željene integracije ostvaruje se kao očekivanje političke izolacije. Njegove desne inačice se, na tragu prethodno spominjanih visokih očekivanja od strane EU svode na stajalište kako treba ponosno odustati od priključenja, ne ići u EU „na koljenima“ i uzdati se u svoje snage koliko god bilo teško. Originalno lijeva, ali već nekoliko godina i vladajuća varijanta ovog očekivanja služi kao potpora stavu kako je to toliko nepoželjna posljedica da priključenje EU nema alternative.

Osnovna četiri očekivanja čine čvorišne točke koje dalje tvore dimenzije političkih stavova. Pritom, političko nesvjesno izraženo je na razini antinomije označitelja osnovnog proturječja koje se ostvaruje na površini političkog teksta kao očekivanja koja se onda izražavaju putem različitih političkih stavova.

No, teorije zavjera koje se odnose na istraživani ideologem i temeljno proturječje prisutno je i osamdesetih, a već postoje naznake kako će biti prisutno i nakon integracije u Europsku uniju. Kako je riječ o razdobljima koja uključuju više ili manje različite načine proizvodnje kao ukupne društvene strukture kojima je Hrvatska pripadala ili će pripadati, to nas dovodi do trećeg horizonta političkog nesvjesnog.

(3) Prvi problem koji ovdje treba razriješiti jest kako odrediti dominantne načine proizvodnje, odnosno načine njihove simbolizacije. Riječ je o razdobljima koja su puno kraća i manje globalna od onih koje Jameson originalno primjenjuje. Također, to je izrazito gusto, sabijeno vrijeme društvenih previranja i, slobodno možemo reći, revolucija. Stoga ih promatramo na sljedeći način: razdoblje od 1980. do raspada Jugoslavije je sve disfunkcionalniji samoupravni socijalizam (Mencinger 2000, 118). Od 1990. do 2000. je razdoblje nacionalnog kapitalizma s dominantnim obilježjima političke autoritarnosti „državnog populizma, klijentelizma i ortakog kapitalizma“ (Franičević 2002, 3), dok bi se razdoblje u novom mileniju moglo smatrati sve sličnije kasnom kapitalizmu, uz značajnu prisutnost negativnih mehanizama poretka iz prethodnog desetljeća. Razmotrimo za svaki od ovih poredaka kako su se njihova strukturna obilježja očitovala na razini egzemplarnih primjera konspiratornog mišljenja.

Bivša Jugoslavija bila je netipična socijalistička zemlja za koju bismo mogli reći da je kao način proizvodnje imala samoupravni socijalizam,

tj. socijalizam s elementima tržišne ekonomije do granica koji nisu ugrožavali monopol Partije te s mnogobrojnim, gotovo stalnim reformama (usp. Mencinger 2000, 118).

Od početka osamdesetih godina razvija se duboka ekonomska kriza, disfunkcionalnost institucija, nerješavanje i nagomilavanje društvenih problema te porast socijalnih i međuetničkih tenzija. K tomu, s utrnućem ujedinjućeg simbola i vrhovnog arbitra u političkim pitanjima partijska elita se dodatno fragmentira po republičko-nacionalnim linijama. Ekonomija se sve više zatvara u republičke granice, a glavna je linija rascjepa među republičkim političkim elitama između centralizacije i decentralizacije države te potrebe jačanja tržišne privrede, izražena na teritorijalnoj osi od Jugoistoka prema Sjeverozapadu. Može se reći da se i ovdje pojavljuje specifičan oblik spominjanoga temeljnog rascjepa integracije i partikularizacije.

Ako pratimo opisano urušavanje poretka i bivše države, uočljiv je paralelizam konspiratornih tekstova s određenim zbivanjima. Početak razdoblja obilježavaju reminiscencije na političko djelovanje Tita nasuprot različitim neprijateljskih snaga. Riječ je o suprotstavljanju planovima „velikih sila“, unutar-partijskom frakcionaštvu te različitim neprijateljskim tendencijama unutar socijalističkog poretka, koje korespondiraju s previranjima 1966. i 1971. godine. Idejni aparat nudi romantičnu priču o „Titovom putu“ koja se artikulira kao odraz sistema osobne vlasti. Slične artikulacije kao u tim prošlim razdobljima javljaju se tijekom osamdesetih unutar teme o „zakulisnom upravljanju društvom od strane otuđenih centara moći“, kako na lokalnoj, tako i na republičkoj razini. Na jačanje subverzivne kritike socijalističke prošlosti od strane većinom srbijanskih intelektualaca, najsnažnija protukritika u obliku teorije zavjera doći će iz redova hrvatskih komunista u obliku tzv. Šuvarove Bijele knjige. Dvostruka povijesna ironija ovog uratka jest da će većina prozvanih biti sastavljači zloglasnog Memoranduma SANU a među rijetkima koga se iz hrvatskih partijskih krugova držalo da u Srbiji djeluje na istom fonu obračuna s „svim, pa i najprikrivenijim vidovima srpskog nacionalizma i anarho-liberalizma... posebno u sferi kulturnog, umjetničkog i vaninstitucionalnog političkog života“ (Danas, 16.10.1984: 11) bio je Slobodan Milošević. No, i dalje se po modelu Bijele knjige prozivaju neprijatelji. Uz ideje o zavjereničkom djelovanju hrvatskih i srpskih nacionalista do početka 1986. u raspravama partijskih savjetovanja raste inflacija neprijatelja na oko tridesetak grupa i tendencija, od „mangupa u vlastitim redovima“ do „specijalnog rata protiv Jugoslavije“ (Danas, 25.2.1986.).

U kontekstu ekonomske, političke i ukupne društvene krize – tj. duboko frustrirajućih i kaotičnih procesa – pojavljuje se najutjecajnija i najpogubnija teorija zavjere u bliskoj povijesti: Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986. godine. Njoj ću posvetiti nešto više pozornosti

zbog načina na koji je napisana i političkih silnica koje je prožimaju. Riječ je sukusu konspiratornih ideja koje su se s razvojem krize pojavljivale uglavnom u srbijanskim krugovima od početka osamdesetih godina i taložile kao reakcija na šire ekonomske i političke probleme. Njihova kristalizacija prati logiku kratkog spoja svojstvenog totalitarnim poretcima gdje se neuspjesi i promašaji vlastitih namjera, u pogledu nekoga društvenog projekta pretvaraju u namjerni neuspjeh koji su zavjerom prouzrokovali neprijatelji (usp. Žižek 2005, 65 – 66).

Sadržaj samog teksta podijeljen je u dva podjednako duga dijela i po svojoj formi dvostrukosti izražava logiku dubokih uzroka površinskih problema, ali sasvim suprotnu logici političkog nesvjesnog.

Prvi dio teksta u objašnjenju krize jugoslavenske privrede, politike i društva nastoji upotrebljavati konceptualni jezik ekonomske i političke znanosti marksističkog usmjerenja i opisati procese mimo osobnih i grupnih motiva te smišljenog neprijateljskog djelovanja. No, sve više pri kraju ovoga dijela, pojavljuju se i formulacije koje uspostavljaju bipolarnu opreku nacionalni egoizam i policentrizam nasuprot demokratskoga integrativnog federalizma, a potonjim članom nastoji se zamijeniti od drugih republika kritizirana srbijanska politika kao unitaristička i centralistička. Taj prvi dio teksta retorički funkcionira kao svojevrsna priprema u konspirativan način razmišljanja, tj. kao dijagnosticiranje simptoma koji su u toj logici uzorkovani zakulisnom politikom. U drugom dijelu cjelokupna problematika položaja Srbije i srpskog naroda eksplicitno je uspostavljena oko „antisrpske koalicije“ prije svega Kardelja i Tita i njihovih nacionalnih partijskih nomenklatura koji su, uz izravnu političku i ekonomsku diskriminaciju Srbije, prije svega kroz Ustav iz 1974. navodno stvorili strukturne uvjete za genocid na Kosovu.

Premda će u ovom razdoblju gotovo sve nacije u Jugoslaviji pripovijedati kako su ih neke druge nacije lišile uživanja u ispunjenom životu¹¹, ideologem iskorištenosti i ugroženosti vlastita naroda tekst Memoranduma će do u detalje operacionalizirati.

Ovaj pamfletski *in memoriam* Jugoslaviji kao razrađen politički program preuzet će tadašnja srbijanska politička elita na čelu sa Slobodanom Miloševićem i ekonomske teškoće pretvoriti u političke sukobe s jasnim ciljem osvajanja republičke i središnje državne vlasti (usp. Ramet 2005, 47). Takva će

¹¹ Tako su Slovence njihovog uživanja lišavali „južnjaci“ (Srbi, Bosanci...) zbog svoje lijenosti, balkanske iskvašenosti, zahtijeva za neprestanom ekonomskom pomoći. S druge strane Slovence Srbi optuživali za pljačku zbog svoje neprirodne marljivosti, krutosti i proračunatosti, te su ih lišavali užitka njihova mukotrpna rada profitirajući od preprodaje jeftinih proizvoda iz Srbije itd. (usp. Žižek 1996, 15 – 16). Tomu možemo dodati kako su Hrvati Srbe optuživali za otimanje prihoda i previsoku zastupljenost u državnim službama SRH, armiji itd., što je zapravo optužba da su prisvojili državu, dok su Srbi Hrvate optuživali za genocidnost, separatizam, razbijanje Jugoslavije itd.

politika nazvana „antibirokratskom revolucijom“ antagonizirati republička vodstva na liniji Srbija i Crna Gora nasuprot, Slovenije, Hrvatske i dijelom BiH i razoriti ostatke bilo kakva konsenzusa unutar sustava tako da je već potkraj 1989. Jugoslavija prestala postojati u zakonodavnom gospodarskom i kulturnom smislu (ib). Napad na Sloveniju, pobuna Srba i agresija JNA na Hrvatsku te rat u BiH nastavak su iste politike ali „oružanim sredstvima“.

„Logika nacionalnog koja pobjeđuje klasno“, za što je Memorandum optuživao političke elite drugih republika ovdje se premeće u vlastitu po Druge pogubnu realizaciju, a njegova dva glavna dijela specifičan su spoj socijalizma i nacionalizma. Ta dva strukturna impulsa u ovom se tekstu međusobno sljubljuju, a njihov refleks dominantno će određivati politiku Srbije devedesetih godina.

Ono što također ostaje zajedničkom značajkom ovog razdoblja devedesetih godina, a što će se postupno gubiti u 2000-tima kao duboka strukturna silnica političkog nesvjesnog jest jedan aspekt prosvjetiteljske tradicije koji je doveden do krajnosti i apsurdna upravo u pogledu statusa analiziranih teorija zavjera. Riječ je o, kako to Žižek slikovito objašnjava, „gotovo paranoičnom vjerovanju države i vladajuće partije u moć riječi... kao da neki magloviti kritički nagovještaj u beznačajnoj pjesmi objavljenom u niskotiražnom književnom časopisu ili esej u akademskom filozofskom časopisu posjeduje sposobnost da detonira cjelokupan socijalistički sistem“ (1996, 139). Takav paranoičan odnos vlasti prema svojim kritičarima ne jenjava devedesetih, nego nastavlja funkcionirati u novonastalim autoritarnim pseudodemokratskim režimima. U Hrvatskoj se takvo ponašanje ne očituje samo u bizarnim ispadima tadašnjeg predsjednika, od kojih možemo izdvojiti reakciju na II. općem saboru HDZ-a na pismo šestero intelektualaca¹² iz 1993. u kojem mu se predlaže podnošenje ostavke ili u otvorenom pismu predsjedniku HAZU, Ivanu Supeku, iz 1997. u kojem ga optužuje za pozivanje na ubojstvo predsjednika. U Hrvatskoj je devedesetih godina riječ o takvom generaliziranom ponašanju, tj. autoritarnom pokušaju kontrole i instrumentalizacije političkih, pravnih, medijskih i ekonomskih institucija.

Dakako, ovdje je riječ o prisutnosti većeg broja latentnih silnica koje mogu jedne druge pojačavati, kao što je ratno stanje učinilo legitimnom primjenu paranoje kao ideologema, koja je nastavljena i kad se kontekst promijenio, uz potporu već uhodanog sustava osobne vlasti, koji je izravno koketirao s feudalnim idejama, npr. ideje o stališima hrvatskog društva i o 200 bogatih obitelji. U svakom slučaju, česta upotreba logike unutarnjih i vanjskih neprijatelja, nacionalizam i tolerancija neoustaštva, arbitrarno i samovoljno vladanje predsjednika i stvaranje paralelnih tijela vlasti,

12 Potpisnici su Ivo Banac, Krsto Cviić, Slavko Goldstein, Vlado Gotovac, Vesna Pusić i Ozren Žunec.

tajkunizacija privrede, problematična privatizacija, i stvaranje klijentelističkih skupina, zloupotreba tajnih službi i pokušaji gušenja medija (usp. Kasapović 2001, 19-24) te dugotrajna izolacionistička politika – obilježja su nacionalnog ili nacionalističkog kapitalizma koji će svoj slom doživjeti do kraja milenija. No način proizvodnje neprijatelja uspostavljen devedesetih nastavit će se, posebice, u početnim 2000-ima, izražen najjasnije u HDZ-ovom *Proglasu hrvatskom narodu u domovini i svijetu i hrvatskim građanima*, od 30. rujna 2000. povodom umirovljenja generala HV. Identičan podtekst izbijao je na površinu političkog diskurza u političkim kampanjama tijekom cijeloga desetljeća, ne samo u kampanjama za parlamentarne nego i lokalne izbore. Takvo ponašanje prisutno je bilo i donedavno. Verbalizirano je npr. u prikazivanju sadašnjih političkih protivnika kao neprijatelja hrvatske države tako što im se pripisivalo zastupanje ili žal za Jugoslavijom ili u nedavnom „posrblijanju“ imena članova eventualne buduće vlade. Također je izraženo u simboličkom ponašanju npr. u potrebi trenutacne premijerke da posjećuje ruševine komunističkih zatvora za ideološke protivnike u pretkampanji za izbore. Slabljenje takvog podteksta svakako je posljedica razotkrivanja u medijima načina funkcioniranja režima devedesetih i u 2000-tima u vrijeme HDZ-ove vlasti, koju je u formi sofisticirane teorije zavjere jedan filozof odavno opisao kao „dirigirani postkomunistički kaos“ (Globus, 7.1.2000: 33) s konstantom dvostruke linija zapovijedanja.

Posljednje desetljeće također je obilježeno koliko-toliko konsolidacijom demokratskog poretka i jačanjem institucija, otvaranjem na međunarodnom planu te približavanjem Europskoj uniji. Glavni generator problema i dalje je HDZ, koji na površini diskurza pokušava prikazati umiveno lice već nekoliko godina, ali ga stalno sustižu afere koje dosežu do vrha stranke. Takvo autistično i nedržavničko ponašanje u kojem se iznova ponavlja kriminalna privatizacija države u partikularne svrhe ostavilo je traga i na političko mišljenje javnosti. Primjerice, način na koji se doživljava Europska unija među građanima prije je sličan kriznom mišljenju primjerenom ratnoj situaciji nego kao prostor budućih prilika. U posljednjih pet godina strahovi o EU su se pretvorili u monolitnu strukturu i javnost kao da pred očima ima *Borg*, koji će nas asimilirati u teritorijalnom, ekonomskom, kulturalnom i identitetskom smislu, čiji se dolazak nijemo i tjeskobno iščekuje. Takva „priprema“ uvjetuje i budući osjećaj bespomoćnosti. K tomu, s priključenjem i upoznavanjem funkcioniranja EU, uz živo iskustvo na prethodnu državnu tvorevinu, posebice u kontekstu postojeće ekonomsko-političke krize u EU za koju se predviđa da bi mogla trajati i čitavo desetljeće, lako se može vratiti stara proganjajuća ideja koju poznati slovenski politekonomist Jože Mencinger opisuje na sljedeći način: “Usporedba EU s Jugoslavijom možda je gruba, ali se sličnosti jednostavno ne mogu previdjeti.... Počevši od razlika u razvijenosti

pojedinih sastavnih dijelova, činjenice da i EU ima problem s odlukom što je demokratski: jedan čovjek – jedan glas ili jedna zemlja – jedan glas. I u EU se mnogi, sasvim prirodni, konflikti prikrivaju nekakvim europskim “bratstvom i jedinstvom”, i u EU sam prvo Slovenac i tek nakon toga Europljanin. I EU postoji ili se širi oslanjanjem na demokratski deficit. Kad su ljudi protiv nečega, na primjer ustava, nađu se bajpasi kao što je Lisabonski ugovor, koji zamjenjuje ustav. Najveća opasnost za EU jest upravo to što nazivam jugoslavenskim sindromom: riječ je o uvjerenju da su svi iskorištavani. To uvjerenje jača kad se ekonomsko stanje pogoršava; u Jugoslaviji je jačalo od početka osamdesetih, na kraju smo mi Slovenci iskorištavali Hrvate, Hrvati Srbe, Srbi Slovence. Zbog toga je za EU najopasnija dugotrajna ekonomska kriza. Deset godina stagnacije, u kakvoj je, naprimjer, Japan, EU ne bi preživjela” (Mencinger 2010a).

Ove zaključne ideje postavljaju daljnje pitanje: Što učiniti da Jugoslavija ne postane političko nesvjesno Europske unije? ¶

LITERATURA

- Arieti, Silvano. 1974. *Interpretation of Schizophrenia*, London: Crosby, Lockwood, Staples.
- Blanuša, Nebojša. 2011. „Sablast Jugoslavije: delegitimiranje političke zajednice putem teorija zavjera.“ U ur. Tihomir Čipek. *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb: Disput: 75 – 92.
- Eagleton, Terry. 2008. *Smisao života*, Zagreb: Jesenski i Turk.
- Easthope, Antony. 2003. *The Unconscious*, London: Routledge, The New Critical Idiom.
- Elliott, Anthony. 2004. *Social Theory Since Freud: Traversing social imaginaries*, London and New York: Routledge.
- Evans, Dylan. 1996. *An Introductory Dictionary of Lacanian Psychoanalysis*, London and New York: Brunner-Routledge.
- Franičević, Vojmir. 2002. „Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj“ *Politička misao*, 39(1): 3–34.
- Freud, Sigmund. 1986. *Budućnost jedne iluzije i drugi spisi*. Zagreb: Naprijed, Biblioteka psiha.
- Greimas, Algirdas, Julien & Rastier, François. 1968. „The Interaction of Semiotic Constraints“ *Yale French Studies*, 41: 86 – 105.

- Jameson, Fredric. 1976. „Foreword.“ In ed. Algirdas Greimas. *On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory*. Minneapolis: University of Minnesota.
- Jameson, Fredric. 1981. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*, London and New York: Routledge.
- Jameson, Fredric. 1984. *Političko nesvesno: pripovedanje kao društveno-simbolični čin*, Beograd: Pečat.
- Jameson, Fredric. 1984b. „Postmodernism, or The Cultural Logic of Late Capitalism“ *New Left Review* 146 (july-august): 187 – 232.
- Jameson, Fredric. 1992. *The Geopolitical Aesthetic: Cinema and Space in the World System*, Bloomington: Indiana University Press.
- Jameson, Fredric. 1977. „Imaginary and Symbolic in Lacan: Marxism, Psychoanalytic Criticism and the Problem of the Subject“. In ed. Shoshana Felman. *Literature and Psychoanalysis, Yale French Studies* 55/ 56: 338 – 395.
- Lynch, Kevin. 1960. *The Image of the City*, Cambridge: MIT Press.
- Marcuse, Herbert. 1985. *Eros i Civilizacija*, Zagreb: Naprijed.
- Mencinger, Jože. 2000. „Uneasy Symbiosis of a Market Economy and Democratic Centralism: Emergence and Disappearance of Market Socialism and Yugoslavia“. In ed. Vojmir Franičević and Milica Uvalić. *Equality, Participation, Transition*, London: Palgrave Macmillan.
- Mencinger, Jože. 2010a. <http://globus.jutarnji.hr/hrvatska/kad-uđete-u-eu-necete-od-nje-dobi...> pristupljeno 15. 6. 2011.
- Mollon, Phil. 2000. *The Unconscious: Ideas in Psychoanalysis*, Cambridge: Icon Books Ltd.
- Ogden, T. 1989. *The Primitive Edge of Experience*, Northvale, New Jersey: Jason Aronson.
- Ramet, Sabrina Petra. 2005. *Balkanski Babilon. Raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićevog pada*. Zagreb: Alinea.
- Roberts, Adam. 2000. *Frederic Jameson: Routledge Critical Thinkers*, London: Routledge.
- Segal, H. 1957. „Notes on symbol formation“ *International Journal of Psycho-Analysis* 38: 391–7.
- Thwaites, Tony. 2007. *Reading Freud. Psychoanalysis as Cultural Theory*. London: Sage
- Žižek, Slavoj. 1996. *Metastaze uživanja*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Žižek, Slavoj. 2002. *Sublimni objekt ideologije*, Zagreb: Arkzin.
- Žižek, Slavoj. 2005. *Metastases of Enjoyment, On Women and Casuality*, London: Verso.

SUMMARY

After preliminary exploration of validity of the psychoanalytical concept of the Unconscious for the analysis of political field, we apply the concept of the Political Unconscious for the analysis of the last three decades of Croatian history. In this task we primarily lean on conspiratorial thinking of Croatian and other political elites and media, on ideologemes they had produced and the modes of production which have been included in such ideological constructs. They are consecutively analyzed at three consecutive levels: political history, societal order and general history. In the political antagonism between independence and integration, the most prominent conspiratorial mapping constitutes the ideologeme of the “return of Yugoslavia”. It is also a negative part of the larger ideological space of political attitudes created by the political project of the “return to Europe” from the beginning of nineties, which is coming to its final realization through accession to the EU. Nevertheless, due to the economic crisis in the EU and the regional perception of structural homologies of Yugoslavia and the EU, it is possible that the old ideologeme will continue to haunt the Croatian political reality.

KEY WORDS: Unconscious, Political Unconscious, conspiracy theories, Croatia, EU, ideologeme of the “Return of Yugoslavia”.

HOBSOVO VIĐENJE PRAVNOG LICA: *PERSONA FICTA* ILI *PERSONA* *REPRAESENTATA*?¹

Marko Simendić²

REZIME

Rad se bavi teorijom pravnog lica u delu Tomasa Hobsa. Za razliku od dominantnog viđenja u savremenoj literaturi, pre svega u delima Dejvida Ransimana i Monike Brito Vieire, u ovom se radu Hobsova koncepcija pravnog lica posmatra kao suprotstavljena srednjovekovnoj tradiciji *personae fictae*, a ne kao njen derivat. Prvi deo rada razmatra neke od poteškoća u savremenim osvrtima na Hobsovu teoriju pravnog lica. U drugom delu je ukratko prikazan razvoj ove ideje u Hobsovim delima, dok se u trećem ukazuje na specifičnosti Hobsove teorije i upućuje na koncept *personae repraesentatae*, ideju koja bi mogla biti bliža Hobsovom stanovištu od *personae fictae*.

KLJUČNE REČI: Tomas Hobs, pravno lice, korporacija, *persona ficta*, *persona repraesentata*

Srednjovekovni elementi viđenja ličnosti i lica (*personae*)³ Tomasa Hobsa mogu se grubo podeliti u dve grupe ideja. Prva je vezana za srednjovekovni razvoj hrišćanskih rasprava oko ideje ličnosti, dok je druga u vezi sa srednjovekovnom pravnom tradicijom i idejom korporativne ličnosti, odnosno lica. Ove su dve grupe ideja blisko povezane. *Persona* je igrala značajnu ulogu u Tertulijanovom viđenju Svete trojice, dok je rasprava pape Inoćentija IV o (ne)odgovornosti korporacija za grešne postupke približila dva aspekta

1 Ovaj rad je realizovan u okviru projekta „Konstitucionalizam i vladavina prava u izgradnji nacionalne države - slučaj Srbije” (47026) koji finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Srbije u okviru programa Integralnih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011-2014. godine.

2 Autor je asistent Univerziteta u Beogradu, Fakulteta političkih nauka

3 Hobsova upotreba reči „person” je višeznačna i obuhvata, pre svega, značenja „osoba” i „lice”, ali i „maska”, odnosno „uloga”.

razvoja ideje ličnosti i postavila temelje pravnoj i političkoj ideji *personae fictae*. U Hobsovo vreme oni su ostali konceptualno povezani u obliku „korporacije od jednog čoveka” (*corporation sole*), grupe pravnih lica koja je sadržala i kralja i paroha.⁴ Ovaj je koncept takođe obuhvatao predstavljanje, ideju koja je u crkvenim krugovima postala zastupljena zahvaljujući federalnoj teologiji.

U ovom ću se radu baviti odnosom između srednjovekovne pravne tradicije i Hobsovog viđenja korporativne ličnosti. Rad se sastoji iz tri dela. U prvom delu razmatram savremena tumačenja koja se bave odnosom između Hobsa i teorije *personae fictae*. Potom ću razmotriti Hobsov argument iz *The Elements of Law, De Cive* i *Levijatana*. Na kraju ću se pozabaviti primenljivošću još jednog srednjovekovnog koncepta, ideje *personae repraesentate*, kao modela koji može da nam pomogne u opisivanju Hobsove teorije. U zaključku nastojim da pokažem da se Hobsovo delo može samo uslovno smatrati izvedenim iz tradicije *personae fictae*, te da ovakva tumačenja ne uzimaju u obzir niz novih ideja koje je Hobs uključio u svoju teoriju. Takođe, pokušaću da dokažem da nam ideja *personae repraesentate*, razvijena od strane orleanske pravne škole u XIII veku, može bolje poslužiti pri sagledavanju Hobsove teorije pravnog lica i korporativne ličnosti od tradicije *personae fictae*.

HOBBS I PERSONA FICTA

U XIII veku papa Inoćentije IV je nastojao da ustanovi da li udruženja mogu da počine greh, te da budu ekskomunicirana. Njegov odgovor, zasnovan na interpretaciji Justinijanovog Zakonika, bio je negativan. Odluka Inoćentija IV bila je delom zasnovana na činjenici da udruženje nema dušu i da ne može biti *stvarna*, već samo *fiktivna* osoba ili lice. (*Kantorowicz, 1997, 305-306; Maclean, 1999, 12-13*) Ovu osnovnu distinkciju je tokom vekova prihvatio niz pravnika, te su se zaključci Inoćentija IV postepeno razvili u teoriju fiktivnog lica (*persona ficta*), čime je otvorena „mogućnost da se svaki *universitas* (odnosno, svako mnoštvo ljudi skupljeno u jedno telo) shvati kao pravno lice, razlikujući jasno to pravno lice od bilo koje prirodne osobe koja poseduje telo i dušu, a opet, u pravnom smislu, smatrajući mnoštvo pojedinaca jednim licem.” (*Kantorowicz, 1997, 306*) Iako je naišao na određena protivljenja⁵, koncept *personae fictae* je bio široko

4 Mejtlend (2003a i 2003b) detaljno razmatra ove ideje.

5 Jedan od najpoznatijih protivnika koncepta *personae fictae* i *personae repraesentate* bio je Vilijem Okam koji je tvrdio da pojave koje se svrstavaju pod ove dve kategorije moraju da budu „stvorenja fantazije” koja nemaju „postojanje van misli”. Korporacije, kako tvrdi, ipak nisu takve pojave. (*Canning, 2007, 476; Quillet, 2007, 562*)

prihvaćen od strane srednjovekovnih pravnika i našao je svoje mesto u pravnim sistemima širom Evrope. Kasniji prijem ideja Inoćentija IV, kako tvrdi Robert Fenstra (1971, 128), premestio je naglasak sa njegove prvobitne distinkcije, između pojedinačnog ljudskog bića i *collegiuma* koji se tretira kao pojedinačno lice (*fingatur una persona*), na distinkciju između *persona* i *persona ficta*. Drugim rečima, fokus je premešten sa jedinstvenog pravnog lica (“*una*” u “*fingatur una persona*”) kao oznake ujedinjenog mnoštva (*collegium*) na fiktivnost takvog lica (“*fingatur*” u “*fingatur una persona*”). Nešto drugačije tumačenje nudi Manuel Rodriguez (1962, 312) koji, iako smatra Fenstrinu interpretaciju „donekle konzervativnom”, ipak prihvata da Inoćentije IV „nije želeo da kaže da korporacija nema pravno postojanje osim fiktivnog”. Opis Inoćentija IV je postavio osnove veoma uticajanom konceptu *personae fictae*. Čak i ukoliko je Fenstra u pravu i ukoliko Inoćentije IV nije nameravao da naglasi fiktivnu prirodu korporacija, upravo je to postala osnovna odlika *personae fictae*.

Najiscrpniji opis *personae fictae* i njenog mesta u Hobsovoj političkoj filozofiji dao je Dejvid Ransiman u knjizi *Pluralism and the Personality of the State* (1997). Iako se Ransiman (2000; 2009) i nešto skorije bavio Hobsovom idejom fiktivne ličnosti države, njegovo je razmatranje u ovom delu posebno značajno zato što Hobsa neposredno povezuje upravo sa tradicijom *personae fictae*. Ipak, iako u svojim kasnijim raspravama, uključujući i odgovor na tekst Kventina Skinera (1999), Ransiman naglašava fiktivnost Hobsove ličnosti države, on je ne dovodi u direktnu vezu sa *personam fictam*. Ostavljajući ideju *personae fictae* po strani, Ransiman nastavlja da govori o Hobsovoj upotrebi ideje fiktivnosti i njenom značaju za viđenje Hobsove države kao „osobe po fikciji” (1997; 16; 2000, 277-278; 2009, 28). Zato se ovde neću baviti pravcem kojim se kretalo Ransimanovo razmatranje Hobsovih ideja posle knjige *Pluralism and the Personality of the State*.

Za razliku od nedavnih Ransimanovih dela, Skinner (2009) u svom nedavno objavljenom tekstu podvlači ideju o snažnoj vezi između tradicije *personae fictae* i Hobsove misli. Skinner (2009, 349) tako u tekstu *A Genealogy of the Modern State* piše da je Hobsovo delo „očito dugovalo korpusu kontinentalnih spisa o korporacijama kao *personama fictama*”. Potom on raspravlja o idejama autora na koje su ove ideje uticale, poput Semjuela Pufendorfa i Viliijama Blekstona. Skinner (2009, 364) zaključuje da ideja o fiktivnosti države ostaje značajna i danas zato što „kao *persona ficta*, država je u stanju da prihvati obaveze koje nijedna pojedinačna vlada i nijedna pojedinačna generacija građana ne može ikada da ispuni”. Međutim, iako naglašava značaj koncepta *personae fictae*, Skinner ne razmatra vezu između ove ideje i Hobsove teorije. Zato ću se ovde pozabaviti Ransimanovim delom *Pluralism and the Personality of the State* kao najdetaljnijim proučavanjem uticaja koncepta *personae fictae* na Hobsovu teoriju. U ovoj knjizi Ransiman razmatra ideju *personae fictae*

u dva poglavlja. Prvo se tiče Hobsa i njegove ideje „države kao lica” dok se drugo bavi uticajnom analizom ideje lica koju nudi Frederik Mejtland. Čini se da Ransiman (1997, 16) povezuje širi pojam *persone fictae* sa Hobsovim opisom koncepta lica države:

“Hobsova građanska organizacija je lice. Ona nije, striktno govoreći, *persona ficta* u Hobsovim sopstvenim terminima, jer takva lica moraju biti posedovana ili se njima mora vladati pre nego što mogu da budu predstavljene, niti su, međutim, kako Oukšot priznaje, bilo koje druge države strogo jednake fiktivnim licima rimskog privatnog prava, koje može biti stvoreno samo od strane ‘već priznatog pravnog autoriteta’.”

Čak i ako bismo ostavili po strani činjenicu da Hobs zapravo nikada nije upotrebio pojam „*persona ficta*” ni u jednom od svojih glavnih radova (te da u ovom slučaju nema Hobsovih “sopstvenih termina”), i dalje se čini čudnim da Ransiman (1997, 18) ipak nastoji da spasi opis hobsovskog koncepta lica koji je zasnovan na ideji *persone fictae*:

“Dakle, ostali smo sa neprepoznatljivim svetom dela u koji možemo smestiti *personu fictu* države, i tako sa sveukupno nedodirljivom fikcijom. Ali iako se čini da joj nedostaje bilo kakvo čvrsto prisustvo u svetu Hobsove političke filozofije, ipak je neporecivo prisutna, progoneći stranice Levijatana kao duh.”

Ono što sledi jeste analiza „avetinjskog” pasusa iz 15. poglavlja *Levijatana*:

“nepravda radnje, to jest povreda, postoji kad je neko određeno lice povređeno, i to lice prema kome je bila uzeta obaveza. I zato se često dešava da je povreda učinjena prema jednom licu, dok štetu trpi neko drugi. Tako, na primer, kad gospodar naredi sluzi da dâ novac nekom stranom licu, pa ako sluga to ne učini, onda je povreda učinjena prema gospodaru, prema kome se sluga bio obavezao da ga sluša, ali štetu je pretrpelo ono strano lice prema kome sluga nije imao nikakvu obavezu, te stoga nije ni mogao nikakvu povredu da mu nanese. A isto tako i u državama, privatni ljudi mogu jedan drugome da opraštaju dugove, ali ne mogu da opraštaju razbojništva i druga nasilja kojima im je nanesena šteta, jer se neplaćanjem duga povreda nanosi njima, ali razbojništvo i nasilje predstavljaju povrede učinjene prema ličnosti države.” (Hobs, 1991a, 159)

Ransiman (1997, 19) zaključuje da

„Hobsov argument da tu svejedno postoji prestup prema licu države (dozvoljavajući suverenu, njenom predstavniku, da odustane od optužbi

ako to smatra prigodnim) sada nema smisla, zato što pretpostavlja da svaki podanik ima sporazum sa samom državom, koja je onda gospodar a podanik je sluga. [...] Prema tome, istrajati u takvim delima jeste prestup, ne prema suverenu, ne prema licu države, već prema prirodnim licima koja su se složila da odustanu od nasilja pod uslovom da i svi ostali učine isto.“

Ransiman tvrdi da u citiranom odeljku Hobs smatra pljačku i nasilje jedino prestupima prema prvobitnom ugovoru koji vodi do stvaranja države. Međutim, verujem da je ovo pogrešno, i to ne samo zato što podanici zaista mogu načiniti sporazum sa suverenom pre nego što uđu u zajednički ugovor, ukoliko su, „potčinjeni mačem, obećali poslušnost da bi im život bio poklonjen“. (*Hobs, 1991a, 263*) Ovdje je važnije to što Ransiman ne primećuje da takav prestup krši građanski zakon, za koji Hobs (*1991a, 260*) piše da: „uopšte nije savet, već je zapovest. I nije zapovest bilo kog čoveka bilo kom čoveku, već je jedino onog čija je zapovest upućena nekom ko je od ranije obavezan da zapovest poslušna. A što se tiče građanskog zakona, tu je samo dodato ime ličnosti koja zapoveda, a to je *persona civitatis*, ličnost države.“ Kako je za Hobsa, prestup „nepravda radnje“ (*1991a, 159*) očigledno je da je ovaj termin operativan samo unutar pravnog konteksta zato što “[pojmovima prava i nepravda, pravde i nepravde, tu nema mesta” (*Hobs, 1991a, 138*). Prema tome, budući da je nespремnost ili nemogućnost sluga da se pokori nepravdom prema njegovom gospodar, kada podanik postupa nezakonito (npr. zanemarujući naredbe suverena), njegovo delo je prestup prema licu države (*persona civitatis*). Sličan opis se može naći u delu Bartolusa de Saksoferata, poznatog srednjovekovnog pravnika i ranog pobornika ideje predstavljenog grupnog lica (*persona repræsentata*), koji smatra „zločin [koji] je počinjen u mestu koje pod nadležnošću grada“ zločinom „nad licem njegovih građana“. (*Bartolus, 1914, 49*)

Sušтина Hobsovog poređenja duga i nasilja je u tome sto naglašava da poverilac može da oprostí dug, ali da žrtva ne može oprostí nasilje. Očito Hobs ne želi da dozvoli strani koja je doživela štetu (stranac u njegovoj analogiji gospodar-sluga) da bude sudija u situaciji koja se odnosi na zakonitost dela i određivanje odgovarajuće sankcije ili obeštećenja. To je i razlog zbog koga on predstavlja ovaj primer na način koji ne ostavlja nikakvu sumnju da je gospodar osoba prema kojoj je prestup učinjen. Odnos između gospodara i stranca je neugovorni, tako da nema „[u] zajamno[g] prenošenj[a] prava [koje] ljudi nazivaju *ugovorom*“ (*Hobs, 1991a, 143*) i, tako, nema nepravde učinjene *obema* stranama.

Odnos između sluga i gospodara je takav da nema sumnje da je gospodar autor i da je sluga izvođač čije „reči i radnje *pripadaju*“ gospodaru (*Hobs, 1991a, 170*). Činjenica da je gospodar *jedini* prema kome je nepravda učinjena je tu da naglasi da je van prirodnog stanja država (ili,

zapravo, suveren) *jedini* zakonodavac i da kršenje bilo kog od njenih zakona čini prestup prema državi, bez obzira na lice koja je pretrpelo stvarnu štetu. Ovde je važno napomenuti da u Hobsovom opisu zakonodavca, ne postoji jasna distinkcija između lica suverena i lica države. U 26. poglavlju *Levijatana*, Hobs (1991a, 261) tvrdi da „je država zakonodavac” i nastavlja ovu misao navodeći da država „ima sposobnost da nešto učini samo preko predstavnika, to jest preko suverena. I zato je samo suveren zakonodavac.” Takođe, postoji još jedan primer koji može da nagovesti neku vrstu pravnog stapanja dve *persone* samo nekoliko strana nakon ovog odeljka gde Hobs (1991a, 265) izričito tvrdi da se, bar što se tiče zakona, suveren poistovećuje sa licem države: „U svim sudovima je suveren, a to je ličnost države, onaj koji sudi”. Iz ovoga ne sledi da je država „nadasve приметna svojim odsustvom” kako Ransiman (1997, 20) tvrdi. Čak i slučaju da grešim u svojoj analizi, i da hobsovsku državu ne karakteriše pravno stapanje lica suverena i države, to što je „nadasve приметna svojim odsustvom” ili „duh (koji) nestaje ako mu se suviše približimo” (Runciman, 1997, 19) ne čini je u doslovnom smislu *personom fictom*.

Šta je onda, *persona ficta* i zašto Ransiman veruje da je korisna u objašnjavanju Hobsovih viđenja države? Ransiman (1997, 91) tvrdi, prateći mišljenja Mejtlanda i Ota fon Girkea, da doktrina *persone fictae*

“dozvoljava da grupe pojedinaca mogu posedovati sopstvenu ličnost, ali samo onda kada su inkorporirani; korporacija je sposobna da poseduje prava; nije, međutim, sama sposobna da dela (‘znati, nameravati, hteti, delati’); umesto toga, njena dela moraju da budu izvedena od strane pojedinačnih članova korporacije, koji delaju u njeno ime; tako da sama korporacija nije sposobna da učini ništa nepravedno (ona ne može da ‘uradi’ baš ništa); pravni kapacitet da ‘poseduje’ dela je pripisana licu po fikciji.”

Čini se da Ransiman (1997, 100-101) vidi ovu ideju kao privlačnu Hobsu jer razmišljanje o državi kao fiktivnoj, ili, Ransimanovim rečima, „avetinjskoj”, znači da suverenost ne bi mogla da bude pripisana državi kao apstraktnom pojmu, već samo suverenu: „on ne bi mogao da dozvoli da suvereno pravo bude dato državi [...] zato što država nije ništa više sposobna da dela nego što je to most;” Iako ovo može biti tačan zaključak, kategorizovati državu kao *personu fictu* je upravo ono što se Hobs trudio da izbegne, i kako ću pokazati, i uspevao da izbegne. To je tako iz najmanje dva razloga.

Prvo, Hobs nikada ne koristi pojam *persona ficta*, ni u verziji *Levijatana* na latinskom, niti na engleskom jeziku. Isto je i sa pojmovima *universitas* i *societas* koji u *Levijatanu* na latinskom jeziku služe da odrede univerzitet

i društvo.⁶ Takođe, Hobs ne koristi olako pojam „korporacija” u *Levijatanu* na engleskom jeziku. U nekoliko slučajeva gde koristi tu reč, on je koristi u najstrožem smislu – da označi grupe trgovaca ili monopole (1991a, 232-233), univerzitete kao grupe većeg broja „javnih škola” (1999b, 263) ili nezakonite grupe kao što su „korporacije prosjaka, lopova i Čigana” i „korporacije ljudi koji se po ovlašćenju kakve inostrane ličnosti udružuju u nekoj drugoj zemlji radi lakšeg širenja učenja i radi stvaranja partije protiv državne vlasti” (1991a, 236) Kao što vidimo, nijedan od ovih primera ne može biti povezan sa definišućim odlikama države. Očigledno je da je ovo učinjeno namerno, posebno ako imamo na umu Hobsov stil pisanja i način na koji koristi sinonime. Nije neobično za Hobsa da koristi duge nizove sinonima da bi učinio svoj argument što jasnijim mogućim. Ovo je najočitije u njegovom razmatranju koncepta lica u 16. poglavlju gde piše o „rektor[u], upravnik[u] ili nadzornik[u]” koji oličavaju (predstavljaju) most (1991a, 171) i beleži da neko ko nosi nekoga ili nečiju tuđu *personu* je takođe poznat kao „predstavljajući ili predstavnik, pomoćnik, namesnik, zastupnik, zamenik, punomoćnik, glumac i tome slično” (1991a, 170).

Drugo, Hobs (1991a, 225) je odlučio da pristupi ovom problemu koristeći „sistem” (*systema* u *Levijatanu* na latinskom jeziku) kao širi i neutralniji pojam koji bi označio „skupove ljudi, bez obzira na njihov broj, koje veže izvestan interes ili izvestan posao”. On nudi veoma detaljnu klasifikaciju ovakvih sistema. Oni mogu biti regularni i neregularni, zavisno od toga da li određena osoba ili grupa predstavljaju takav sistem; regularni sistemi se dalje dele na apsolutne (nezavisne) i zavisne (podređene). Prema Hobsovoj klasifikaciji, države su jedini regularni apsolutni (nezavisni) sistemi. Sledstveno tome, korporacije (prvobitne *personae fictae*⁷) su regularni podređeni sistemi i mogu biti politički (takođe poznati kao politička tela), ako su uspostavljene od strane suverena, ili privatni, ako su ih stvorili građani. Konačno, sistemi ovog drugog tipa mogu biti podeljeni na zakonite i nezakonite. Unutar ove klasifikacije *personae fictae* se posmatraju isključivo u vezi sa državnim pravnim sistemom, gde su definisane svojim (podređenim) odnosom prema državi.

Ovde je značajno to što je Hobsova klasifikacija iz *Levijatana* zasnovana na razlikovanju države od korporacije, odnosno *personae fictae*. *Persona ficta* nije *genus proximum* države. Ovo je tačno, pored logičkog, i u genetičkom smislu: prelaz od prirodnog stanja označava stvaranje regularnog apsolutnog sistema ali ne proizvodi korporaciju. Iako *persona ficta* nije (ili ne

6 Majkl Oukšot razmatra koncepte *universitas* i *societas* u svojoj knjizi *On Human Conduct* i poredi ova dva koncepta sa konceptom *persona ficta*. Ransiman (1997, 13-14) takođe nudi pregled Oukšotove interpretacije.

7 Ovde koristim pojam *persona ficta* u njegovom uobičajenom značenju da bih pokazao zbog čega bi Hobs oklevao da razmotri državu kao *personu fictu*.

bi trebalo da bude) mesto stvaranja države, suprotno može biti tačno u slučaju regularnih podređenih javnih sistema. Ovo nam pokazuje da se Hobs trudi da pokaže da udruženjima (uglavnom političkim telima) unutar države ne bi trebalo dozvoliti da izbegnu svoj podređeni status u odnosu na državu. On tvrdi da „dopustiti nekom političkom telu podanika da ima apsolutnog predstavnika za sve namere i ciljeve, to bi značilo napustiti za toliko vladavinu države i podeliti vlast protivno miru i odbrani podanika” (Hobs, 1991a, 226). Konačno, kako je Hobs tvrdio, „slabost[i] države” leže u dozvoljavanju da se gradovi (koji su podređena politička tela ili sistemi) razvijaju bez kontrole ili dozvoljavanju brojnim korporacijama da se samostalno razvijaju. Za njega su ovakve korporacije kao „veliki broj manjih država u utrobi jedne veće, slično crvima u crevima prirodnog čoveka”. (Hobs, 1991a, 322) Ova prilično slikovita metafora ne otkriva samo Hobsovu sumnjičavost prema „podređenim” oblicima ljudskog udruživanja; ona takođe pokazuje koliko je on daleko od definisanja države kao izvedene iz određene vrste korporacije.

Korporacija koja prevazilazi svoju podređenost državi je ta koja je definisana kao „manja država”, a ne obrnuto. Takođe, Hobs ovde ne govori o svim korporacijama kao o „manjim državama”, već samo o onima čije delovanje nije u skladu sa njihovom podređenošću državi. Pošto korporaciju kao regularni podređeni javni sistem upravo definiše podređenost državi, ukoliko delovanje određene grupe prevazilazi ove okvire, ona se ne može više smatrati korporacijom, već „manjom državom”, odnosno regularnim apsolutnim sistemom. Zato ne možemo zaključiti, kako Ransiman (1997, 25) čini, da država može biti shvaćena kao „velika korporacija”, ako su pojedine korporacije stekle moć i razvile se u „manje države”. I korporacije i države su sistemi i zato dele određene osobine, ali ih definiše i razdvaja njihova (ne)zavisnost. I države i korporacije su, podsetimo se još jednom definicije sistema iz *Levijatana*, „skupov[i] ljudi, bez obzira na njihov broj, koje veže izvestan interes ili izvestan posao” i jednima i drugima su potrebni predstavnici kako bi se mnoštvo pojedinaca moglo udružiti u „skup”. Ipak, iako te zajedničke osobine čine i države i korporacije sistemima, one ne čine države korporacijama niti korporacije državama. Iako nam ovakvo Hobsovo razlikovanje ne mora nužno zvučati ubedljivo, ostaje nesumnjivo da je Hobs uložio očigledan napor kako bi podvukao podređenost kao svojstvo koje definiše korporacije.

Konačno, postoji još jedan skoriji pregled koji opisuje mesto korporativne teorije *personae fictae* u Hobsovoj teoriji i koji se bavi Hobsovim nedostatkom poverenja u korporacije. Monika Brito Vieira (2009, 193) tvrdi da: „Hobsov opis života podređene grupe ima snažnu paralelu u srednjovekovnom ekvivalentu teorije *personae fictae*: koncesionoj teoriji pravnih lica. Ona je tretirala sve vrste organizovanja unutar države kao moguću

pretnju, osim u slučaju kada izvodi svoju moć iz jasno date dozvole države, i kada se drži strogo pod kontrolom države.” Međutim, Brito Viera (2009, 160) greši kada piše da „od ranih 1640-ih naovamo, Hobs tvrdi da je država tip korporacije, građanskog tela ili lica po zakonu, koja uživa postojanje odvojeno od njenih članova”. Takav zaključak je baziran na tumačenju odeljka iz Hobsovih *The Elements of Law* gde on piše da: „iako se u poveljama podređenih [u odnosu na državu] korporacija, korporacija proglašava jednim pravnim licem, ipak ovo nije primećeno u vezi sa telom države ili grada, niti je bilo ko od tih brojnih pisaca poličkih spisa primetio takvo jedinstvo” (*Hobbes, 1889, 172*). Brito Vieira (2009, 160) tvrdi da je Hobsovo „čuđenje očigledno lažno. Hobs mora da je znao da je išao stopama svojih prethodnika srednjovekovnog prava kada se bavio konceptom države koji je proistekao iz pravne ideje korporacije.” Međutim, Hobsovo čuđenje je moglo biti sasvim stvarno, ako uzmemo da je on zaista verovao da je pravna ideja korporacije pravi primer jedinstva.⁸ Čini se da Brito Vieira ne uzima u obzir rečenicu koja neposredno prethodi onoj na kojoj bazira svoju interpretaciju: „Greška koja se tiče mešane vlasti je proistekla iz želje za razumevanjem onoga šta se podrazumeva pod pojmom *političkog tela*, i kako on označava ne saglasnost, već jedinstvo mnogo ljudi”. (*Hobbes, 1889, 172*) Kako vidimo, ono što čudi Hobsa nije to što njegovi prethodnici i savremenici nisu pravilno razumeli srednjovekovni koncept korporacija. Umesto toga, on je *istinski* zapanjen onim što vidi kao njihovu naviku da tretiraju političko telo kao *saglasnost* a ne *jedinstvo* mnoštva ljudi. Ovo Hobs (1889, 172) smatra potencijalno opasnim, jer vidi „razumevanje onoga što se podrazumeva pod pojmom *političkog tela*” kao nešto što vodi ka ideji mešovitog ustava i, konačno, do podele suvereniteta. Prema tome, ne treba da nas čudi to što on smešta ovu diskusiju o korporacijama u poglavlje pod nazivom „O uzrocima pobune”. Hobs želi da pokaže da su sve ljudske grupacije ujedinjene kroz svoje predstavnike, a ne kroz svoje članstvo. Možemo pronaći tragove ove ideje u *The Elements of Law* kada Hobs (1889, 63) tvrdi da: „uključivanje mnogih volja u jednu ili više njih zove se UNIJA”. Ova ideja je, naravno, detaljnije razvijena u *Levijatanu* gde je integrisana sa Hobsvim idejama predstavljanja i konceptom lica: „*jedinstvo* predstavnika a ne *jedinstvo* predstavljenih jeste ono što ličnost čini *jednom*” (Hobs, 1991a, 173).

8 Hobs je verovatno znao za pravne teorije svoga vremena koje nisu izričito bile zasnovane na ideji jedinstva. Na primer, Edvard Kuk (2003 i 1832) je takođe smatrao da je korporacija jedinstveno pravno lice, ali Hobs nije mogao biti zadovoljan Kukovom definicijom korporacije, ne samo zato što je propustila da naglasi aspekt jedinstva koji Hobs smatra presudnim, već i zato što, prema Kuku, nije bilo neophodno za korporaciju da ima vođstvo („glavu”) da bi bila prepoznata kao takva. Hobs (2005) se bavi Kukovim idejama u *A dialogue between a philosopher and a student of the common laws of England*.

Važno je, međutim, navesti da je Hobsova ideja o korporacijama evoluirala tokom vremena. U *De Cive* Hobs (1978, 170) razmatra ideju „građanskog lica” („civil person”) kao sveobuhvatnu kategoriju koja uključuje države („gradove” ili „građanska društva”), korporacije u modernom smislu reči, kao i porodice. On tvrdi da, „iako svaki grad jeste građansko lice, nije svako građansko lice grad; jer se može desiti da se mnogi građani, pod dozvolom grada, mogu ujediniti u jedno lice, za činjenje određenih stvari” (*ibid*). Takva građanska lica jesu „udruženja trgovaca i mnogi drugi sporazumi” (*ibid*). Jedinstvo mnoštva različitih volja jeste osnova građanskog koncepta lica i to je ono što dve vrste građanskog lica imaju zajedničko, „jer tamo gde je postoji jedinstvena svih ljudi, treba da se smatra jednim licem, i rečju *jedno*, treba da je znano, i da se razlikuje od svih pojedinih ljudi, kao nešto što ima svoja prava i osobine” (*ibid*). Konačno, građansko lice ne može počiniti greh: „građansko lice ne čini greh, već samo oni podanici čijim je glasovima ustanovljeno, jer je greh posledica prirodno ispoljene volje, a ne političke, koja je veštačka” (*Hobbes, 1978, 199*).

Kao što vidimo, Hobs je razvijao ovu ideju pre *Levijatana*. Takođe, u *The Elements of Law* on grupiše sve vrste korporacija pod pojmom „političko telo”. Strukturalno, njegov argument je ostao isti. Tu on poistovećuje političko telo sa gradom ili građanskim društvom (*Hobbes, 1889, 104*), na potpuno isti način na koji uvodi koncept građanskog lica u *De Cive* (*Hobbes, 1978, 170*). Drugo, oba koncepta su zasnovana na jedinstvu mnoštva pojedinačnih volja. Treće, Hobs i dalje naglašava da su one zajednice volja koje ne čine države, državama podređene. Značajna razlika je u činjenici da Hobs daje osobeno ime takvim podređenim zajednicama volja. On piše da se one „uglavnom nazivaju korporacijama” (*Hobbes, 1889, 104*).

Dalje, u *The Elements of Law* Hobs (*Hobbes, 1889, 120*) sugerije da političko telo ne može biti odgovorno za kršenje prirodnog prava iz istih razloga kao i građansko lice iz *De Cive*, „jer političko telo, pošto je fiktivno telo, ima takođe fiktivne sposobnosti i volju. Ali da bi određeni čovek bio nepravedan, čovek koji se sastoji od tela i duše prirodne, tu je neophodna i prirodna i prava volja.” Očito, država kao političko telo ili građansko lice ne može kršiti ni građanske zakone. Pošto su zakoni izraz državnog suvereniteta i posledica prvobitnog ugovora među njenim građanima, država ne može kršiti zakon tako što će proglasiti drugi zakon. I opet, bilo koje nedelo grupe ljudi ne može se prosto pripisati korporaciji čiji su oni članovi. Činjenica da odgovornost leži na prirodnim osobama oslobađa države i podređena korporativna tela od toga da mogu da prekrše prirodni zakon. Konačno, u *The Elements of Law*, Hobs opisuje odnos između suverena i ljudi kao odnos između glave i tela. Čak i u slučaju grupe pobu-

njenika, njihovo „jedinstveno telo pobune” ujedinjeno je svojom glavom, a to je „jedinstvo [...] kojim su usmereni ka jednom i istom delu” (*Hobbes, 1889, 175*). Ova slika je bila daleko od neuobičajene u Hobsovo vreme. Tomas Blunt (*1661, 88*) u svojoj knjizi *Glossographia* definiše korporaciju kao: „nešto trajno, što može imati naslednika; to je grupacija i udruživanje mnogih u jedno društvo, bratstvo i um, gde je jedan glava i vođa, ostali su telo.”

U *De Cive*, međutim, Hobs (*1978, 188*) ističe da bi suveren trebalo da se smatra dušom, a ne glavom političkog tela, „jer duša je ta po kojoj čovek ima volju, to jest, može imati volju ili je nemati; tako po onome koji ima vrhovnu moć, i nikako drugačije, grad ima volju, odnosno može ili imati volju ili je nemati.” Duša se ne pominje u ovom kontekstu u *The Elements of Law*, ali se Hobs vraća ovoj metafori u *Levijatanu* (*Hobs, 1991a, 31; 320-321; 232*). Treba takođe pomenuti da razlika između duše i glave u Hobsovoj teoriji ne nagoveštava bilo kakvu promenu u njegovim viđenjima. To je prosto posledica njegove mehanicističke antropologije u kojoj su mozak i nervi „nužni organi čula”, dok duša proizvodi volju, koja “se neposredno vezuj[e] sa radnjom”, (*Hobs, 1991a, 40; 77*) te „dužnost glave je da save-tuje, a duše da zapoveda” (*Hobbes, 1978b, 188*). Prema tome, jedinstvo (političkog) tela jeste odraz delanja koje proističe iz pojedinačne volje. Štaviše, postoji mogućnost da je, prema Hobsu, duša u stvari smeštena u glavi. Ketrin Butl Eti ukazuje drugačije, da je u Hobsovoj anatomiji, duša smeštena u čitavom telu. Ona tvrdi da ovo „ne samo da implicira [suverenovo] sveprisustvo u čitavom telu, to takođe implicira njegovu relativnu bezbednost: duša je suština, nije deo koji može biti odsečen, kao što to može biti glava.” (*Bootle Attie, 2008, 504*) Ipak, suprotno ovom objašnjenju, Hobs (*1991a, 321*) u *Levijatanu* pominje da je duša smeštena u glavi, ili još preciznije, u mozgu.

DRUGAČIJE VIĐENJE HOBISOVE TEORIJE PRAVNOG LICA

Hobs je morao da prevaziđe važan teorijski izazov koji je postavila pravna teorija poznatog pravnika Edvarda Kuka (*Edward Coke*) – ideju lica kao „bezglavog” korporativnog jedinstva čije je postojanje garantovano prirodnim pravom. Do početka XVII veka postalo je uobičajeno za akademike da govore o korporativnoj prirodi ljudi. Viđenje da ljudi imaju odvojenu grupnu ličnost je bilo, kako Girke (*1958, 44*) tvrdi, „opšte prihvaćeno, dok Hobs nije zadao smrtni udarac ideji”. Girke ukazuje da je Hobsova strategija bila dvostruka. Prvo, on piše da je Hobs zamenio teoriju po kojoj postoje dva prvobitna društvena ugovora (jedan kojim je ustanovljeno političko telo, i drugi kojim je ustanovljena vlada), idejom jednog društvenog ugovora, koji je dogovoren između podanika, u kojem

suveren nije jedna od strana (*Gierke, 1958, 60*). U skladu s tim, *Gierke (ibid)* tvrdi da:

“budući da nikada nije postojalo prvobitno pravo naroda, kada je država stvorena, podjednako je nemoguće bilo zamisliti ijedno pravo naroda, čak i najskromnije opisano, bilo kao preživelo i zadržano (jer nije bilo ničega da se zadrži), bilo kao uvedeno *de novo* ugovorom, jer je ugovorni odnos između vladara i ljudi nezamisliv”.

Drugo, *Gierke (1958, 79-84)* ističe ono o čemu je bilo reči ranije, da Hobs posmatra korporacije kao pojave koje funkcionišu prema istim principima kao i država, te da insistira na tome da su korporacije podređene državi. Osnovni princip, ili osnovna osobina svakog udruženja, uključujući i državu, jeste njeno jedinstvo (*Gierke 1958, 81*). Ovo jedinstvo zavisi od Hobsovog opisa predstavljanja i personifikacije, koji je iznet u *Levijatanu*, opisa koji je sam po sebi izvanredna teorijska novost.

Hobsova ideja predstavljanja služi dvostrukoj svrsi. Prvo, oslanja se na to da su dela predstavnika autorizovana i „posedovana” od strane predstavljenih, tako premeštajući teret odgovornosti na ljude koji su predstavljeni. Drugo, to ruši ideju da građani imaju posebnu i samostalnu korporativnu ličnost. Ključno je onda, da država ima ujedinjenu ličnost, koja uključuje i suverena i ljude. Ova ujedinjena ličnost je jedini način za ljude da uopšte imaju grupnu ličnost, jer njihova ličnost zavisi od toga da su predstavljeni od strane suverena. Čini se da je, donekle, Hobs integrisao svoja viđenja iz *De Cive* i *The Elements of Law* u *Levijatanu*, verovatno u nastojanju da izrazitije naglasi jedinstvo suverena i subjekata. Ovo je razlog zašto je *persona civilis* iz *De Cive* bila, u kasnijem tekstu, „degradirana” na masku (*personu* u prvobitnom smislu reči) koju suveren „nosi”. Štaviše, u 16. poglavlju *Levijatana* Hobs (*1991a, 173*) jasno iznosi da mnoštvo „postaje jedna ličnost kad ih predstavlja jedan čovek ili jedna ličnost”. Hobs (*1991a, 228*) daje primer ovog odnosa u njegovom razmatranju „političkih tela”, kako u *Levijatanu* naziva podređene korporacije: „Ako se ličnost političkog tela sastoji od jednog čoveka, pa pozajmi novac od nekog stranca, to jest od nekog čoveka koji tom telu ne pripada [...], dug je predstavnikov”. „Ličnost političkog tela” je očito *persona* iza koje postupa predstavnik. Ukoliko bismo ovu *personu* sveli na *personu fictu*, sveli bismo je na opis pojave koja ne postoji van pravnog sistema i koja ne može da počini greh, a to ne bi valjano opisalo teorijske inovacije koje je Hobs predstavio u *Levijatanu*.

Postoji nezatno drugačija pravna ideja koja bi se mogla slagati sa Hobsovim viđenjima bolje nego ona koja je zasnovana na ideji *personae fictae*. U drugoj polovini XIII veka, dvojica pravnika koji su pripadali

orleanskoj pravnoj školi, Jacobus de Ravanis i Petrus Bellapertica uveli su ideju *persone repræsentate*. (Feenstra, 1971, 129) Ova ideja bila je inkorporirana u radove poznatih italijanskih pravnika sa Univerziteta u Bolonji, Cinusa de Sighibuldisa i njegovog učenika Bartolusa. Potonji jeste autor sa kojim se ova ideja najčešće povezuje, i njegova će upotreba koncepta ovde biti kratko izložena.⁹

Iako određeni broj autora poistovećuje *personu repræsentatu* sa *personom fictom* time što naglašavaju fiktivnost ove druge,¹⁰ ja bih želeo da se umesto toga usredsredim na značenje reči *repræsentata* i na razliku između dva pojma. Slično Inocentiju IV, Bartolus koristi pojam *persona repræsentata* da istakne kontrast između udruženja i pojedinačne osobe: „*quod est universitatis non est singulorum*”. (Maiolo, 2007, 246) On zatim odmah nastavlja da tvrdi da „*universitas est persona repræsentata per se*” (*ibid*). Kako Francésko Maiolo (2007, 247) piše, Bartolus smatra državu (*civitas*) vrstom korporacije: to je *collegium* koji legitimitet dobija od strane *ius gentium*. I, budući da poistovećuje *collegium* sa *universitas*, (*ibid*) nema sumnje da bi Bartolus smatrao da je država *persona repræsentata*. Važno je pomenuti da Bartolus ne pravi jasnu razliku između *civitas* i *populus* i da takođe smatra potonji vrstom *collegiuma*. On piše o građanima kao o udruženju: „*collegia quod appellat populus unius civitatis*” (*ibid*). Ovo takođe čini građane *personom repræsentatom*.¹¹

Iako ideja predstavljanja, kako Ransiman i Brito Vieira (2008, 27-28) ukazuju, nije bila centralna za Bartolusa, reč *repræsentata* kvalifikuje *personu* na način koji anticipira Hobsovu upotrebu pojma. *Repræsentata* je perfekat pasiva participia glagola *repræsentare*, *repræsentare*, *repræsentavi*, *repræsentatus* prvobitnog značenja, kako Hana Pitkin (1967, 241) ukazuje,

“da učini [uglavnom nežive objekte] doslovno prisutnim, da ih dovede u nečije prisustvo; prema tome takođe znači i pojaviti se na sudu odgovarajući na poziv, doslovno pojaviti se. Može takođe značiti učiniti prisutnom apstrakciju kroz objekat ili u objektu, kao kada se vrlina čini oličenom u sliku određenog lica. I može značiti zamenu jednog objekta drugim, umesto nekog drugog”.

9 Za detaljniju raspravu o Bartolusovim idejama, videti: Woolf, 1913.

10 Na primer: Feenstra, 1971, 129; Maiolo, 2007; Brito Viera, 2009, 160; Kantorowicz, 1997, 306.

11 Baldus de Ubaldis, Bartolusov student, takođe je tvrdio da „kralju je [...] data uloga delanja u ime pravnih lica, kraljevske kancelarije i konačno, samog kraljevstva” (Canning, 2007, 475). Štaviše, on je bio pobornik ideje suverenove dvostruke ličnosti jer se „smatralo da kralj ima u sebi dve potpuno različite vrste lica – svoju ljudsku smrtnu osobu i apstraktnu pravno lice (njegov *dignitas*)” (*ibid*). Za detaljnu raspravu o Baldusovim idejama, videti: Canning, 2003.

Perfekta pasiva participia glagola se prevodi kao „predstavljen” ili „biti predstavljen”. Tako, *persona repraesentata* jeste „osoba po predstavljanju”. Naravno, ne možemo govoriti o Bartolusovim građanima ili državi kao predstavljenima u modernom smislu reči. Međutim, to ne bi činio ni Hobs, bar ne isključivo.

Postoje brojne karakteristike Bartolusovog opisa koje odgovaraju Hobsovoj teoriji. Definisanje građana ili države kao *persona repraesentata* ukazuje na to da se oni ne mogu smatrati ujedinjenim kada nisu predstavljeni. Za Hobsa, ljudi su samo mnoštvo kada nisu predstavljeni. Oni mogu biti ujedinjeni samo kroz predstavljanje, te tako se „mnoštvo ljudi, na taj način sjedinjeno u jednu ličnost, naziva država, latinski *civitas*” (Hobs, 1991a, 179-180). Prema tome, pravno lice se može takvim smatrati samo kada su njegovi članovi predstavljeni. Ovo je u skladu sa Pitkininim (1967, 241) opisom značenja reči *repraesentare* kao „učiniti prisutnom apstrakciju kroz objekat ili u objektu, kao kada se vrlina čini oličenom u sliku određenog lica”. Štaviše, predstavnik je onaj koji se pojavljuje na sudu u ime udruženja koje predstavlja. Time on nosi masku (*personu*) predstavljenog mnoštva. On je, prema Hobsovima (1991a, 169) rečima, onaj „ko predstavlja govor ili radnje, kako u sudovima tako i pozorištima”. Hobs često koristi pozorišne metafore (koje odgovaraju prvobitnom značenju reči *repraesentare*) u opisivanju prirode predstavljanja.

Činjenica da maska ili uloga nisu same po sebi dovoljne za pozorišno izvođenje odgovara Hobsovom insistiranju na tome da mnoštvo nema sopstvenu korporativnu ličnost. U *Levijatanu* na latinskom jeziku Hobs (1678, 79) upućuje na predstavnike kao *personae repraesentative*. Jedinstvo *personae repraesentative* i *personae repraesentate* opisuje odnos između suverena i njegovih subjekata, ujedinjenih u jedno lice kroz predstavljanje. Ovo je, naravno, fikcija. Slično *personi ficti*, *persona repraesentata* nije stvarna osoba. Ipak, potonji je pojam određeniji u pogledu vrste fiktivnosti koja mora okruživati mnoštvo ljudi da bi oni bili posmatrani kao jedno pravno lice. Ova posebna vrsta fiktivnosti, jedinstvo kroz predstavljanje, jeste ono što Hobs zahteva, i ono što razni pobornici teorije *persona ficta* (poput Kuka) ne smatraju neophodnim sastavnim delom pravno priznatog udruženja. Štaviše, time što je opisao da građani ne mogu biti smatrani grupom ukoliko nemaju suverena, Hobs je obezbedio zaklon od posebne vrste napada. Takav bi napad mogao doći sa monarhomaških pozicija ili sa stanovišta dvostrukog suvereniteta, (Gierke, 1958, 45 i 54) koje prihvataju autori koji poistovećuju građane sa državom. Ako bi se Hobs i složio da je *populus* istovetan *civitasu*, onda ne bi bilo stvarne opasnosti po njegovu teoriju jer on tvrdi da bez suverena nema ni građana, te da postoji samo „mnoštvo”. Prema tome, ne može biti *personae repraesentate* bez *personae repraesentative*.

Čak i ukoliko je Hobs zaista, kako Brito Vieira (2009, 160) tvrdi, „išao stopama srednjovekovnih pravnih teoretičara kada se bavio idejom države koja je proisticala iz pravne ideje korporacije”, on zasigurno nije išao putem koji je odabrao Kuk ili većina njegovih drugih savremenika. Kako Girke (1958, 84) s pravom tvrdi, Hobs „je bio prvi koji je u teoriju prirodnog prava uveo koncept grupnih lica, koji *nije bio prosto pozajmljen iz građanske ili teorije o korporacijama iz rimskog prava, već zaista izveden iz stvarnih principa prirodnog prava; i on je bio prvi koji je takav koncept učinio središnjom tačkom i javnog zakona i zakona korporacija*” (kurziv je moj). Zaista, Hobs je uveo novo viđenje u *Levijatanu*. Ova novina se sastoji u integrisanom opisu koncepta ličnosti i predstavljanja. Hobsu je takav opis bio potreban iz dva razloga: 1) za prepoznavanje pravnog lica kao označitelja korporativnog jedinstva, i, samim tim, jedinstva unutar države; i 2) da se postara za to da se dela suverena mogu smatrati delima njegovih podanika, i tako, efektivno premestiti odgovornost sa predstavnika na predstavljene. Izgleda da je Hobs želeo da ponudi argumente u korist teorije koja je bila snažnija od uobičajenog tumačenja teorije *persone ficte*. Važno je napomenuti da je veliki broj Hobsovih savremenika (uključujući Kuka), kao i njegovih prethodnika, smatrao građane korporacijom. Ova ideja je bila daleko od egzotične – ne samo da je bila uobičajena u radovima onih koji su podržavali narodni suverenitet, već i u radovima „pobornika apsolutne vlasti vladara” (*ibid*). Dok se slagao sa potonjom grupom autora, Hobs očigledno nije bio zadovoljan idejom koja bi opovrgla odgovornost suverena i ojačala dugovečnost njegove vladavine prosto tvrdeći da je on *corporation sole*, korporacija od jednog člana. Problem sa ovakvom idejom, kako možemo zaključiti iz Girkeovog (1958, 44) tumačenja, jeste to da traži da sagledamo građane, ne kao rastavljeno mnoštvo, već kao korporativno telo koje je nekako povezano sa suverenom, uglavnom kroz društveni ugovor. S druge strane, Hobs naglašava potrebu za postojanjem ujedinjene volje čak i u onim udruženjima koja bi u suprotnom delovala „bezglava”. Kao i država, bilo koja korporacija može biti predstavljena od strane jedne osobe ili skupštine (cf. *Hobs, 1991a, 191-192*). U potonjem slučaju, predstavnik može biti skupština sastavljena od dela članova, ali takođe može biti sastavljen od svih članova, kao u slučaju demokratija gde je to skupina “svih onih što hoće da se udruže,” (*Hobs, 1991a, 191*). Naglašavajući ovo, Hobs ukazuje da su predstave o „bezglavim” korporacija prosto pogrešne, jer čak i kod onih korporacija gde su svi članovi jednaki postoji hobsovski predstavnik.

Ovaj rad skreće pažnju na brojne elemente Hobsove ideje korporativnog koncepta ličnosti koji se ne uklapaju u tradiciju zasnovanu na konceptu *persone ficte*. Ti elementi su sledeći: 1) Hobs nikada nije koristio pojam u svojim radovima; 2) on je bio veoma oprezan da ne kategorizuje

državu kao korporaciju, posebno u *Levijatanu*; 3) Hobs je poricao korporativnu prirodu nepredstavljenih grupa, uključujući građane bez suverena; 4) on je naglašavao jedinstvo kao određujući element korporacije, osobinu koja je bila ključna za uvođenje pojma Inoćentija IV, ali je zapostavljena u kasnijem razvoju teorije; 5) on je kombinovao pozorišne, teološke i pravne elemente u svojoj ideji predstavljanja kao ujedinjujućeg elementa, i konačno, 6) dopunio je ideju suverena kao korporacije od jednog člana, idejom predstavljanja koja prebacuje odgovornost za suverenove postupke na njegove podanike.

Na kraju, problem sa *personom fictom* je i u tome što se radi o ideji koja se tokom niza vekova razvijala i, samim tim, menjala. Paradoksalno, ideja o fiktivnom licu zamenila je osnovnu ideju pape Inoćentija IV o fingiranju *jednog* lica i postala konstanta koncepta *persone ficte*. Iako Hobsova država (kao i, izvedeno, Hobsova korporacija) zaista zahteva od građana da veruju u određenu vrstu fikcije (*Oakeshot, 2000*) i iako ona obuhvata nestvarnu ličnost ujedinjenog mnoštva (*personu civitatis*), bilo bi pogrešno ograničiti njen opis na ova dva elementa. To je posebno važno naglasiti ukoliko postoji varijanta teorije *persone ficte* koja je više u skladu sa Hobsovom idejom. Takva je Bartolusova teorija predstavljenog lica (*persona repraesentata*). Bez obzira na to što Hobs nije pisao o *personi repraesentati* ništa više nego što je pisao o *personi ficti* i iako ni ova ideja ne može u potpunosti opisati Hobsovu teoriju ličnosti (zato što joj nedostaje izričito razmatranje ideje *persone repraesentative*, između ostalog), ona odgovara Hobsovoj ideji po bar dva važna osnova. Prvo, pojam *repraesentata* naglašava (per) formativni aspekt predstavljanja koji je ključan za Hobsovu ideju pravnog lica. Drugo, on ustanovljava standard prema kome nema jedinstva bez predstavljanja, suprotno idejama koje dozvoljavaju postojanje „bezglavih” korporacija. Tako, ako Hobsova država zaista „ima sposobnost da nešto učini samo preko predstavnika, to jest preko suverena” (*Hobs, 1991a, 261*), čini se da ideja *persone repraesentate* oslikava novine Hobsovog viđenja mnogo bolje nego Ransimanov opis *persone ficte*. ¶

BIBLIOGRAFIJA

- Bartolus de Saxoferrato. 1914. *Bartolus on the Conflict of Laws*. Trans. Joseph Henry Beale. London: Oxford University Press.
- Blount, Thomas. 1661. *Glossographia, or, A dictionary interpreting all such hard words of whatsoever language now used in our refined English tongue with etymologies, definitions and historical observations on the same: also the terms of divinity, law, physick, mathematicks and other arts and sciences explicated*. London.
- Brito Vieira, Monica. 2009. *The Elements of Representation in Hobbes: Aesthetics, Theatre, Law, and Theology in the Construction of Hobbes's Theory of the State*. Leiden: Brill.
- Canning, Joseph P. 2002. *The Political Thought of Baldus de Ubaldis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Canning, Joseph P. 2007. "Law, sovereignty and corporation theory 1300- 1450". In: *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-c. 1450*. Ed. J. H. Burns. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 454-476.
- Coke, Edward. 1832. *The First Part of the Institutes of the Laws of England; or a Commentary Upon Littleton, Vol. 2*. London.
- Coke, Edward. 2003. "The Case of Sutton's Hospital", In: *The Selected Writings of Sir Edward Coke*. Indianapolis, Indiana: Liberty Fund.
- Feenstra, Robert. 1971. "The Development of the Concept Foundation in Continental Law", *Acta Juridica*, pp. 123-130.
- Gierke, Otto. 1958. *Natural Law and the Theory of Society, 1500 to 1800*. Trans. Ernest Barker. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobbes, Thomas. 1678. *Leviathan, sive De materia, forma, & potestate civitatis ecclesiasticae et civilis*. London.
- Hobbes, Thomas. 2005. "A dialogue between a philosopher and a student, of the common laws of England". In: *Writings on Common Law and Hereditary Right*. Eds. Alan Cromartie and Quentin Skinner. Oxford: Oxford University Press, pp. 1-146.
- Hobbes, Thomas. 1889. *The Elements of Law*. Ed. Ferdinand Tönnies.
- Hobbes, Thomas. 1978. "De Cive". *Man and Citizen: 87-386*. Gloucester, Massachusetts.
- Hobs, Tomas. 1991a. *Levijatan ili Materija, oblik i vlast države crkvene i građanske I*. Niš: Gradina.
- Hobs, Tomas. 1991b. *Levijatan ili Materija, oblik i vlast države crkvene i građanske II*. Niš: Gradina.

- Kantorowicz, Ernst. 1997. *The King's Two Bodies*. Princeton: Princeton University Press.
- Maclean, Ian. 1999. "Legal Fictions and Fictional Entites in Renaissance Jurisprudence". *The Journal of Legal History*, 20 (3), pp. 1-24.
- Maiolo, Francesco. 2007. *Medieval sovereignty: Marsilius of Padua and Bartolus of Saxoferrato*. Delft, The Netherlands: Eburon Academic Publishers.
- Maitland, Frederic W. 2003a. "The Corporation Sole". In: *Maitland: State, Trust and Corporation*. Eds. David Runciman and Magnus Ryan. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 9-31.
- Maitland, Frederic W. 2003b. "The Crown as Corporation". In: *Maitland: State, Trust and Corporation*. Eds. David Runciman and Magnus Ryan. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 32-51.
- Oakeshott, Michael. 2000. "Leviathan: a Myth", In *Hobbes on Civil Association*. Indianapolis, Indiana: Liberty Fund, pp. 159-164.
- Pitkin, Hanna. 1967. *The Concept of Representation*. Berkley: University of California Press.
- Quillet, Jeannine. 2007. "Community, counsel and representation". In: *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-c. 1450*. Ed. J. H. Burns. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 520-572.
- Rodriguez, Manuel. 1962. "Innocent IV and the Element of Fiction in Juristic Personalities", *The Jurist*, vol. 22, pp. 287-318.
- Runciman, David & Brito Vieira, Monica. 2008. *Representation*. Cambridge: Polity Press.
- Runciman, David. 1997. *Pluralism and the Personality of the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Runciman, David. 2000. "What Kind of Person is Hobbes's State? A Reply to Skinner". *The Journal of Political Philosophy*, 8 (2), pp. 268-278.
- Runciman, David. 2009. "Hobbes's theory of representation: anti-democratic or proto-democratic?". In: *Political Representation*. Ed. Ian Shapiro, et al. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 15-34.
- Skinner, Quentin. 1999. "Hobbes and the Purely Artificial Person of the State". *The Journal of Political Philosophy*, 7 (1), pp. 1-29.
- Skinner, Quentin. 2009. "A Genealogy of the Modern State". *Proceedings of the British Academy*, 162, pp. 325-370.
- Wolf, Cecil Nathan Sidney. 1913. *Bartolus of Sassoferrato: his position in the history of Medieval political thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

ABSTRACT

This paper deals with Thomas Hobbes's account of corporate personhood. In contrast to the dominant approaches in recent literature on Hobbes, particularly the works of David Runciman and Monica Brito Vieira, in this paper Hobbes's account of legal personality is viewed as opposed to the medieval tradition of *persona ficta* rather than as derived from it. The first part of the paper discusses some of the difficulties in the contemporary commentaries on Hobbes's theory of corporate personhood. The second part of the paper summarises the development of this idea in Hobbes's work, while the third segment of this article points at a number of elements of Hobbes's theory that are specific to Hobbes and suggests that the concept of *persona repræsentata* could be an idea that is more descriptive of Hobbes's position than *persona ficta*.

KEY WORDS: Thomas Hobbes, legal personality, corporate personhood, corporation, *persona ficta*, *persona repræsentata*

ZAŠTO JE EVROPSKA SOCIJALNA DEMOKRATIJA U KRIZI

PANEVROPSKA DEBATA O BUDUĆNOSTI ESD, 2009-2011

Miroslav Ružica

REZIME

Već više od dve godine traje velika pan-evropska debata o *Budućnosti evropske socijal-demokratije* (2009-2011) kao pokušaj odgovora na izazove globalne krize, ali i na duboku i dugotrajnu krizu same socijal-demokratije. Dok su tokom 2000. godine socijal-demokrati bila na vlasti u većini evropskih zemalja (11 od 15 članica EU), danas vladaju u samo nekoliko perifernih zemalja Evrope (4 od 27 članica EU u 2011). Iako u nekoliko velikih zemalja još uvek privlače 20-30% birača, odnosno poseduju koalicioni kapacitet i za osvajanje vlasti, ipak je marginalizacija ključni trend. U traganju za vlastitim identitetom, novom paradigmom, pan-evropska debata problematizuje ključne teme i izazove naše civilizacije, kao što su globalizacija, logika kapitalizma i njegove moguće reforme, smisao i značaj Evropske Unije. Ova debata ponovo vraća u javni diskurs i niz ključnih koncepata na kojima se gradi zamisao o 'dobrom društvu', kao što su društvene vrednosti, kultura, značaj srednje klase i ekološka i socijalna održivost.

KLJUCNE REČI: socijal demokratija, globalizacija, levica, država, jednakost, srednja klasa.

Već više od dve godine traje velika panevropska debata o *Budućnosti evropske socijaldemokratije* (2009-2011) kao pokušaj odgovora na izazove globalne krize, ali i na duboku i dugotrajnu krizu same socijaldemokratije. Dok su tokom 2000. godine na vlasti u većini evropskih zemalja bili socijaldemokrati (11 od 15 članica EU), danas vladaju u samo nekoliko perifernih zemalja Evrope (4 od 27 članica EU u 2011). Iako u nekoliko velikih zemalja još uvek privlače 20-30% birača, odnosno poseduju koalicioni kapacitet i za osvajanje vlasti, ipak je marginalizacija ključni trend. Radi se ne samo o izbornim porazima, već i o gubljenju članstva i veza sa

sindikatom, civilnim društvom i specifičnim grupama, kao i ideološkom vakumu i odsustvu alternativnog programa u trenutku kada se urušava neoliberalizam i traga za novom formulom.

U traganju za vlastitim identitetom i atraktivnim programom, panevropska debata problematizuje ključne teme i izazove naše civilizacije, kao što su globalizacija, logika kapitalizma i njegove moguće reforme, smisao i značaj Evropske unije i uloga države u odnosu na tržište. Ova debata ponovo vraća u javni diskurs i niz ključnih koncepata na kojima se gradi zamisao o „dobrom društvu“, kao što su društvene vrednosti, kultura, značaj srednje klase, ekološka i socijalna održivost.

Ovaj tekst je deo veće studije koja analizira glavni tok panevropske debate o budućnosti ESD. Kako je kriza same ESD ključna tema i jedan od glavnih povoda ovoj debati, to je i centralna tema ovog priloga. Prethodno će uslediti kratka identifikacija ključnih aktera, kao i definisanja prostora i vremenskog okvira ove debate. Nakon toga ćemo se fokusirati na sažete prikaze nekih ključnih tema i problema.

AKTERI, PROSTORNI I VREMENSKI OKVIR

Fokus naše analize je socijalna demokratija i debata o njenoj budućnosti. To je politički blok koji u reformama i upravljanju kapitalizmom vidi svoju misiju i koji je dominirao evropskom scenom nakon Drugog svetskog rata, u periodu nazvanom zlatno doba države blagostanja (1945-1970). U zavisnosti od kulturno-političkog nasleđa nazivaju se i socijalisti, a često i progresivci. U evropskom prostoru, socijaldemokrati su udruženi u Partiju evropskih socijalista (PES), kao krovnu organizaciju.

Time iz analize isključujemo politički blok koji se nakon 1989 organizuje kao „Evropska levica“, ali i druge radikalnije grupe levice. Jezgro današnje Evropske levice, takođe krovna organizacija, čine (reformisane) komunističke i evrokomunističke partije, kao i više nekad vladajućih partija iz bivšeg socijalističkog bloka. Ove partije su decenijama posmatrale kapitalizam isključivo u ključu imanentne propasti i moguće zamene. Tako su i agendu države blagostanja videle kao ostvarivu samo s one strane kapitalizma, a uglavnom kao prepreku na tom putu. I zato je ovaj tip levice uvek svesno bio pasivan u svakom projektu stabilizacije i prosperiteta kapitalizma, stalno umanjujući njegova ostvarenja, sposobnost adaptacije, ulogu tržišta i dramatični porast životnog standarda (*Berman, 2009*).

U kontekstu naše studije, važno je razlikovati ova dva bloka, kao i naglasiti da je evropska socijalna demokratija konstitutivni element evropske porodice političkih partija danas. Evropska levica je zbog svoje istorije politički marginalna i u traganju za svojim novom identitetom. I

zato se evropska debata na levisi vodi u dva paralelna okvira. U realnosti, međutim, individualni autori, političke grupacije i aktivisti obe strane vidljivo se mešaju, uključuju i doprinose dubini i kvalitetu debate.

Naša analiza se usmerava na ključne teme u debati koje se tiču Evrope, odnosno Evropske unije, dakle evropskog prostora i perspektive, a ne posebnih evropskih država i njihovih socijaldemokratskih partija. Što se tiče vremenskog okvira, naš izbor je da studija pokrije samo period od izbijanja globalne krize u 2008. Naravno da je bilo ozbiljnih rasprava o budućnosti (i krizi) socijaldemokratije i ranije, ali globalna kriza mnogo oštrije postavlja pitanja o prirodi kapitalizma i njegovim protivurečnostima i tako unosi novu dinamiku u analizi.

Ono što razlikuje ovu debatu od ranijih je masovna upotreba moderne informacione tehnologije. Važni časopisi pokreću onlajn izdanja kao glavnu medijsku formu, a većina aktera pretvara svoje veb sajtove u prave razvojne projekte, u kojima se ne samo nude i čuvaju autorski prilozi i dokumenti, već i započinju nove inicijative, potprojekti, tematski blogovi, kao i prenose dokumenti i tekstovi iz različitih izvora. Nedavno uključivanje tzv. društvenih mreža, kao što su Fejsbuk, Tviter, Jutjub i Vimeo, proširuje broj potencijalnih učesnika do neslučenih visina. Mnogobrojni *think tanks*, časopisi i fondacije okupljaju važne intelektualce i aktiviste u traganju za novom agendom. To su, pre svih, *Social Europe Journal* (www.social-europe.eu) i *Policy Network* iz Londona (www.policy-network.net), kao i *Foundation For European Progressive Studies* (www.feps-europe.eu), a posebno *Friedrich Ebert Stiftung*, odnosno njene kancelarije u Londonu (www.feslondon.org.uk) i Njujorku (www.fes-globalization.org).

ZAŠTO JE EVROPSKA SOCIJALNA DEMOKRATIJA U KRIZI

Za ovu temu svih tema, inicijalni ton za debatu dao je Ralf Darendorf (*Dahrendorf*) još u 1990-tim svojom tezom o „kraju socijaldemokratske ere“ u Evropi jer su njeni ključni zadaci ostvareni, tako da je postala žrtva vlastitog uspeha, a njen je portfolio ključna matrica svih političkih partija. Tradicionalnu teritoriju socijaldemokratije sada nastanjuju i drugi (*Maass i drugi, 2010*). Slična je i teza Normana Birnbauma da se evropski socijalizam rutinizovao upravo vlastitim uspehom (*Birnbaum, 2009*). Tako je, po rečima Tonija Judta, socijaldemokratija postala proza savremene evropske politike i niko ne dovodi u pitanje njene ključne postulate u vezi sa programima države blagostanja. Konsekventno tome, socijaldemokratija nema ništa posebno da ponudi (*Judt, 2010*).

Tako dolazimo i do druge ključne teze o krizi identiteta socijaldemokratije koju prati ideološki vakum (*Amsterdam Process, 2009*). Drugim rečima, socijalna demokratija je bez alternativnog pogleda na kapitalizam,

ekonomiju, kao i bez vlastite ekonomske teorije - ukratko bez vlastite paradigme. Zbog toga i nema odgovora na izazove globalne krize 2008-2011, ali i na mnoge druge evropske, lokalne i globalne probleme.

Treća teza za krizu socijalne demokratije je njeno dugo izbegavanje da se odredi prema ključnim izazovima nove ekonomije, globalizacije, promenama društvene strukture, kao i vlastitog delovanja. Svet se zaista promenio, a socijalna demokratija je propustila da to temeljno analizira i gradi alternativne programe i savezništva. Došlo je, pre svega, do drastičnog opadanja tradicionalne radničke klase koja u većini zapadno-evropskih zemalja sada čini ispod 20% ukupno zaposlenih. To je dovelo do toga da sindikati rapidno gube članstvo, a i do njihove fragmentacije, kao i pomeranja članstva ka javnom sektoru. Preobražaj socijalne strukture menja konfiguraciju socijalnih grupa i uvodi srednju klasu, kao i novi diskurs o identitetu, tj. specifičnim kulturnim, etničkim, religioznim i drugim preferencijama, kao temeljne teme.

Rastakanje tradicionalnog pristupa, ali i nesposobnost za novu paradigmu, dovodi postepeno do adaptiranja i prihvatanja neoliberalizma kao opšteg okvira orijentacije („treći put“, *neue mitte*), a time i do neodgovornosti za njegove posledice. To se, pre svega, tiče globalizacije i njenih posledica, privatizacije i rastakanja programa socijalne politike, nesigurnosti i dislokacije zaposlenja, opadanja kvaliteta poslova i stagnantnih ili opadajućih prihoda za nižu srednju klasu i radništvo. Jednostavno, njeni apeli, ponude i programski dokumenti nedovoljno su specifični, nisu ubedljivi i ne nude alternative.

Njeni programi i plaforme vide se kao projekti kosmopolitske elite - visoko obrazovane, mobilne, stabilno i lukrativno zaposlene, a ne kao masovne partije i ne kao socijalni pokret. Za mnoge, socijaldemokratija je previše inovativna, ali u specifičnom kontekstu *multikulturalnosti*: političko-kulturne orijentacije, ljudska i manjinska prava, postmaterijalne vrednosti i internacionalizam. Polako se pretvara u ono što se formuliše kao *catch-all thesis*, tj. socijaldemokratija traži podršku u svim društvenim grupama, a njen program postaje apstraktan, sveobećavajući i neodređen. Istovremeno, socijaldemokratija nema odgovore na promene svoje tradicionalne baze (radnička klasa i sindikati), ali ni na položaj i integraciju migranata. Vidljiva je i oštra polarizacija u kontekstu *three I-complex*, tj. imigracije, integracije i islama koji nameće socijalne i kulturne tenzije i sukobe kao dominantne (*Policy Network*, 2011). Položaj i problemi nove niže srednje klase i agregacija i artikulisanje njenih interesa tako biva marginalizovano. Kao što jedan učesnik naglašava, evropska leвица ima politike i programe za žene, decu, ljude različite seksualne orijentacije, umetnike, ali ne i za radničku klasu. Ali šta je radnička klasa danas? Veliki deo nje pretvorio se u *precariat* (igra reči sa „proletarijat“), odnosno u

armiju zaposlenih u ekonomiji usluga (niska primanja, nesigurnost zaposlenja, bez socijalnih prava), u kojoj dominiraju migranti.

BEZ KORMILA I KORMILARA

Sve ovo treba posmatrati u širem kontekstu, a tiče se erozije i fragmentacije političkog centra u Evropi, koji tradicionalno zauzimaju socijalna demokratija i hrišćansko-demokratske partije. Svedoci smo, naime, da radikalna desnica širi prostor vlastitog delovanja. Njen populizam postaje prijemčiv za široke slojeve koji žive u kulturnoj neizvesnosti i dezorijentisanosti, kao i strahu od gubitka posla i niskih prihoda. Jačaju i politički akteri sa specifičnom agendom – kao što su „Zeleni“, koji postaju respektabilna snaga sa kojom se moraju praviti savezništva. Stabilne su i uticajne i liberalne partije koje predstavljaju kosmopolitsku elitu velikih evropskih metropola. Sve to sužava prostor za delovanje, ali i ukazuje da nema dominantne orijentacije i dominantnih aktera koji svojom paradigmom i kapacitetom utvrđuju smer i instrumente akcije. Rene Kuperus to metaforički konstatuje: nema nikog za kormilom, nema ni kormila (*Cuperus, 2010*). Ili, kako u drugom kontekstu postulira Amin Maluf: u novi vek smo ušli bez kompasa (*Maluf, 2009*).

I tako dolazimo do onog što Alan Torejn formuliše kao „odsustvo civilizacijskog projekta“, odnosno projekta budućnosti koji bi bio alternativa postojećim ekonomskim i političkim aranžmanima. Kako je u tradiciji Evrope levica bila ta koja je nudila alternativne projekte budućnosti, ozbiljna je dilema šta je levica danas i kakve projekte nudi. To je, međutim, složena tema i nije predmet ove analize. Kako je ipak važna da bi se razumeo intelektualni i socijalni kontekst u kome se vodi debata o budućnosti evropske socijaldemokratije, iznećemo samo nekoliko bitnih napomena.

EVROPSKA LEVICA ILI LEVICE: DA LI JE SD LEVICA?

Nakon 1989. evropska levica se nalazi u temeljnoj krizi koja se ne tiče samo njenog legitimiteta, već i postojanja alternativne vizije, kao i strategija i platformi da se ova ostvari. Konceptualno govoreći, situacija evropske levice mogla bi se sažeti na četiri ključna procesa: fragmentacija, opadanje, pluralizacija i mutacija (*Hildebrandt, 2011; Rousset, 2005; March and Mudde, 2005*).

Fragmentacija

„Porodica“ evropske levice danas uključuje raznovrsne političke partije, nepartijske organizacije, kao i supkulturne grupe. Tu su komunističke, reformisane komunističke, socijalističke, „zeleno-leve“ partije, kao i različiti (radikalni) savezi i pokreti, uz neke „parija grupe“ (trockisti, maoisti, anarhisti). Neke su radikalne - dakle teže sistemskoj promeni (antikapitalizam,

novi ili alternativni model društva), druge ekstremne – teže istom cilju, ali metodi su različiti, treće se zalažu za reforme unutar kapitalizma.

Opadanje

Opadanje se tiče gubljenja članstva, ali i uticaja. Tradicionalna radnička klasa i alternativni socijalni milje (uglavnom omladina i studenti) su oslonac i baza (posebno radikalne) levice, ali analize pokazuju da ove partije teško mogu istovremeno računati na podršku obe ove socijalne grupe, pa se izbor sužava na jednu od njih. Značajan broj levičarskih partija učestvuje samo na regionalnim i lokalnim izborima, pa i to utiče na njihovo opadanje.

Pluralizacija

Tiče se preformulisanja nekih temeljnih pristupa i stvaranja nove agende. Tako se koncept revolucije sada više tiče dugoročnog stvaranja idejne i političke hegemonije, nego brze i temeljne promene. Glavni akter više nije u ključu „avangarde“ koja tumači, unosi i kontroliše promene, već „prvi među jednakim“ koji u savezu sa drugima, putem javnog diskursa i kroz institucije menja društvo. Unutrašnja partijska demokratija nije više u kontekstu zabrane frakcija, već pluralizma.

Mutacija

Tiče se ponajviše kapaciteta koji vodi adaptiranju i promeni identiteta. To se kod „Evropske levice“ ponajbolje vidi u pomeranju težišta od antikapitalizma ka kritici neoliberalizma. Očito je traganje za novim identitetom. Menja se i politički jezik: nismo avangarda radničke klase, već glas naroda; partija smo malih i/ili običnih ljudi; baza konflikta je „moralni narod“ protiv korumpirane elite („antinacionalna“, „neoliberalna“).

Ovako opisani trend marginalizacije vodi, posebno nakon izbijanja globalne ekonomske krize, ka delovanju levice, koje bi se moglo opisati kao „defanziva“. To se svodi na *reagovanje*, dakle ne na aktivizam u kontekstu programskog delovanja, već u formuli protiv čega smo, tj. na protest i protestno samoorganizovanje u suočavanju sa socijalnim implikacijama globalne krize. To se, pre svega, odnosi na suprotstavljanje nejednakostima, mere štednje, gubljenje i nesigurnost posla, kao i očuvanju programa države blagostanja.

HIPOTEZA O ULOZI I PROSPEKTIMA ESD

Rečju, erozija i fragmentacija političkog centra u Evropi, uz jasnu marginalizaciju levice, deo je šireg konteksta za tumačenje i situiranje krize evropske socijaldemokratije. Dugotrajno odsustvo alternativnih vizija i projekata je opšta dijagnoza našeg vremena. Takva situacija nameće da

sugerišemo generalnu hipotezu o položaju, ulozi i prospektima evropske socijaldemokratije danas. Ukratko, sve dok se (negde u svetu) ne prodi alternativna vizija postojećim ekonomskim i političkim aranžmanima - dakle vizija koja se utemeljuje u nečemu što je realni socijalni trend, a usmeravaju je akteri sa paradgmom i realnim kapacitetima, ka nečemu što je drugačiji kapitalizam, novi tip kapitalizma ili postkapitalizam - teško da možemo da sistematski kritikujemo i dovodimo u pitanje socijaldemokratiju. Drugim rečima, kapitalizam ostaje taj najširi okvir unutar koga različite političke grupacije teže promenama. ESD se pokazala kao uspešan menadžer koji kapitalizam brani od njega samog, unoseći promene i boljitke u njegovu osnovnu matricu. Uz to, ESD je stalno unutar sebe porađala ideje i inicijative koje su često naslućivale svet izvan kapitalističkog horizonta. Ako ništa drugo, ona je *predvorje* i *katalizator* koji kreira prostor i ideje, kao i nudi logistiku za razne levičarske opcije. To je predvorje u smislu drevnog *čuvara vatre* - iz čije baštine i riznice, ali i uloge moćnog posrednika, može nastati nova javna agenda, artikulacija novih paradigmi i nova savezništva u dugotrajnom procesu stvaranja alternativnog političkog bloka za novu hegemoniju.

Ipak, situacija kakva jeste daje nekima povoda da govore da je socijaldemokratija u terminalnoj krizi, odnosno da joj je budućnost da bude potpuno marginalizovana ili se rastoči u male intelektualne kružoke. Ima i onih koji, međutim, smatraju da ne bi ni trebalo govoriti o sistemskoj krizi socijaldemokratije, već o prostom političkom ciklusu u kome neke druge političke opcije privremeno dominiraju (*Wessels, 2010*).

Većina pak vidi prostor za manevre, tj. za obnovu i buduću hegemoniju. I tako dolazimo do novog paradoksa: prema ispitivanjima javnog mnjenja, većinsko stanovništvo i dalje veruje u tradicionalne ideale socijaldemokratije, i želi da živi u egalitarnim društvima kao što je Švedska (*Eppler, 2010; Wilkinson and Pickett, 2009*). U tom kontekstu važna je teza Imanuela Volerštajna da socijaldemokratije predstavlja danas više kulturnu preferenciju, ali ne i relevantni socijalni pokret (*Wallerstein, 2010*). Većina učesnika u debati, naime, razloge za optimizam i obnovu nalazi upravo u onom što Volerštajn definiše kao kulturnu preferenciju. Dakle, da se ponudi program koji se zasniva na bazičnoj matrici, ali koji je drugačiji i inovativan i koji se temelji na jasnom razumevanju stvarnosti, novih socijalnih, ekonomskih i kulturnih tema, problema i aktera. I drugo, isto važno, teza je da socijalna demokratija mora ponovo postati socijalni pokret - dakle, da komunicira i korespondira kroz složene forme saradnje i razmene sa civilnim društvom, srednjom klasom, drugim političkim opcijama i drugim kulturama. Javljaju se, naravno, i skeptici kada se nagoveštava nova i alternativna paradigma sa tezom da to i ne mora biti za samu socijaldemokratiju već „za neke druge klince i

opcije“. Upravo ta metaforička ali i realna uloga čuvara vatre, održava ESD kao trajno i aktivno jezgro evropske levice, iako joj to mnogi u porodici žestoko osporavaju.

SKICE I OBRISI ZA NOVU PARADIGMU

Nakon rasprave o vlastitoj krizi, panevropska debata se fokusira na mnoge temeljne teme naše civilizacije, ponovo promišlja neke vlastite ideje, i pokušava da nagovesti obrise nove vizije, platforme i nova savezništva. Zbog ograničenog prostora, samo ćemo skicirati neke od ovih tema.

GLOBALNA KRIZA

Kriza započinje urušavanjem finansijskog sektora, nastavlja recesijom realne ekonomije, ali tokom 2010. i 2011. pomera se ka ozbiljnoj javnoj zaduženosti i budžetskom deficitu u ključnim evropskim zemljama. Većina vlada najavljuje ili već primenjuje drastične mere štednje. One uvek znače smanjivanje javnih programa (zdravstvo, obrazovanje, penzije, socijalni transferi), kao i drastično manje sredstava za investicije, a time i novu zaposlenost.

Započinje i dinamična debata o politikama štednje unutar socijaldemokratije. Suština stavova većine učesnika svodi se na poznatu Kinsovu (*Keynes*) formulu: smanjui deficit u periodu obilja, a u recesiji troši. Ukratko, smatra se da je u vremenima smanjene potražnje i zaposlenosti kontraproaktivno smanjivanje javne potrošnje; takva politika je prociklična (dakle smanjuje agregatnu tražnju i zaposlenost) umesto da je kontraklična (da utiče na povećanje tražnje i zaposlenosti). Smanjivanje javne potrošnje utiče i na smanjivanje poreskih prihoda, kao i na pad BND, tj. ekonomske aktivnosti. Pa kako do konsolidacije? „Nema konsolidacije bez ekonomskog rasta. Nema ekonomskog rasta bez stimulusa za povećanje agregatne tražnje“ (*Heise, 2010*). Robert Rajh (*Reich*) to potvrđuje: profiti rastu u američkoj privredi, ali ponestaje kupaca za robe i usluge. Stoga umesto smanjivanja javne potrošnje, „bolje je stavljati novac u džepove prosečne radne porodice; sve dok oni ne počnu ponovo da troše, neće ni kompanije da počnu da zapošljavaju“ (*Reich, 2011*). Ove ideje ne samo što su još uvek fragmenti bez sistematskog i ubedljivog utemeljenja, nego i ostaju u getu socijaldemokratije. Izgleda da ih većina vlada ignoriše i svoje mere štednje i dalje vidi kao panaceju za budžetske deficite. Očito je da su ova dva paralelna bloka autistični jedan prema drugom, kao što su i vladajuće evropske koalicije prema upozorenjima ekonomista, tako da je moguće da „ulična demokratija“ u vidu masovnih protesta i demonstracija utiče na izbor *prave strategije*.

REFORMA KAPITALIZMA

Mnogi misle da socijaldemokratija i nema svoju ekonomsku paradigmu, kao i da ne razume kako kapitalizam funkcioniše (*Desai, 2009*). Time se otvara i stara dilema o misiji socijaldemokratije i karakteru i granicama reformi kapitalizma, a tiču se ambicija da se kapitalizam potpuno ukroti i transformiše. Neki analitičari upozoravaju da je to ne samo stara, već i opasna iluzija. Granice socijaldemokratije svode se na to da ona samo donekle ograničava kapitalizam, reguliše njegove bazične okvire i/ ili mu se parcijalno suprostavlja. Radikalno kroćenje i preobražavanje bili su uvek mit (*Gilbert, 2009*).

PRIMARNOST POLITIKE

Ideja vodilja socijalne demokratije za reformu kapitalizma je, kao i uvek, primat politike, dakle, legitimnost javne intervencije u ekonomiji, ali i nužnost demokratske procedure, javne rasprave o strateškim temama, aktivne participacije građana i zaposlenih. Razložni kritičari sugerišu da socijaldemokratija mora svoj tradicionalni fokus na redistribuciju da upotpuni i produkcijom, tj. na upravljanje ekonomijom i koegzistenciju sa tržištem. Gabrijela Mišalić sugeriše da se moraju praviti veze između produkcije, reprodukcije i potrošnje jer one vode ka daljem ali ključnom pitanju: šta je smisao prosperiteta ako ga stavimo u širi kontekst značenja za ljudski život. Možda razgovor o *dobrom društvu* treba da započne debatom o *dobrom životu* (*Michalitsch, 2009*). U tom kontekstu zanimljiva je teza Roberta Skidelskog da se zapadna civilizacija pojačano doživljava kao nezadovoljavajuća i okupirana podsticajima reduciranim samo ka akumulaciji bogatstva, ali da to podriva kapacitete građana da u njemu uživaju, čak i da ga koriste. Kapitalizam se pokazao uspešan u prevazilazenju elementarne oskudice, ali šta biva kada imamo obilje (bar na Zapadu). Njegova alternativa dugo je bio socijalizam, ali ispada da je i ovaj bio samo njegov specifičan produžetak. Da bi bio naslednik, socijalizam ili dizajn dobrog društva ne mora ekspropriirati bogate od njihovog vlasništva, već da ponudi motive i podsticaje za delovanja koji nisu usmereni na sticanje bogatstva (*Skidelsky, 2011*). Ukratko, tržište i tržišna ekonomija moraju se ponovo ugraditi u jedan širi društveni kontekst, a to uključuje u moderno društvo, ekonomiju znanja, ograničavanja nejednakosti i u nove forme kontrole biznisa (*Hassel, 2009*).

REVIZIJA KONCEPTA EKONOMSKOG RASTA

Pokrenuta debata kritički problematizuje i ključne ekonomske koncepte u traganju za alternativnom ekonomskom platformom. Tako Ernst Hillebrand smatra da su moderne evropske socijaldemokratske partije stvorile

fetiš od neophodnosti kontinuiranog ekonomskog rasta; porast produktivnosti i tehnološke inovacije vide se jednostavno samo kao instrumenti koji služe tom cilju, a ne kao instrumenti za uvećanje ljudske slobode. Tom potrošačkom obećanju sreće, mora se suprotstaviti alternativna vizija društva (*Hillebrand, 2009*). Oživljavaju se i postavke Karla Polanija (*Polany*) iz njegove čuvene studije *Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time* (1944) da ljudi više teže za društvenim priznanjem nego za bogatstvom, kao i da kultura ograničava čisto komercijalnu razmenu i da su koncepti reciprociteta i uzajamnosti u ljudskom ponašanju u stvari dominantni. Drugim rečima, ljudi su u svojoj suštini životinje koje vole da daju i dobijaju (*gift-exchanging animals*) i u suštini traže uzajamno uvažavanje više nego ogoljene materijalne dobitke (*Pabst, 2010*). Poziva se i na radove Ričarda Lejarda (*Layard*) i na njegovu ključnu tezu da težnja ka materijalnom ne vodi sreći. Individualna sreća je velikim delom nezavisna od akumulacije dobara i novca. Ono što je važno jeste osećanje da dobijamo pravičan deo u procesu raspodele materijalnih i simboličnih dobara. Siguran posao, dobro fizičko i mentalno zdravlje, društveni odnosi koji daju doživljaj pripadanja, viđenje sveta u kome živimo kao pravednog (*meaningful*), kao i netaknuta priroda i političke slobode su glavne odrednice za zadovoljstvo i sreću (*Hillebrand, 2009*).

Zato je fokus na ekonomskom rastu po svaku cenu, ali bez debate o njegovoj distribuciji koja treba da mu prethodi, bitno uticao na distorziju i umanjivanje značaja socijaldemokratske politike, tako da treba početi izgradnju nove vizije i raspravom o samom konceptu ekonomskog rasta. Nobelovci Amartija Sen (*Amartya Sen*) i Džozef Stiglic (*Joseph Stiglitz*) ukazuju na ograničenja koncepta BNP, tj. bruto nacionalnog proizvoda kao indikatora ne samo ekonomskih performanci, već i „socijalnog progressa“ takođe (*Stiglitz, 2008*). Oni tvrde da BND nije dobra mera za „blagostanje ljudi“. Merenje ekonomskih rezultata i produktivnosti je jedna stvar, a merenje kvaliteta života sasvim druga (*Hasan i Derbyshire, 2010*). Kako naglašava Jusuf Isik (*Yusuf Isik*), u traganju za alternativnim konceptom rasta, BNP treba da ostane ključno merilo, ali i da uključi druge kriterijume kao sto su održivost, socijalni progres i pravičnost, inkluziju, kao i koncept „ljudskog blagostanja“ (*Isik, 2010*). Prema Petri Pincler, novije studije jasno pokazuju da više materijalnog bogatstva ne vodi automatski ka više zadovoljnim društvima. Britanci su ohrabreni istraživanjima fokusiranim na sreću građana, kao i istraživanjima koja naglašavaju blagostanje, distribuciju, prirodnu okolinu i ekonomska pitanja (*Pinzler, 2010*). To dovodi i do druge teze da ključ nije samo „koliko ekonomskog rasta“, već „šta treba da raste“. Ukratko, da li upotreba fosilnih goriva treba da raste ili opada i šta znači, primera radi, „zeleni ekonomski rast“? Štagod da ograničava

klimatske promene, treba dopustiti da raste, a posebno kada su u pitanju dugoročni i održivi procesi. Slično važi i za ekonomski rast koji unapređuje ili ugrožava kvalitet života ljudi. Manje brinuti da li je ekonomski rast veći za jedan ili dva procenta, već da li je neophodan, bezopasan ili štetan (*Eppler, 2010*).

BUMERANG GLOBALIZACIJE

Reforma kapitalizma više ne može biti nacionalni ili regionalni projekat. Dosadašnja faza globalizacije u smislu transfera kapitala i tehnologije ili tokova trgovine iz jednog šireg središta ka zemljama u razvoju privodi se kraju. Ne samo da se pojavljuju novi akteri na globalnoj sceni, već neočekivano globalizacija pokazuje svoje Janusovo lice i u samom jezgru iz koga je potekla i lojalno mu služila.

Tako dolazimo do jedne ključne teme zbog koje evropski socijalisti ne mogu da se jasno opredele. U pitanju je globalizacija – dakle, da li da joj se suprostave, da je vide kao neutralnu ili kako da pristupe ekonomskom takmičenju među evropskim zemljama, a posebno na globalnom planu i naročito sa novim agresivnim ekonomijama (Kina, Indija, Brazil). To je tema pred kojom su socijaldemokrati gotovo paralizovani, a njihovi manifesti i najave programa mlaki. Ne mogu da prihvate da bi fabrike u Evropi mogle stati i radnici masovno otpušteni, niti da se obavežu da će zaustaviti i/ili preobraziti u novi podsticajni okvir proces globalizacije (*Economist, 12 Nov 2008*). Da pojednostavimo: evropske socijaldemokrate su zbunjene pred temom kako da se zaštititi zaposlenost. Drugim rečima, ekonomski rast Kine (Indije, Brazila) se kao bumerang vraća Americi i Evropi. Globalizacija se otela i novi akteri polažu pravo da je usmeravaju i formulišu obrasce ponašanja.

EVROPSKA I GLOBALNA VIZIJA

Globalno proizvedeni problemi mogu se rešavati samo globalno. Očito je da su ključni ekonomski tokovi izvan kontrole bilo koje suverene vlade, kao i da se pojavljuju novi i nedržavni akteri, kao što su multinacionalne kompanije, izvoznici energije, terorističke grupe, moćni mediji. Dakle, globalnoj moći multinacionalnih kompanija i finansijskog i drugih sektora može se parirati samo izgradnjom političke protivteže koja se zasniva na globalnim institucijama, regulaciji i demokratskoj kontroli.

PROMIŠLJATI I DELOVATI GLOBALNO

Po Martinu Šouu (*Show*), socijalna demokratija je bila i ostala evropski pokret, ali unutar nacionalnih država. Tek krajem dvadesetog veka njena specifična uloga postaje to da demonstrira kako ekonomsko i socijalno

blagostanje može da bude internacionalizovano kao deo procesa evropske integracije. Zato, ako socijalna demokratija hoće da postane stvarno globalni akter, ona mora ne samo da uvažava i interese većine u drugim delovima sveta, već i da mobilizuje njihovu podršku. Iz te perspektive proizilaze i dve ključne uloge:

1. Socijaldemokratija mora postati najkonzistentniji zagovornik „demokratske agende“, koja uključuje najmanje tri dimenzije:
  - a. održavanje i širenje demokratskih institucija i ljudskih prava u svim regionima sveta;
  - b. radikalne i ambiciozne mere za redukovanje i nadzor oružanih sukoba, koji su glavna opasnost za demokratiju u svetskim razmerama;
  - c. razvoj legitimnih globalnih institucija (političkih, administrativnih, vojnih), povećavajući njima reprezentativnost planetarne zajednice i kapacitete za zaštitu žrtava agresije i nasilja.
2. Socijalna demokratija se mora zalagati za prepoznatljivu „socijalnu agendu“ u okvirima globalne demokratije. To mora da uključi razvijanje okvira za globalne politike za suočavanje sa dubokim strukturalnim podelama:
  - a. eliminisanje najdrastičnijih oblika siromaštva u okvirima precizno utvrđenih rokova;
  - b. institucionalizovanje globalnog okvira socijalne zaštite (ne samo bilateralnu pomoć);
  - c. institucionalizovanje globalnog okvira za mobilnost radne snage, utemeljenjem i jačanjem prava migranata;
  - d. razvijanje globalnih režima zaštite prirode (a posebno zaštite ugroženih grupa u prirodnim katastrofama), (*Show, 2002*).

To je, naravno, veliki izazov za socijaldemokratiju jer je prevashodno fokusirana na nacionalne i evropske okvire i time ograničena da demonstrira istorijsku imaginaciju za radikalne promene svetske situacije danas. Dakle, da ponudi okvir za to da se globalizam shvati kao naša zajednička situacija, koja uključuje i drastične razlike između Zapada i drugih, bogatih i siromašnih, onih koji žive u bezbednosti ili bez nje, demokratskih i onih društava koja tek započinju demokratizaciju. I zato, samo kada napusti udobni kutak evropske politike, socijaldemokratija može postati istinski globalna i samo tako promišljati svoju veoma drugačiju ulogu u veoma različitom svetu.

GLOBALNA SOCIJALDEMOKRATIJA?

Time stižemo i na novu temu i novu grupaciju koja sebe naziva *Globalna socijalna demokratija* (GSD). Ona se tek polako institucionalizuje i

diskretno prožima i integriše sa evropskim socijaldemokratama. Još uvek ih od njih razdvaja glavni fokus ali i polje delovanja. GSD zagovaraju ljudi kao sto su Stiglic, Dž. Saks (Sachs), Dejvid Held, Pol Krugman, fondacija Fridrih Ebert ili „tink-tankovi“ kao sto su britanski Oksfam (*Oxfam*) ili *Project Syndicate*. GSD je fokusiran na svet u celini, a posebno na mogućnost upravljanja globalizacijom, a naročito na to da zemlje trećeg sveta budu uključene u dobrobiti globalizacije. Neki već najavljuju da nas očekuje „socijalna demokratizacija globalizacije“.

GSD je pak proaktivan, nudi svoje ideje i polazi od sledećih premisa:

- da ekonomski rast i pravednost mogu biti u konfliktu;
- liberalizacija trgovine verovatno nije dugoročno na dobrobit svih, odnosno većine;
- zalažu se za temeljne promene globalnih institucija i pravila (STO, MMF, *Trade Related Intellectual Property Agreement*)
- za njih je globalizacija neophodna i temeljno prihvatljiva, i ako dobra uprava donosi koristi svima; sebe vide kao spasioce globalizacije od neoliberalizma;
- potrebne su globalne inicijative koje vode socijalnoj integraciji sveta, smanjivanju nejednakosti (oprost dugova; povećanje službene pomoći zemljama u razvoju na 0,7% BNP, podržavanje Milenijumskih ciljeva UN).

Globalna kriza dovodi do njihove aktivizacije na globalnom planu. Na sastanku u Beču 3. 11. 2008. Komisija Socijalističke internacionale, dakle i socijaldemokrate, uspostavlja Prezidijum Socijalističke internacionale i predlaže stvaranje nekoliko međunarodnih fondova i institucija. Džozef Stiglic je autor „Principa socijaldemokratije za stvaranje nove finansijske arhitekture“ (*Stiglitz, 2008*). Ujedinjene nacije, Međunarodna organizacija rada, Fridrih Ebert fondacija, kao i evropski socijalisti pozitivno reaguju na njihove ideje, uključuju ih u svoje forume i intenzivno se konsultuju.

VARVARI PRED VRATIMA

U kontekstu mogućeg preusmeravanja globalizacije, zanimljiva su i podsticajna zapažanja i sugestije Paskala Lemija (*Pascal Lamy*), generalnog direktora Svetske trgovinske organizacije. Kada su u pitanju antropološki temelji kapitalizma, po Lemiju, dolazi vreme da se ovi temeljno preispitaju sa pojavom na lokalnoj ili internacionalnoj sceni populacija koje nisu Zapadnog porekla. Duga zapadna filozofska *genetička sekvenca* koja vodi od separacije tela i duše do neprekinutog sukoba između individua sa neograničenim apetitima, a koja je dovela do ekonomske teorije o samo-regulaciji, sada je proizvela drugačiju verziju nevidljive ruke. Različite

filozofije se pojavljuju u drugim delovima sveta, a koje se ne grade na kapitalističkom antropološkom kodu po kome je „čovjek čoveku vuk“. Ukratko, novi i temeljni konceptualni okvir mora uključiti mislioce i profesionalce daleko izvan kruga zapadnih „tink-tankova“ i seminara. U kontekstu naše teme, Lemi sugerše da Evropska partija socijalista mora, kao svoj prioritet, da započne stvaranje zajedničkog političkog fronta sa Kongresnom partijom Indije, Radničkom partijom Brazila i Komunističkom partijom Kine. „Naš zadatak je da gradimo novi politički prostor u svetu koji će morati da se *devesternizuje* i da se izloži projektima drugih naroda, drugih civilizacija, drugim senzitivitetima“, (*Lamy, 2010*).

GLOBALNA VIZIJA, EU PROGRAM

Gotovo sve inicijative i svi tekstovi u panevropskoj debati vide budućnost socijaldemokratije, pre svega, u okvirima EU. Mnogi, međutim, vide EU prevashodno kao ekonomski projekat usmeren ka tržišnoj kompetitivnosti na globalnom planu, u ključu neoliberalizma. Time ograničava prostor za socijaldemokratsku agendu ne samo u okvirima Unije, već i na nacionalnom planu. Istovremeno, u debati mnogi misle da EU nema prave „socijalne agende“ niti većih nadležnosti ili instrumenata za njeno sprovođenje. Time su ponajviše ugrožene socijaldemokrate jer su supstancijalno ograničene u svojoj ključnoj agendi: redistribucija, uloga države, socijalna kohezija. Zato je i vidljiva indiferentnost prema EU politikama ili čak i kritička distanca (Francuska, Austrija). Tek pojavom globalne krize iz 2008. i nakon saznanja da se globalizacija kao bumerang vraća Evropi, socijaldemokrate polako prevladavaju svoju ambivalentnost prema EU. Brzo se pretvaraju u ključne zagovornike prerastanja EU u pravu federaciju unutar koje bi nacionalne partije prerasle u evropske i borile se za hegemoniju.

U tom kontekstu, veoma je relevantan nacrt „Osnovnog programa za Partiju evropskih socijalista“, koji iz nemačke perspektive, tj. pozicije Socijaldemokratske partije Nemačke predlaže jedan pro EU i ujedno federalistički pristup. Ovaj pristup se fokusira na dalju evropeizaciju, suočavanje sa globalizacijom, kao i obnovu socijaldemokratije u evropskim okvirima (*Hacker and Maass, 2010*). Polazi se od stava da Evropa predstavlja oblik državnosti u transformaciji u kojoj se nove forme međudržavnih, kosmopolitskih i društvenih akcija iniciraju i odvijaju. Stoga se i nova socijaldemokratska platforma mora graditi na sledećim temeljima.

- demokratska zajednica vrednosti (sloboda, jednakost, pravda, održivost, solidarnost; politička participacija);
- evropska federalna država (demokratski konstituisana federacija, vlada zasnovana na parlamentarnoj odgovornosti i evropskom ustavu, podeli nadležnosti između Unije i članica);

- dalja ekonomska integracija: regulisana kompetetivnost u odnosu na najniže poreske stope, plate i indirektno troškove radne snage, kao i minimalne standarde u mnogim oblastima; uz to, socijalno ujednačavanje je važan cilj, politika plata putem institucionalizacije socijalnog partnerstva;
- ekološka održivost : EU kao internacionalni lider u suočavanju sa klimatskim promenama; zajedničke kvantitativne kvote (emisije gasa, energetska efikasnost, obnovljiva energija; razvoj koncepta novog „socijalnog“ rasta; razvoj bazične ekološke industrije);
- jačanje socijalne dimenzije: 1) Evropska socijalna unija (*European Social Union*) jednako važna kao ekonomska i monetarna unija (standardizacija sistema socijalne sigurnosti), 2) Evropa otvorena ka svetu (koordinisanje imigracija i socijalna integracija migranata);
- stvaranje socijaldemokratske evropske konvencije (kao platforma socijaldemokrata za dijalog i zagovaranje njihove zajedničke agende).

DRŽAVA KAO AKTER

Po mišljenju Šeri Berman (*Sheri Berman*), građani više ne prepoznaju socijaldemokratiju kao posebnu ideologiju. Vide je kao razvodnjenu verziju socijalizma ili proširenu varijantu neoliberalizma. Tako ne uspevaju da razumeju šta je njeno intelektualno i ideološko jezgro. A to je, pre svega, primat politike u odnosu na tržište i ekonomiju. Drugo, to je uloga države kao „šampiona“ građana, a ne neke posebne klase (*Berman, 2009*). Dakle, baština socijaldemokratije je da državu vidi kao neutralnu i natklasnu i tako ključnu agenciju i instrument reformi. Socijaldemokrati su svesni, naravno, da njihov zadatak nije da promovišu ili projektuju državu kao takvu, već da osiguraju da će država raditi u opštem interesu, a ne kao podrška nekim specifičnim (elitnim) interesnim grupama. Tako ulogu države vide kao ključnog pružaoca i garanta javnih usluga, ali i instancu koja podržava egalitarne vrednosti socijaldemokratije. Svesni su i opasnosti ovakvog pristupa o ulozi države. Albert Heršman (*Hirschman*) je već poodavno ukazao na to da je najbolji način da se zadobije podrška za kolektivnu akciju u javnom interesu da se naglasi da državna intervencija može imati nenameravane posledice i da, drugim rečima, treba definisati granice državne moći. U skladu sa Kinsovim tezama, socijaldemokratija ne treba da gradi veliku i skupu već sposobnu i stratešku državu koja može usmeravati i intervenisati u sve složenijim mrežama i institucijama globalizovane ekonomije i društva.

Socijalna demokratija je jedini politički blok koji zagovara primarnu ulogu države, ali je zanimljivo da nema razvijene teorije o državi i njenoj ulozi u vezi sa tržištem, javnim sektorom, kao ni obećavajućeg okvira za

součavanja sa imanentnim trendom širenja državne administracije i njenih mreža službi, a time i stalnog porasta javnih troškova. I zato je iznenađujuće da pokrenuta debata o budućnosti socijaldemokratiji nije temeljno pristupila ovoj temi. Debata je ograničena na normativni pristup, tj. zalaganja za ključnu ulogu države i javnog sektora, kao i identifikovanje tema i problema na koje javna intervencija treba da se fokusira.

Erik Liu i Nik Hanauer u svom tekstu *The 'more what, less how' government* pokušavaju da problematizuju ovu temu, a potom normativno sugerišu drugačiji model. Ukratko, svesni su trenda skleroze efikasnosti i širenja administracije, a time i gušenja motivacije, inicijativa i projekata građana i civilnih aktera. Zato, u skladu sa svojom formulom u naslovu teksta, predlažu sledeći model: ključna uloga države u formulisanju nacionalnih ciljeva i namera, ali znatno reducirana uloga u njihovoj implementaciji. Dakle, postavljanje ciljeva i strategija, ali i pomaganje građanima u gradnji njihovih kapaciteta, kao i u građenju poverenja koje ohrabruje saradnju. I dodatno, država mora podržavati konkurenciju među akterima, ali i da spreči koncentraciju bogatstva i moći, posebno kada nisu zasluženi i kada teže samoreprodukciji. Druga i reducirana funkcija države u implementaciji se sažima u formulu *radically reallocate*, tj. da delegira implementaciju na niže organe vlasti, privatni i neprofitni sektor, kao i na različite građanske inicijative. Sve to mora biti praćeno transparentnošću, jasnim kriterijumima, standardima i procedurama, kao i odgovornošću (Liu and Hanauer, 2011).

U svom nedavnom „Specijalnom izveštaju o budućnosti države“, *The Economist* je mnogo skeptičniji u vezi sa mogućim zaustavljanjem širenja države, odnosno brzorastućih javnih troškova. Umesto normativnog pozicioniranja u vezi sa budućnošću države, ovaj list vrši analizu uloge države u Kaliforniji, Singapuru i Kini. Zaključuje da će ova tema dominirati u ovoj dekadi, kao i da će kratkoročno teško biti zaustaviti rast troškova i regulacije, ali da se „Levijatan“ može učiniti efikasnijim. Ukazuje se da se zemlje razlikuju u kvalitetu i efikasnosti svojih administracija (Švedska i Singapur na vrhu, Kina i Kalifornija znatno zaostaju), kao i da razni eksperimenti čine uštede i donose efikasnost. Generalno, dobra centralna administracija i njene službe su ključni činioци za ukupni ekonomski uspeh nekih zemalja (Švedska, Singapur); kreiranje dobrog poslovnog ambijenta i „pravne države“ su glavni doprinosi države. I na kraju, delegiranje odgovornosti na niže organe u domenu implementacije, odnosno preusmeravanje ka privatnom i neprofitnom sektoru su put kojim treba ići (*The Economist, March 19, 2011*). Očito je da pred socijaldemokratijom stoje ozbiljni izazovi da kreira sistematsku i kredibilnu paradigmu o ulozu države i to ne samo u odnosu na tržište i nacionalne okvire, već i u kontekstu evropske integracije, a posebno globalizacije.

POVRATAK JEDNAKOSTI?

Nakon mnogo godina, ideja jednakosti vraća se u evropski javni diskurs. U poslednjih trideset godina svako iniciranje razgovora o jednakosti bilo bi delegetimisano kao marksizam ili nostalgija za socijalizmom. Zato se kao prvi zadatak vidi obnova legitimnosti same teme. To podrazumeva i napor da se debata o jednakosti izvede iz *geta levice* i unese u glavni tok javne rasprave. To takođe implicira evaluaciju distributivnih i redistributivnih politika čiji su eksplicitni ciljevi da stvore preventivu reprodukciji ekstremnih nejednakosti. Nakon toga treba preispitati različite forme intervencionizma, tj. programe redistribucije koji se tiču poreske politike, programa socijalne inkluzije i kohezije, kolektivnih ugovora. U tom kontekstu, postoje i zalaganja da se fokus usmeri na primarnu distribuciju, a programi redistribucije postanu sekundarni instrument (*Hillebrandt, 2011*). Primarna distribucija tiče se direktnog suočavanja „kapitala“ i „rada“, uz posredovanje države, koji putem „socijalnog dijaloga“ odlučuju o nivoima plata i prihoda.

Povratku jednakosti kao teme u centar javne debate neočekivano i snažno doprinela je jedna knjiga. To je *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger* - Ričarda Vilkinsona (*Richard Wilkinson*) i Kejt Piket (*Kate Pickett*), koja se pojavila u martu 2009. Brzo je izazvala veliki interes i burna reagovanja. Socijaldemokrati i druga levica su je odmah prihvatili kao snažnu podršku svojoj kritici neoliberalizma, ali i kao utemeljenje za gradnju nove platforme. Desnica i konzervativci su knjigu izložili žestokoj kritici. Da je knjiga izazvala izuzetnu i globalnu pažnju, svedoči i informacija da su tokom 2009. i 2010. autori održali 350 predavanja širom sveta povodom svoje knjige.

Zašto je ova komparativna studija, koja se zasniva na analizi stotine i stotine autorskih tekstova i izveštaja, izazvala salve odobravanja, ali i žestokih kritika?

Polazeći od deset zdravstveno-socijalnih indikatora, ključni nalaz *The Spirit Level-a* je da su egalitarnija društva fizički i mentalno zdravija, da imaju niže stope ubistava, manju upotrebu droga, niže stope rađanja maloletnih majki, bolje rezultate u takmičenjima u matematici i kulturi, više standarde u blagostanju dece, manje zlostavljanja u školama, niže stope ekstremne gojaznosti, kao i manju zatvorsku populaciju. I dodatno, egalitarnija društva takođe su kohezivnija, solidarnija, a uzajamno poverenje je izraženije.

Njihova druga i izuzetno važna, ali i provokativna teza je da su egalitarnija društva bolja za sve građane, uključujući i većinu privilegovanih članova. Kada se upoređuju grupe ljudi *iste klase* iz različitih zemalja, dakle, istog nivoa prihoda ili obrazovanja, autori navode da oni iz egalitarnijih

društava žive bolje. Dakle, kvalitet života biće bolji i za siromašne, kao i za imućne referentne grupe ako žive u egalitarnijem društvu. Autori to objašnjavaju delovanjem naprednih socijalnih politika, koje se u jednom dužem periodu usmeravaju ne samo na neke specifične populacione grupe, već načelno na sve građane. I na kraju, međunarodna evidencija potvrđuje da građani manje veruju svojim vladama u društvima koja su više nejednaka. Velike društvene nejednakosti su uvek pretnja demokratiji i stabilnosti, zaključuju autori.

Ukratko, SAD, Velika Britanija i njene bivše kolonije, ali i Portugallija, su zemlje velikih nejednakosti, ali i negativnih pokazatelja kada su u pitanju pomenuti sociozdravstveni indikatori. Na drugoj strani su skandinavske zemlje i Japan, kako u kontekstu egalitarnosti prihoda, tako i dobrih socioekonomskih pokazatelja. Teza je, dakle, autora da je (ne) jednakost prihoda unutar društava taj aktivni faktor koji utiče na stvaranje važnih socioekonomskih problema. Teorijsko objašnjenje uzročnih veza nejednakosti i socijalnih problema, međutim, veoma je inovativno, ali i predmet žestoke kritike. Autori, naime, tumače da nejednakost nameće ljudima da se fokusiraju na socijalni status i vlastitu poziciju u društvenoj hijerarhiji izgleda i prestiža. Takva opsednutost, sa svoje strane, stvara strah, nepoverenje i socijalnu izolaciju koja podiže nivoe psihološkog stresa. A stres, kao što je poznato, ima svoju cenu. Stres slabi imuni sistem i tera ljude u loša kompenzacijska ponašanja, kao što su preterivanja u jelu ili agresivnost prema drugima. Ukratko, autori tvrde da je neuroendokrini stres ključ, provociran percepcijom da drugi uživaju viši status od nas, time urušavajući vlastito samopoštovanje. Strepnja u vezi sa statusom i doživljaj nepravde nagriza ljude i čine da se nejednakost duboko uvlači pod svačiju kožu... Uprkos mana na koje razložno ukazuju komentatori, knjiga ostaje ambiciozni, sistematski i inovativno remek-delo koje temu jednakosti vraća u javni diskurs na velika vrata.

SREDNJA KLASA KAO KLJUČ

Tako dolazimo i do jedne zanemarene teme, a to je važnost srednje klase za socijaldemokratiju. Bivši lider Holandske radničke partije – Vauter Bos (*Wouter Bos*) upozorava da je ključni problem ESD nerazumevanje uloge i značenja srednje klase. Iz toga proizilaze i problemi između elita i masa, kao i stvaranje snažnih i pobjedničkih koalicija. Došlo je, međutim, do velikih promena u socijalnoj strukturi, ali i u samoj srednjoj klasi. Vauter Bos tvrdi da obično zaboravljamo da se danas većinski deo moderne radničke klase pretače u srednju klasu. Iz toga proizilazi da oni jednostavno i bukvalno mogu mnogo toga da izgube. Nastavljamo da razmi-

šljamo o radničkoj klasi kao o onima koji nemaju ništa (*have-nots*), koji imaju velika očekivanja od državne intervencije, ali tokom vremena oni su postali oni *koji imaju* (*haves*), tako da počinju da brinu i o svemu što mogu da izgube. Treće, nama se dopada da verujemo da svako razume pravičnost demonstriranjem solidarnosti. Ali bivša radnička klasa i nova srednja klasa smatraju da su oni na strani onih koji u procesu solidarnosti plaćaju a ne dobijaju, i stoga postaju veoma frustrirani... I oni nastavljaju da budu još kritičniji, pa se ustežu da pokažu solidarnost sa svojim sugrađanima, pogotovo kada se ovi sve više razlikuju po svojoj kulturi ili religioznoj i etničkoj osnovi. Četvrto, skloni smo da verujemo da svako razume elementarnu pravičnost kada se radi o kriterijumima za dobijanje novčanih transfera. Ali srednja klasa to doživljava kao da će morati sve više da plaća danas ili u budućnosti i to joj se ne sviđa. Peto, obično se misli da srednja klasa ne mari da li se javni fondovi domaćinski koriste, ali to je pogrešno. Oni znaju da je dobro upravljanje vlastitim sredstima njih dovelo do statusa srednje klase i zato očekuju da će država, koristeći njihova sredstva ubrana porezom, uraditi isto (*Bos, 2010*).

Privatizacija države blagostanja, tj. glavnih programa socijalne politike nakon 1980, ukazala je i na još jednu dimenziju važnosti srednje klase za socijaldemokratsku agendu. Ubrzana privatizacija penzionih sistema, zdravstva, obrazovanja i raznih socijalnih usluga pretvara krug korisnika u kategoriju potrošača, a time implicitno i srednju klasu lišava nekih važnih javnih uloga. Srednja klasa je, naime, jaka „lobi“ grupa, ali i natproporcionalno zastupljena u administraciji, izvršnoj vlasti i javnim službama, a kada je reč o akademskim, profesionalnim i medijskim krugovima, njena dominacija je potpuna. Dok su programi države blagostanja javni i univerzalni, srednja klasa ima vitalni interes, ali i realnu moć da ih podržava, širi i unapređuje. Besplatne ili jeftine usluge u obrazovanju, zdravstvu i drugim sektorima direktno uvećavaju standard, nude stabilnost, sigurnost i predvidljivost upravo srednjoj klasi. Time srednja klasa prerasta u ključni stub koji podržava kvalitet i održivost javnih programa. Privatizovani programi socijalne politike usmeravaju se na srednju klasu i ova postaje njihov ključni korisnik. Time srednja klasa postaje grupa od posebnog uticaja u pregovorima sa privatnim sektorom, ali javni sektor ostaje bez ključnog potpornog stuba i lagano se pretvara u servis za građane drugog reda, dakle za one koji su bez kapaciteta da efektivno zaštite i/ili razvijaju ove programe. Toga su postali svesni lideri socijaldemokratije i rigorozno se zalažu za obnovu javnih programa, njihovu univerzalnost i kvalitet. I zato Wauter Bos naglašava da socijaldemokrate moraju da prodube razumevanje i probleme srednje klase i videti može li se graditi novi profil na tome.

IDEJA „DOBROG DRUŠTVA“

Implicitno ili eksplicitno, deklarativno ili prećutno svaki program, širi projekat ili javna akcija gradi se na neakvoj predstavi o *dobrom društvu*. Obrisu ili odrednicu o dobrom društvu utvrđuju specifičnu konfiguraciju osnovnih društvenih vrednosti, njihovu hijerarhiju, ali i skup pretpostavki, smernica, normi i standarda kao okvira orijentacije u ostvarivanju individualnih i kolektivnih ciljeva i uloga. Ukratko, debata o *dobrom društvu* je traganje socijaldemokratije za vizijom društva koja u sebi objedinjuje, moralno utemeljuje, nudi smernice za ostvarivanje ciljeva, ali i daje okvire orijentacije za kolektivnu i individualnu akciju.

Nije slučajno da rasprava o obnovi i budućnosti evropske socijaldemokratije započinje krajem 2009. programskim dokumentom nazvanim *Building the Good Society* (BGS) čiji su autori Jon Krudas (*Jon Crudas*) i Andrea Nalis (*Nahles*). BGS formuliše i sugerije normativnu matricu za novu strategiju evropske socijalne demokratije koja treba da integriše, daje okvir orijentacije, nudi strateški izbor tema i pravce delovanja, kao i da mobilise za dalju raspravu, ali i delovanje. Započinje jednostavnim stavom da je to nacrt vizije o progresu koji se bazira na ideji pravde (čiji je moralni temelj jednakost), održivosti i konceptu sigurnosti – dakle zamisli *dobrog društva* slobodnog od siromaštva, zasnovana na egalitarnoj ekonomiji i koja gradi sigurniju, „zelenu“ i pravedniju budućnost.

Evo i preliminarnih, ali ključnih teza koje treba da posluže za građenje koncepta „dobrog društva“:

- obnavljanje ideje o primatu politike i time odbijanje da se sfera politike podredi ekonomskim interesima;
- preobražavanje odnosa države i individua kroz demokratsko partnerstvo;
- stvaranje demokratske države koja je odgovorna i transparentnija, uz jačanje demokratskih institucija na svim nivoima, uključujući ekonomiju;
- proširenje i odbrana individualnih građanskih sloboda;
- ponovno naglašavanje značaja javnog dobra, kao što je obrazovanje, zdravstvo, transferi i usluge socijalne politike u odnosu na tržišne kriterijume;
- redistribucija rizika, bogatstva i društvene moći koji se vezuju za klasu, rasu (!) i rod u cilju stvaranja egalitarnijeg društva;
- priznavanje i poštovanje razlika među rasama, religijama i kulturama;
- stavljanje potreba ljudi i naše planete iznad profita.

Za većinu u debati ova skica je poziv za intelektualnu obnovu socijaldemokratije koja je sama sebe svojim pragmatizmom dovela do zatvorenog kruga. Suočavanje sa globalnim kapitalizmom traži, pre svega, ogromni utopijski potencijal. To je poziv za budućnost koja, prema Dženi Anderson (*Jenny Andersson*), ne sme da bude spašavanje sistema, već „stvaranje prostora da se bude“ (*Andersson, 2009*). Po Zigmuntu Baumanu, za to su neophodna dva uslova. Prvi je snažno osećanje da se ovaj svet urušava i da ga treba popravljati. Drugi je pouzdanje da postoje ljudski kapaciteti za takav zadatak. Dakle, uverenje da „mi to možemo“.

KAKVA PLATFORMA I KAKO DO NJE

Izgradnja zajedničke platforme, tj. okvira orijentacije koji artikuliše osnovnu matricu, koji nudi odgovore, postavlja konfiguraciju i hijerarhiju ciljeva, operacionalizuje strategije, taktike i instrumente, i daje smer delovanja, dug je i neizvestan poduhvat. I kada poodmakne kao proces, biće uvek nepotpun i nesavršen i stalni predmet osporavanja ili prerade. No i tako nesavršen, ako je u matrici inovativan, kvalitetan i ubedljiv, postaje konceptualni i mobilizacioni okvir za promišljanje i delovanje.

POVRATAK KINSA?

U debati se uverava da je Kinsova bazična formula da je balansirani i održivi rast ostvariv dugoročno, ali samo uz odgovarajući porast prihoda građana, tj. kupovne moći, i dalje je relevantna. Ovoga puta, međutim, to se mora činiti na globalnom, ali i regionalnom planu (EU, na primer). On je s pravom upozorio da ekonomski rast, vođen samo logikom nacionalnih interesa pojedinih zemalja, vodi u obični merkantilizam, tj. prebacuje teret razmene i nezaposlenosti na slabije partnere. Dakle, to podrazumeva da su potrebne nova međunarodna finansijska arhitektura, nove institucije i nova paradigma upravljanja globalizacijom. I konačno, Kins je odlučan u tome da je neophodna specifična demokratska kontrola dugoročnog ciklusa investiranja; demokratske institucije moraju biti jasni filteri za ključne investicije u javnu infrastrukturu, vitalne delatnosti, energiju, zdravlje, obrazovanje i slično.

IT IS ALSO CULTURE, STUPID.

Dugo se unutar socijaldemokratije verovalo da su kulturne tenzije i konflikti samo simptomi ili refleksija duboko ukorenjenih socijalno ekonomskih problema i nepravdi. Ako razrešavamo socioekonomske probleme na pravi način, odgovori na kulturne probleme sami se nameću. Ovakav pristup nije nikada, međutim, uspevao da objasni veze kulture,

morala, identiteta i ponašanja glasača. Kulturne i moralne vrednosti, kao i aspiracije i socioekonomska sigurnost, očito su podjednako važni, pa polako dolazi i do pomeranja ove teme u središte debate. Tako je nedavno *Policy Network* organizovala seminar sa simptomatičnim naslovom: *IT'S ALSO CULTURE, STUPID: The Cultural Challenges to Social Democracy*. Nekoliko teza iz agende za seminar ilustruju važnost i delikatnost socijalno-kulturne situacije u Evropi.

Strukturalne promene i promene vrednosti u poslednjim dekadama stvorile su nove izgleda ali i rizike koje su ljudi nejednako sposobni da kontrolišu ili pretaču u dobrobiti. Društva su postala mnogo sekularnija, heterogena, individualistička i postmaterijalistička. Ovi trendovi su prouzrokovali dramatične promene u posleratnim tradicijama i institucijama i proizvele su *dobitnike* i *gubitnike*, a to se manifestuje u prestrojavanju unutar levice između kosmopolitskog i komunitarnog pogleda na svet, odnosno u jazu između onih koji podržavaju globalizaciju i onih koji joj se suprotstavljaju, a okvir orijentacije vide u vlastitoj zajednici. Populizam preteći raste u Evropi. I levi i desni populisti zauzimaju tradicionalni prostor socijaldemokratije i eksploatišu strah, nezadovoljstva, antielitne i antimigrantske sentimente. Socijalna kohezija je, takođe, podrivena kao rezultat dubokih socijalnih i ekonomskih promena u Evropi. Novi multikulturalizam (*diversity*), oličan u fokusu na *identitet* (etnički, verski, grupno-specifični) koji je uspeo da prevlada tradicionalni jaz između levice i desnice (klasna solidarnost), ozbiljno polarizuje politički prostor i predstavlja stvarnu pretnju socijaldemokratiji. Kako to slikovito reče Denis Makšejn (*Dennis McShane*): „U prošlosti je levica raspravljala o budućnosti. Danas nam je tema identitet“. Socijaldemokrate počinju da kritički promišljaju ovaj trend, ali za sada veoma obazrivo. Njihov internacionalizam, politički liberalizam i kulturološki pluralizam podrazumevaju koncept jednakosti u pristupu raznolikim manjinama. S druge strane, multikulturizam podriva ne samo klasičnu klasnu solidarnost, već otežava i bilo kakvu formulu opšte solidarnosti, opšte mobilizacione platforme, kao i stvaranje zajedničkog „civilizacijskog projekta budućnosti“. Kako se, dakle, suočiti sa antimodernim, antiemancipatorskim obeležjima radikalnih islamista, ali bez da se podhranjuju islamofobične tendencije u društvu, kao i da se ne podrije sloboda izražavanja i sloboda religijskih uverenja.

U upravo objavljenom zborniku sa ovog seminara, *Exploring the Cultural Challenges to Social Democracy (Policy Network, 2011)*, produbljuju se neke od tema najavljenih u agendi. Tako se smatra da *raznovrsnost*, ako se adekvatno ugradi u ključnu orijentaciju socijaldemokratije, može postati moćna snaga za naša društva. Ali socijaldemokrate moraju prvo da na nov način osnažuju zajedničke veze i temelje zajedničkog života u 21. veku: dakle, traganje za idejama koje povezuju i

integrišu, kao i premošćuju socioekonomske napetosti i nesigurnosti. Drugo, ukazuje se na rastuće napetosti između visoko obrazovane srednje klase i radničke klase u vezi sa glasačkim opredeljenjima. Kosmopolitska srednja klasa se očito *denacionalizuje*, dok nacionalna država ostaje ključ kolektivnog identiteta radništva i pitanje je kako *nacionalno* ponovo uključiti u socijaldemokratsku naraciju. Neki sugerišu da pomeranje fokusa na identitet ne mora biti izraz ličnog nezadovoljstva, već percepcije problema u široj zajednici, tj. pomeranja ka kulturnim i simboličkim domenima (integracija, ferplej, zajednička svrha). Drugim rečima, zalažu se da koncept *raznovrsnosti* (*diversity*) treba manje da ukazuje na razlike među ljudima, već da naglašava da svi ljudi kao građani deluju u javnoj sferi kao jednaki; da stalno ukazuje na zajedničko državljanstvo koje se zasniva na zajedničkoj socijalnoj i kulturnoj realnosti, koje je osnaženo jasnim pravima i obavezama. Promocija prava građana kao individua u odnosu na grupna prava je bolji način da prevaziđemo negativne posledice politike identiteta, kao i da gradimo egalitarnija društva. S druge strane, kao posledica globalizacije, raznoliki i višeslojni identiteti postaju deo permanentnog procesa promena (*D.D. Sten, 2011*).

KA PUTU KOJIM SE JOŠ NIJE IŠLO

Rene Kuperus vidi tri ključne opcije za budućnost ESD.

Prva je jasan izbor da prosvetljena profesionalizovana srednja klasa bude naša najvažnija izborna i partnerska baza. Ona reprezentuje budućnost ekonomije znanja, rastući je segment društva, koncentrisana je u velikim urbanim centrima. Ona je nosilac jednog optimističnog, liberalnog i kosmopolitskog pogleda na internacionalizam, multikulturnu integraciju i evropsku unifikaciju. Takav izbor bi tražio koalicije i čak tesnu saradnju sa drugim liberalno-levim partijama, kao što su „Zeleni“ i socijalni liberali. To bi se ticalo zajedničkog projekta oko modela tržišta radne snage, evropske političke integracije, *zelenih inovacija*, individualne autonomije i stimulisanja vrhunskih talenata. To bi bilo kulturološko nastavljanje „trećeg puta“, ali ovoga puta socijalno-ekonomski orijentisanog. Usputno, ova opcija bi zadobila i podršku feminističkih, migrantskih i drugih grupa.

Druga opcija bi bila izbor onoga što se naziva „socijaldemokratija straha“ (*Tony Judt*). Bila bi usmerena na to da ponovo zadobije podršku tradicionalne, ali i nove fluktuirajuće radničke klase i nove niže srednje klase, kao i onih koji zavise od javnih programa, programa socijalne sigurnosti i socijalne zaštite. Ova opcija bi se borila za zaštitu i sigurnost koju je klasična država blagostanja obezbeđivala. Bila bi ekstremno kritična prema tržištu, posebno prema njegovom ugrađivanju u javni sektor, ali i prema EU, tj. prema njenom tržišnom fundamentalizmu kakav danas postoji. Bila bi okrenuta aktivizmu i više lokalno utemeljenja. Ovakav izbor bi

nametao tešnju saradnju sa populistima na levici. To bi takođe obnovilo čvršću saradnju sa sindikatima.

Treću opciju Rene Kuperus opisuje kao *Hudinijevski akt* (ironična metafora na čuvenog mađioničara Hudinija), kojim se oslobađamo granica uslova u kojima živimo danas i stvaramo široku koaliciju radničke klase i srednje klase, dakle i fluktujućih i nestalnih radnika u sektoru usluga, sa akademski obrazovanim profesionalcima u novoj ekonomiji znanja, kao i sa prosvetljenim preduzetnicima i u sindikate udruženim industrijskim radnicima (Cuperus, 2010).

OBRISI I KONTURE

Ukratko, u pitanju je traganje za programom koji povezuje materijalističke inovacije, ferplej, *pristojan posao*, šanse za socijalno napredovanje, socijalnu i fizičku sigurnost – sa postmaterijalističkom ili kulturuloškom perspektivom o slobodi, održivoj okolini, otvorenošću za svet oko nas, kao i za prihvatanje kulturnih različitosti, ali bez redukovanja na prazni multi-kulturalizam.

Takav program bi se suprotstavljao centrifugalnim snagama u ekonomiji, kulturi i političkom domenu: rastućim nejednakostima, zaoštrenim kulturnim konfliktima i linijama razdvajanja u vezi s poverenjem i pasivnošću u demokratskom procesu. Ovakav program bi blokirao komercijalizaciju javnog dobra; umesto toga, jačao bi *res publica* unošenjem morala i okvira orijentacije i u privatni i treći sektor. Takođe bi zacrtao agendu skromnosti, samoograničavanja i umerenosti, građenje ekološke, socijalne i kulturne *održivosti* nasuprot hiperpotrošačkoj trci u našim društvima.

Društvene vrednosti su moralna kičma političkog pokreta, postulira Alfred Gasenbauer. Socijaldemokrate ih moraju redefinisati kako bi ih približili savremenom dobu. Naš prioritet i ključne vrednosti su solidarnost, jednakost, demokratija i mir (Gusenbauer, 2009). Slično postulira i Pol Nirap Rasmusen (*Poul Nyrup Rasmussen*), predsednik FES-a, i naglašava da je solidarnost uvek bila usmeravajući princip socijaldemokratske porodice. Socijaldemokratske vrednosti i ideje, nastavlja Rasmusen, su utemeljene i nastaviće da budu utemeljenje na stvaranju kvalitetnih radnih mesta, adaptiranju na ekološke potrebe, istinsku jednakost polova, respektu za državu blagostanja, obavezivanju na temeljnu reformu finansijskog sektora, tako da ovaj služi realnoj ekonomiji (Rasmussen, 2009).

Socijaldemokratija je uvek bila socijalni pokret. Danas se, međutim, suočava sa urušavanjem veza i saradnje sa tradicionalnom bazom ili novim akterima. Transformisanjem vlastite agende, socijaldemokrate moraju da definišu koje su to posebne grupe i organizacije koje oni pokušavaju da

reprezentuju i zagovaraju njihove interese (*Gusenbauer, 2009*). U tom kontekstu, Rasmusen sažima okvire jedne dinamičke i ka akciji orijentisane platforme socijaldemokratije:

- pojačan angažman naših aktivista, kao i naše (izborne) baze;
- vođstvo koje je spremno da podrži vrednosti pokreta, tako što živi u skladu sa njima;
- obnovljen osećaj političke hrabrosti da se definiše politički temeljni okvir;
- koordinisani napori širom kontinenta da se Partija evropskih socijalista uspostavi kao zaista evropska partija (*Rasmussen, 2010*).

UMESTO ZAKLJUČKA

Debata još traje, ali jedan od njenih preliminarnih zaključaka je da i ne treba očekivati „veliku ideju“, tj. nacrt novog civilizacijskog projekta, odnosno paradigmu koja uspešno interpretira svet u kome živimo i daje jasan pravac za promene (*Crabtree, 2010*). I u prošlosti su se velike ideje i veliki projekti stvarali sporo, generacijama, uz nejasne vizije i stavljanjem fokusa na ovu ili onu ideju. Druga i veoma važna teza je da možda ovoga puta i ne treba nuditi gotove recepte i ambiciozne programe koje prave pojedinci ili male grupe. Oni uvek nose opasnost, jer se njima unapred daju okviru razmišljanja i time kanališu i ograničavaju drugi akteri. Drugim rečima, možda ovoga puta smisao debate i predloga treba da bude da probude energije građana, iz čega bi neke ideje i inicijative mogle da zaokupe maštu građana i socijalnih pokreta. ¶

LITERATURA

- Amsterdam Process (2009), *The ideological renewal of European Social Democracy - A new revisionism for the 21st century*, u *Policy Network's The Amsterdam Process* (www.policy-network.net)
- Andersson, Jenny (2009), *Social Democracy without a Future?*, *Social Europe Journal*, 18/12/2009 (www.social-evrope.eu)
- Berman, Sheri (2009), *Sheri Berman - Interview with Policy Network*, 06/11/2009 (www.policy-network.net)
- Birnbaum, Norman (2009), *The European Left and the Crisis of Capitalism* (online)
- Bos, Wouter (2010), *Where We Stand and What Should We Do*, u www.policy-network.net 30/06/2010
- Crabtree, James, *Fabian Review Winter 2009/10, Vol.12 No.4.*

- Crudas, Jon and Nahles (2009), *Building the Good Society: The Project of the Democratic Left*, Compass (www.compassonline.org.uk)
- Cuperus, Rene (2010), *The Three Options for Social Democracy*, u *Social Europe Journal*, 09/09/2010 (online).
- Desai, Meghnad (2009), *Is there a future for social democracy after crisis?*, *Asian Age* (www.asianage.com), 12/11/2009
- Eppler, Erhard (2010), *Dawning of a New Era. On the Need to Construct Social Democracy in Europe*, u *International Politics and Societies*, No.4/2010, pp.23-39 (online www.fes.de/ipg)
- Gilbert, Jeremy (2009), *There is no third way: why social democrats must be anticapitalist*, u *Social Europe Journal* (online)
- Hacker, Bjorn i Gero Maass (2010), *A Fundamental Programme for the PES- A German Perspective on What is Still under Construction, Common Ground and Key Objectives*, Friedrich Ebert Stiftung: International Policy Analysis, Dec 2010 (www.fes.de/ipa/inhalt/pub_monitor_en.php)
- Hasan, Mehdi i Jonathan Derbyshire (2010), *After Growth: The Future of Social Democracy*, *Social Europe Journal* (online), 25/10/2010
- Hildebrandt, Cornelia (2011), *Fragmentation Heiseand Pluralism of Leftist parties in Europe*, Rosa Luxemburg Stiftung (www.rosalux.de)
- Hillebrand, Ernst (2009), *A Society of Empowered Citizens: Outline of a social democratic project for the twenty-first century*, Friedrich Ebert Stiftung: International Policy Analysis, Dec 2009 (www.fes.de/ipa/inhalt/pub_monitor_en.php) .
- Gusenbauer, Alfred (2009), *Renewing Social Democracy- Designing a New Political Vision*, u Stetter,
- Isik, Jusuf (2010), *New Growth Prospects*, *Social Europea Journal* (online), 19/10/2010
- Heise, Arne (2011), *Austerity policies and fiscal consolidation in Europe*, in *Social Europe Journal*, 17 Feb 2011.
- Judt, Tony (2010), *Ill Fares the Land*, Penguin Books
- Lamy, Pascal (2010), *Speech by Pascal Lamy, director-general of the WTO*, Progressive Governance Conference, London February 19, 2010 (www.policy-network.net)
- Liu, Eric and Hanauer, Nick (2011), *The 'More What, Less How' Government*, in *Democracy Journal*, Winter, pp.25-35.
- Maass, Gero, Mross, Carina and Engles, Jan N. (2010), *After the European Elections: Why we need a more European Social Democracy*, in *Social Europe Journal* (online), 8/01/2010
- Maluf, Amin (2009), *Poremećenost sveta*, Beograd, Laguna, st.1

- March, Luke and Mudde, Cas (2005), *What's left of the Radical Left*, in Comparative European Politics, Vol.3, 2005, pp.23-49.
- Michalitsch, Gabriele (2009), *A Good Society and a Good Life*, in Social Europe Journal (online), 21/12/2009
- Pabst, Adrian (2009), *A paradoxical politics: The Great Transformation and the Future of Social Democracy*, (www.policy-network.net)
- Pinzler, Petra (2010), *New Numbers for Progress: Alternative Growth*, in <http://de.indymedia.org>, 20/12/2010
- Policy Network (2011), *It's also culture, stupid! The cultural challenge to social democracy Anti-migration populism, identity and community in an age of insecurity*, Amsterdam Process Seminar-20/21, 2011 January, Berlin (www.policy-network.net)
- Policy Network (2011a), *Exploring the Cultural Challenge to Social Democracy*, www.policy-network.net (March 16, 2011)
- Rasmussen, Poul Nyrup (2009), *A new directions for progressive societies*, u Stetter, Ernst, Duffek i Skrzypek, Ania – NEXT LEFT: *Renewing Social Democracy*, Brussels: Foundation for European Progressive Studies (predgovor) (www.feps-europe.eu)
- Reich, Robert (2011), *Why the coming debate over spending cuts has nothing to do with reviving the economy*, in Social Europe Journal, 14 Feb 2011.
- Rousset, Piere (2005), *The Evolution of the European Radical Left*, in International Viewpoint (online magazin IV 370, Sept)
- Skidelsky, Robert (2011), *Life after Capitalism*, in Social Europe Journal (online), 21/01/2011
- Sten, Dilsa Demirbag (2011), *Social Democracy and the Fall-out from Multicultural Collectivisation*, in *Exploring the Cultural Challenges to Social Democracy*, Policy Network (online), March 2011.
- Stiglitz, Joseph (2008) (13/10/2008) www.feps-europe.eu
- Wallerstein, Immanuel (2010), *Does Social-Democracy Have a Future?*, u www.iwallerstien.com/does-social-deminocracy-have-a-future/ 01/10/2010
- Wessels, Bernhard (2010), *Is there any truth in thesis of the end of Social Democracy*, FES, International Policy Analysis (www.fes.de/ipa)
- Wilkinson and Pickett (2009), *The Spirit Level: Why Greater Equality Makes Societies Stronger*, Bloomsbary Press.

SUMMARY

WHY IS EUROPEAN SOCIAL DEMOCRACY IN CRISIS:
PAN-EUROPEAN DEBATE, 2009-2011

We are in the third year of the pan-european debate on the future of European Social Democracy (ESD). It is a response to the challenges of the global economic crisis, but also a response to the deep internal crisis within the ESD. While the social democrats were in power in the majority of European countries in the year 2000 (11 of 15 EU members), they are ruling parties in only few peripheral countries in 2011 (4 of 27 EU countries). Although they are still able to attract 20-30% of voters, and with together with their partners are even able to form governments in some countries, their marginalization is a major trend. This is not only because of electoral defeats, but it is due to membership decline, shaken ties with trade unions, lack of an alternative program in a situation when neoliberalism is shaken and political actors have searching for new formulae. In a search of their own identity, new paradigm and attractive program, pan-european debate critically analyze key issues and challenges of our civilization, such as globalization, nature of capitalism and its possible reforms, meaning and importance of the EU, the role of government regarding markets. This debate has brought back into public discourse many important concepts that constitute the idea of 'good society,' such as social values (equality, solidarity, social justice), but also importance of culture, middle class, and social and environmental sustainability.

KEY WORDS: social democracy, globalization, global crisis, Left, equality, middle class, the role of state.

ANALIZA PREVREMENIH PARLAMENTARNIH IZBORA U REPUBLICI MAKEDONIJI 2011.

---

*Nenad Marković*¹

REZIME

Održavanje sedmih parlamentarnih izbora u Republici Makedoniji posle osamostaljenja bio je test za zrelost makedonske demokratije. Uzimajući u obzir relativno slab elektoralni kapacitet Makedonije u protekle dve decenije kao i brojne neregularnosti posebno za vreme parlamentarnih izbora 2006 i 2008 godine, ovi izbori su imali posebnu političku težinu za budućnost države, što je međunarodna zajednica jasno stavila Makedoniji na znanje.

Pobedu (iako sa manjom razlikom u odnosu na 2008 godinu) izvojevala je vladajuća VMRO-DPMNE koja je stupila u koaliciju sa pobednikom u albanskom bloku – DUI. Izbori su pokazali da nisu u potpunosti uklonjene sve neregularnosti iz prošlih turnusa izbora a ovo se posebno odnosi na regrutovanje javne administracije u partiske svrhe. Takođe, D'Hont-ov model pokazao se fatalnim za pozitivni ishod malih partija koje je, zbog svoje sepcifične podele, efikasno eliminisao iz izborne trke. Postizborni period, sa druge strane, pokazao je određene deficite samog političkog procesa, od nepromenljivosti partijskih lidera i nakon izbornog poraza, preko hapšenja opozicionih lidera pa sve do tragične pogibije jednog mladića na centralnom trgu za vreme proslave vladajuće stranke i pokušaja nadležnih institucija da prikriju slučaj.

KLJUČNE REČI: prevremeni parlamentarni izbori 2011, Republika Makedonija, elektoralni kapacitet, izborna geometrija, D'Hont-ov model, Sobranje, izborne neregularnosti.

Održavanje prevremenih parlamentarnih izbora u Republici Makedoniji u junu 2011. godine stavilo je na test ne samo zrelost makedonskog društva kao političke zajednice, već i zrelost institucija makedonske države u

¹ Autor je docent na političkim studijama Pravnog fakulteta „Justinijan I“ Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“, Skoplje, Republika Makedonija

odnosu na izborni kapacitet kao okosnicu prenosa legitimiteta sa civilnog društva na političke elite. Imajući u obzir izbornu istoriju Makedonije, promenu čak tri izborna modela i relativno slab izborni performans od vremena sticanja nezavisnosti do danas, jasno je da su privremeni parlamentarni izbori bili i svojevrsni ispit zrelosti u napretku države prema evroatlantskim integracijama, što je i međunarodna zajednica jasno stavila do znanja makedonskoj državi.

Direktan razlog za održavanje izbora bio je politički pritisak opozicionog Socijaldemokratskog saveza na vladajuću koaliciju, koji je trebalo da ozvaniči proces konsolidacije ove stranke posle vraćanja Branka Crvenkovskog na čelo partije. Iako je vladajuća VMRO-DPMNE u prvi mah odbila da učestvuje na izborima, na kraju je ipak popustila pod pritiskom opozicije, što se pokazalo kao politički ispravan potez, s obzirom na to da je upravo VMRO-DPMNE izvojevala ubedljivu pobjedu na izborima održanim 5. juna 2011. godine.

Sami izbori protekli su bez većih incidenata i u relativno korektnoj atmosferi, iako su međunarodni i domaći posmatrači imali određeni broj primedbi na izborni proces, ali i na predizborni period. Pored svih nedostataka koji su se pojavili i koji nisu značajno uticali na izbore, posebno je primetan elementarni deficit demokratije u Makedoniji, što se reflektuje u nedovoljnoj odvojenosti države od vladajućih partija, te u regrutovanju javne administracije u predizborne i partijske svrhe. Ovaj deficit, osobito vidljiv u predizbornom i izbornom periodu, nešto je što je po prvi put potvrđeno i od međunarodne zajednice, u izveštajima organizacija koje su nadgledale izbore u Makedoniji.

Analiza izborne geometrije u postizbornom periodu i predviđanja agencija koje su vršile ispitivanja javnog mnjenja pred izbore, pokazali su da postojeći Hontov model favorizuje velike stranke. Iako su skoro sve agencije predvidele da će i nekoliko malih partija osvojiti poslaničke mandate u Sobranju, pa čak da će biti i vrlo važni faktori u sastavljanju vlade, pokazalo se suprotno. Podela države na šest izbornih jedinica (plus tri u dijaspori) razbila je glasove malih partija, od kojih je samo jedna sa koncentrisanim glasačkim telom u Gostivaru uspela da osvoji dva mandata u Sobranju.

Ipak, iako su sami izbori protekli u relativno korektnom ambijentu, postizborni period u Republici Makedoniji izneo je na svetlost određene demokratske deficite nedovršene demokratske tranzicije. Statičnost odnosa u opozicionom bloku, hapšenja opozicionih lidera dan posle izbora, kao i pogibija Martina Neškovskog za vreme proslave izborne pobjede vladajuće VMRO-DPMNE, događaji su koji su donekle bacili senku na solidno sproveden izborni proces.

KRATAK ISTORIJAT PARLAMENTARNIH IZBORA U MAKEDONIJI

Analiza izbornih ciklusa u Republici Makedoniji od njenog osamostaljenja 1991. godine, pa sve do poslednjih parlamentarnih izbora 2011, otkriva da je izborni proces na sva tri nivoa (parlamentarni, predsednički i lokalni izbori) bio jedna od najosetljivijih tačaka mlade makedonske demokratije. Pre svega, Republika Makedonija je u svojoj dvodecenijskoj istoriji samostalne države promenila čak tri izborna modela². Od prvih višestranačkih izbora 1990. godine pa do parlamentarnih izbora 1998. godine, primenjivan je većinski model izbora u dva kruga, sa biranjem 120 poslanika u isto toliko jednomandatnih izbornih jedinica. U 1998. godini, kao prelazni model, uvedena je kombinacija većinskog i proporcionalnog modela, s tim što je 85 poslanika bilo birano u isto toliko izbornih jednomandatnih jedinica na teritoriji cele države, a 35 poslanika je bilo birano po proporcionalnom modelu na nacionalnoj listi, gde je celokupna teritorija države tretirana kao jedna izborna jedinica (minimalni izborni prag od 5% glasova). Na parlamentarnim izborima 2002. godine uveden je model koji je još uvek aktuelan, D'Hontov proporcionalni model, po kome je država podeljena u šest izbornih jedinica, te se u svakoj jedinici bira po 20 poslanika na zatvorenim listama bez izbornog praga (prirodni izborni prag)³.

Ako se govori o samom kvalitetu sprovođenja izbornog procesa u Makedoniji, kao čina transfera vlasti iz civilnog društva na političke elite, može se bez zadržke konstatovati da je istorijat parlamentarnih izbora u Makedoniji ispunjen mnogobrojnim problemima i izazovima koji se odnose na sam tok izbornog procesa, ali i na predizborni period, medijsko pokrivanje izbora, itd. Komparativno uzev, Republika Makedonija spada u grupu tranzicionih demokratija sa problematičnim izbornim kapacitetom. Komparativna studija svih zemalja u regionu, na osnovu podataka Freedom Hausa, pokazuje da je od 1997. do 2011. godine u Makedoniji bilo vrlo malo napretka u institucionalnom kapacitetu za organizaciju fer i demokratskih izbora (tabela 1), sa ozbiljnim padovima izbornog indeksa u postkonfliktnom periodu (2002). Uzevši u obzir komparativne podatke, evidentno je da je Makedonija po učinku u odnosu na fer i demokratske izbore spada u grupu slabo kotiranih zemalja, te da u 2011. godini ima isti izborni skor

2 O sumarnom istorijatu izbornih ciklusa i modela u Republici Makedoniji na sva tri nivoa vidi Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) – Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). *Former Yugoslav Republic of Macedonia*, dostupno na <http://www.osce.org/odihr/elections/fyrom>.

3 *Vidi Izborni Zakonik na Republika Makedonija*. Služben vesnik na Republika Makedonija 40/2006 - dostupno na <http://www.pravo.org.mk/documentDetail.php?id=665>.

(indeks)⁴ kao Srbija, Bosna i Hercegovina, i Crna Gora, slabiji skor od Bugarske, Hrvatske i Slovenije, a bolji skor samo od Albanije i Kosova. Međutim, ono što zabrinjava je da u period od 1997. do 2010. godine, Makedonija, što se izbornog performansa tiče, ima ubedljivo najslabiji napredak, koji iznosi samo 0,25 indeksnih poena. To govori o vrlo slaboj evolutivnoj komponenti elektoralnog performansa države, što se potvrdilo i na parlamentarnim izborima 2006. godine i prevremenim parlamentarnim izborima 2008. godine.

	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Albanija	4,25	4,50	4,25	4,00	3,75	3,75	3,75	3,75	3,50	4,00	4,00	3,75	3,75	4,00
Bosna i Hercegovina	na	5,00	5,00	4,75	4,25	3,75	3,50	3,25	3,00	3,00	3,00	3,00	3,25	3,25
Bugarska	3,25	2,75	2,25	2,00	2,00	2,00	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75	1,75
Hrvatska	4,00	4,25	4,25	3,25	3,25	3,25	3,00	3,00	2,75	2,75	2,75	2,75	2,75	3,25
Makedonija	3,50	3,50	3,50	3,75	4,50	3,50	3,50	3,00	3,25	3,25	3,25	3,50	3,25	3,25
Srbija i Crna Gora	na	5,00	5,50	4,75	3,75	3,75	3,50	3,25	3,25	3,25	3,25	3,25	3,25	3,25
							3,50	3,25	3,50	3,50	3,25	3,25	3,25	3,25
Slovenija	2,00	2,00	2,00	1,75	1,75	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50
Kosovo	/	/	/	/	/	/	5,25	4,75	4,75	4,75	4,50	4,50	4,25	4,50

Tabela 1: Izborni indeksi zemalja u jugoistočnoj Evropi u periodu 1997-2010.

Izvor: Freedom House, Nations in transit 2010 (on-line verzija). Freedom House, 2010, na <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=551>.

4 U metodologiji Fridom hausa viši skor označava slabiji elektoralni performans.

U prilog ovome, u izveštajima edicije „Nacije u tranziciji“ Fridom hausa, koje se odnose na celokupni demokratski kapacitet država u procesu demokratske tranzicije, izveštaj iz 2007. godine koji se odnosi na Makedoniju i izborni proces tokom parlamentarnih izbora u julu 2006. godine, konstatuje da „su izbori bili mirni i fer“⁵ i da su „uglavnom ispunili međunarodne standarde“⁶, ipak dodavši da „je bilo brojnih nasilnih incidenata, uključujući napade na izborne štabove, fizičke obračune između partijskih aktivista, kao i nefatalnih pucnjava“⁷, potcrtavši da se „najveći broj ovih incidenata dogodio na severozapadu zemlje“⁸. Sticanje demokratskog elektoralnog iskustva u procesu demokratske tranzicije i konsolidacije nije jednostavan i linearan proces, a to potvrđuju i prevremeni parlamentarni izbori 2008. godine, koji su pokazali kvalitativan pad u odnosu na redovne parlamentarne izbore u 2006. godini. U ovom smislu još jednom na površinu su izašli značajni deficiti političkog polja mlade makedonske demokratije u sferi izbora, pri čemu je zabeleženo da su „posmatrači iz OBSE-a javili da ključni međunarodni standardi nisu bili ispunjeni“⁹, kao i da je „kampanja bila ometana napadom na izborne štabove, fizičkim razračunavanjem i pucnjavom“¹⁰, ali i da su „za vreme izbornog dana bili zabeleženi (...) i organizovano nasilje, zastrašivanja, kao i punjenje biračkih kutija i to u predominantno albanskim oblastima.“¹¹ Samim faktom što su parlamentarni izbori 2006. i 2008. bili okarakterisani kao vidno problematični, imperativ uspešnosti prevremenih parlamentarnih izbora u 2011. godini u Republici Makedoniji postavljen je na najviši nivo prioriteta¹², kako bi Makedonija demonstrirala zrelost i zadovoljavajući demokratski kapacitet, i samim tim zadržala šanse za razvoj evroatlantskih integracija¹³.

5 Freedom House. *Nations in Transit 2007: Country Report Macedonia*, dostupno na <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=47&nit=429&year=2007>.

6 Ibid.

7 Ibid.

8 Ibid.

9 Freedom House. *Nations in transit 2009: Country Report Macedonia*, p. 348, dostupno na <http://www.freedomhouse.org/uploads/nit/2009/Macedonia-final.pdf>.

10 Ibid.

11 Ibid.

12 Vidi na primer kampanju *Kakov beleg kje ostavime?* koju je inicirao National Democratic Institute (NDI), u čijem je okviru 30 najvećih partija u Republici Makedoniji potpisalo i Kodeks za slobodne i fer parlamentarne izbore. Više na <http://www.ferizbori.mk>.

13 Kanal 5. *Ambasadorite Sorensen i Riker poraćaa: Makedonija može i mora da organizira fer izbori* (04. 06. 2011), dostupno na <http://www.kanal5.com.mk/default.aspx?mId=37&eventId=76020>.

PARLAMENTARNI IZBORI 2011 – RAZLOZI ZA ODRŽAVANJE,
ODZIV I ZVANIČNI REZULTATI

Sedmi parlamentarni izbori u nezavisnoj Republici Makedoniji održani su 5. juna 2011. godine¹⁴. Ovi izbori spadaju u prevremene parlamentarne cikluse, što ukazuje na potrebu da se analiziraju razlozi koji su doveli do njihovog održavanja. Analiza promene političke klime u državi koja je dovela do toga da se izbori održe, važna je i iz jednog drugog razloga, kao objašnjenje određenih postizbornih fenomena koji direktno ukazuju na kvalitet demokratskog i političkog procesa u državi.

Direktan razlog za održavanje prevremenih parlamentarnih izbora u junu 2011 godine bio je pritisak opozicionog Socijaldemokratskog saveza Makedonije (SDSM) na vladajuću koaliciju, čiji su osnovicu činili većinska makedonska konzervativna demohrišćanska VMRO-DPMNE, predvođena od strane premijera Nikole Gruevskog i većinsko albanska Demokratska unija za integraciju (DUI), predvođena Alijem Ahmetijem, liderom Oslobođilačke nacionalne armije (ONA) iz vremena konflikta 2001. godine. Izgubivši dva ciklusa parlamentarnih izbora, u 2006. i 2008. godini, a onda i predsedničke izbore u 2009. godini, SDSM je počela da se postepeno konsoliduje. Prva faza ove konsolidacije bila je označena vraćanjem starog lidera, premijera Makedonije u dva mandata (1992-1998. i 2002-2004) i predsednika države (2004-2009), Branka Crvenkovskog, na kormilo partije na desetom kongresu partije 24. maja 2009. godine¹⁵. Na ovom kongresu izabrana je i kompletno nova struktura partije¹⁶, što je trebalo da bude početak osnaživanja i vraćanja na političku scenu, posebno posle velikog izbornog poraza na prevremenim izborima 2008. godine¹⁷.

Deo strategije za vraćanje integriteta i rejtinga partije bila je i vrlo rizična taktika pozivanja na prevremene parlamentarne izbore, posebno uzimajući u obzir agencijske statističke podatke koji su ukazivali na to da tadašnji rejting SDSM-a ne bi išao na ruku takvom potezu. Pritisak da se prevremeni parlamentarni izbori održe počeo je sredinom 2010. godine¹⁸

14 Prethodni parlamentarni izbori održani su 1990, 1994, 1998, 2002. i 2006. godine (redovni izbori) kao i 2008. (prevremeni).

15 Socijaldemokratski sojuz na Makedonija (oficijalni web-site) <http://www.sdsm.org.mk/Default.aspx?mId=49&lId=1>.

16 Ibid.

17 Rezultati prevremenih parlamentarnih izbora 2008. godine dostupni su u: Državna izborna komisija na Republika Makedonija. *Rezultati na predvremenite parlamentarni izbori 2008. godina*. <http://217.16.84.2/mapguide2011/izboridik/Default.aspx>.

18 Nova Makedonija. *Crvenkovski bara izbori, na Grevski ne mu se sluša*, (29. 06. 2010), dostupno na <http://www.novamakedonija.com.mk/NewsDetal.asp?vest=629101016225&id=9&prilog=0&setIzdanie=22020>.

iako rejtinzi većih partija krajem 2010, kada se pritisak povećao, nisu ukazivali na to da SDSM ima ikakve šanse za pobjedu. Tako jedan od „tinktenkova” koji vrši redovna ispitivanja javnog mnjenja, Institut za Demokraciju „Societas Civilis” iz Skoplja (IDSCS), objavio je u oktobru ispitivanje¹⁹ iz kojeg se jasno videlo da ne postoji mogućnost da SDSM dođe do eventualne izborne pobjede i formira novu vladu.

I pored rejtinga krajem 2010. godine, vladajuća partija VMRO-DPMNE nije prihvatila ideju da se izbori održe²⁰, izjavljujući da je pritisak za održavanje izbora samo opozicijska taktika za podrivanje pozicije vladajuće koalicije²¹. Kako se pritisak na vladajuću koaliciju nastavio, a rejtinzi se nisu bitnije promijenili²², u februaru 2011. godine Centralni komitet VMRO-DPMNE-a odlučio je da se izbori ipak održe u maju 2011. godine²³, a premijer i lider partije Nikola Gruevski objasnio je da prihvata izbore zbog „bojkota Parlamenta od strane opozicije koji šteti državi”²⁴, pri čemu je bojkot Parlamenta bio još jedna forma pritiska opozicije na vladajuću koaliciju²⁵.

Šesti parlamentarni izbori u Republici Makedoniji se nisu ipak održali u maju, već 5. juna 2011. godine. Izborima je prethodilo samoraspuštanje Sobranja 14. aprila 2011. godine, i raspisivanje izbora već sledećeg dana²⁶.

19 Ispitivanje je pokazalo da je u oktobru 2010. rejting SDSM-a (u sklopu opredeljenih glasača) oko 20,1%, dok je rejting VMRO-DPMNE-a iznosio 55,1%. Integralnu verziju ispitivanja vidi: Institut za demokratiju „Societas Civilis” – Skopje (IDSCS). *Javnoto misljenje vo Makedonija za rejtnignot na političkrite partii i ličnosti kako i aktuelni politički prašanja* (oktobar 2010). http://www.idscs.org.mk/images/stories/upload/publicOpinion/politicki_rejting_%20ooktomvri_%202010.pdf.

20 Kao u napomeni br. 17

21 Press 24. *Predvremenite izbori se politički blef na Crvenkovski*, (09. 12. 2010). <http://www.press24.mk/video/makedonija/vmro-predvremenite-izbori-se-politichki-blef-na-crvenkovski>.

22 Ispitivanja IDSCS-a u februaru 2011. godine pokazali su slične rejtinge političkih partija. Vidi IDSCS. *Soopštenie do medium*, (25. 02. 2011), dostupno na: <http://www.idscs.org.mk/images/stories/upload/publicOpinion/idscs-anketa-20110225.pdf>.

23 Daily Macedonia. *Gruevski povikuva na predvremeni izbori*, (21. 02. 2011), dostupno na <http://daily.mk/DW/gruevski-povikuva-na-predvremeni-izbori/605802>.

24 Ibid.

25 Bojkot Parlamenta usledio je nakon upada finansijske policije u pro-opozicionu televizijsku kuću A1, koja je posle izbora bila zatvorena, ali i kao pritisak prema vlasti i izražavanje nezadovoljstva političkom situacijom u državi. Vidi Sitel. *Odložena sobraniskata sednica za slučuvanjata na „Pero Nakov” i A1 Televizija*, (01. 02. 2011), dostupno na <http://www.sitel.com.mk/dnevnik/makedonija/odložena-sobraniskata-sednica-za-slučuvanjata-na-%E2%80%99Epero-nakov%E2%80%99C-i-a1-televizija>.

26 Press 24. *Sobranieto se samoraspušti, izbori vo juni* (14. 04. 2011), dostupno na <http://www.press24.mk/story/makedonija/sobranieto-se-samoraspušti-izbori-vo-juni>

Što se izbornog formata tiče, uvedena je velika novina. Po prvi put je i makedonska dijaspora dobila mogućnost da izabere tri poslanika, što je po proširilo sastav Sobranja sa 120 na 123 poslanika, a broj izbornih jedinica povećan je sa šest na devet²⁷.

Parlamentarni izbori u Makedoniji 2011. godine protekli su u znaku relativno velikog odziva građana (63,48%)²⁸, i u relativno stabilnijoj i mirnijoj atmosferi nego prilikom izbora 2006. i 2008. godine.

Registrovani glasači	1821122
Ukupan broj biračkih mesta (BM)	2976
Broj BM sa kojih su pristigli podaci	2976 / 100,00%
Ukupan broj glasača koji su glasali	1156049 / 63,48%
Broj važećih izbornih listića	1124064
Broj nevažećih izbornih listića	31985
% birača koji su glasali u odnosu na upisane birače u BM sa kojih su dobijeni podaci	63,48%

Tabela 2: Statistički podaci parlamentarnih izbora 2011. u Republici Makedoniji

Izvor: Državna izborna komisija Republike Makedonije, Prevremeni parlamentarni izbori 2011. na <http://217.16.84.11/Default.aspx>

Rezultati ovog izbornog ciklusa nisu iznenadili političku javnost izraženom voljom glasača iz dve etničke grupe – u makedonskom bloku uverljiv pobednik je bila koalicija predvođena konzervativnom, demohrišćanskom VMRO-DPMNE sa 56 osvojenih mandata (sva 3 mandata dijaspore osvojila je ova koalicija), a u albanskom bloku takođe uverljivo pobedila je DUI sa 15 mandata. Njihovi najveći oponenti SDSM i Demokratska Partija Albanaca (DPA) osvojili su 42, odnosno 8 mandata. Grafički prikaz alociranja mandata prikazan je u tabeli br. 3.

Izborni rezultati su pokazali da je mandatar treći put za redom postao aktuelni premijer Nikola Gruevski, a da će Vlada biti formirana ponovo

27 Od izbora 2011. godine uvedeno je i glasanje dijaspore. Uvedena su tri zagarantovana mesta u Sobranju za poslanike koji se biraju u diplomatsko-konzularnim predstavništvima. Pored šest izbornih jedinica u državi, izborna jedinica 7 obuhvata Evropu i Afriku, izborna jedinica 8 obuhvata Severnu i Južnu Ameriku, a izborna jedinica 9 Aziju i Australiju. O ovome više u: *Zakon za izmenjivanje i dopolnivanje na Izborni Zakonik*. Služben vesnik na Republika Makedonija, 136/2008, dostupno na <http://www.pravo.org.mk/documentDetail.php?id=665>.

28 Državna izborna komisija na Republika Makedonija. *Oficijalni rezultati na predvremene parlamentarni izbori 2011 godina* (14. 06. 2011), dostupno na <http://217.16.84.11/Default.aspx>.

koalicijom između VMRO-DPMNE i DUI, kao pobednicima iz dva najveća etnička bloka u državi²⁹.

Politički entitet	Glasovi	%	Mandati
Koalicija predvođena VMRO-DPMNE-om	440824	39,22	56
Demokratska unija za integraciju (DUI)	115524	10,28	15
Demokratska partija Albanaca (DPA)	66374	5,90	8
Koalicija predvođena Socijaldemokratskim savezom Makedonije (SDSM)	368804	32,81	42
Nacionalna demokratska prerodba (NDP)	29996	2,67	2

Tabela 3³⁰: Alokacija glasova i mandata - Parlamentarni izbori 2011. u Republici Makedoniji

Izvor: Državna izborna komisija Republike Makedonije, Prevremeni parlamentarni izbori 2011. na <http://217.16.84.11/Default.aspx>

OCENA MEĐUNARODNE ZAJEDNICE I DOMAĆIH POSMATRAČA

Negativno iskustvo Republike Makedonije na polju regularnosti izbora u protekle dve decenije, stvorilo je političku klimu napetosti i neverice da će prevremeni izbori 2011. proteći bez većih incidenata. U prilog ovome govori i raspoloženje javnog mnjenja dva meseca pre izbora u kojem je značajna statistička masa od 38% građana³¹ očekivala da izbori budu neregularni. Najveća strahovanja građana odnosila su se na „potkupljivanje glasača, punjenje kutija, nasilne incidente, porodično glasanje, prinuđivanje da se glasa za određenu stranku, zaplašivanje”³² itd. Percepcija građana o

²⁹ U Republici Makedoniji još od osamostaljenja postoji neformalno pravilo da se Vlada formira kao koalicija dveju stranaka koje su pobedile u makedonskom i albanskom etničkom bloku. Iako ovaj elemenat konsocijativizma nije formalan, ovaj princip je bio narušen samo 2006. godine, kada se mandatar Nikola Gruevski (VMRO-DPMNE) opredelio za manjinsku DPA za partnera u formiranju Vlade. Već 2008. godine, na prevremenim parlamentarnim izborima, VMRO-DPMNE je kao svog koalicionog partnera u Vladu pozvao DUI, kao pobednika u albanskom bloku.

³⁰ U tabeli nije prikazan broj osvojenih glasova partija koje nisu osvojile mandat u Sobranju.

³¹ Makedonski Centar za Megjunarodna sorabotka (MCMS), IDSCS i Makedonski Institut za Mediumi (MIM). *Izborni neregularnosti*, (april 2011), str. 4, dostupno na: <http://www.mcms.org.mk/images/docs/2011/izborni-neregularnosti-2011.pdf>.

³² Ibid, str.5.

uzrocima ovih neregularnosti odnosile su se u najvećem broju na same partije kao potencijalne uzročnike izbornih neregularnosti³³ (21,2% - partije uopšte, vladajuće partije – 15,3%, partije iz opozicije - 13,7%), a glavni uzrok ovome artikulisao se u generalnom stavu javnosti da „partije nisu zrele i demokratske.”³⁴ Ovo jasno odslikava atmosferu koja je vladala pre izbora, a predstavnici međunarodne zajednice, američki ambasador Filip Riker kao i evropski ambasador Piter Sorensen apelovali su na fer i demokratske izbore, naglasivši da će „izveštaj o napretku države zavisiti od izbora”³⁵, te da su „politički kriterijumi ključni i zato izborni proces mora biti po svim međunarodnim standardima.”³⁶

Izveštaji Evropske komisije i ODIHR-a, kao organizacija koje su budno pratile tok i regularnost izbora, govori u prilog tome da su izbori u najvećoj meri protekli u mirnoj atmosferi. Tako *Izveštaj Evropske komisije o progresu Makedonije prema Evropskoj uniji* za 2011. godinu ističe da su „izbori bili kompetitivni, transparentni i dobro sprovedeni na teritoriji cele države”³⁷, kao i da su „na dan glasanja birači mogli slobodno da izraze vlastiti izbor u mirnoj atmosferi biravši između raznolikih (...) listi kandidata.”³⁸ Ovo su najbolje izrazili Kettrin Ešton, visoki predstavnik Evropske unije za spoljašnju i bezbednosnu politiku, i Štefan File, evropski komesar za proširenje, koji su u zajedničkom proglašenju čestitali Republici Makedoniji na dobro sprovedenim izborima.³⁹ Ipak, u *Izveštaju Evropske komisije o progresu Makedonije prema Evropskoj uniji* za 2011. godinu naglašavaju se i određeni nedostaci koji se uglavnom odnose na „nedovoljnu odvojenost partije i države, pritisak na javnu administraciju (...) etničku polarizaciju društva”⁴⁰ itd.

33 Ibid, str.6.

34 Ibid, str.7.

35 Sital. *Riker i Sorensen apeliraa na fer izbori* (04. 06. 2011), dostupno na <http://www.sitel.com.mk/dnevnik/makedonija/riker-i-sorensen-apeliraa-na-fer-i-demokratski-izbori>.

36 Ibid.

37 European Comission. *Comission staff working paper - the Former Yugoslav Republic of Macedonia 2011 Progress Report* (Brussels, 12. 10. 2011), str. 7, dostupno na http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/mk_rapport_2011_en.pdf.

38 Ibid.

39 European Union. *Joint statement by HR/VP Catherine Ashton and Commissioner Štefan Füle on the parliamentary elections in the former Yugoslav Republic of Macedonia* (Brussels, 06. 06. 2011), dostupno na <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/11/381>.

40 European Commission. *Comission staff working paper - the Former Yugoslav Republic of Macedonia 2011 Progress Report* (Brussels, 12.10.2011), str. 7, dostupno na http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/mk_rapport_2011_en.pdf.

ODIHR, kao organizacija koja je bila najdirektnije uključena u nadgledanje izbora, iznela je slične ocene, ali je ukazala i na ozbiljne nedostatke koji su se uglavnom odnosili na:⁴¹

- prerani početak kampanje od strane određenih partija;
- nedovoljnu odvojenost partijskih struktura vlasti i države;
- pristrasnost u izveštavanju medijskih kuća, posebno državne televizije MTV, ali i privatnih TV stanica;
- probleme sa tajnošću izbornog procesa;
- porodično glasanje;
- manje propuste u brojanju glasova;
- manje incidente u smislu fizičkog obračuna simpatizera različitih stranaka i napade na biračke štabove itd.

Iako spisak ovih incidenata nije velik i isti nisu imali značajni efekat na izborni rezultat, u izveštajima Evropske komisije i ODIHR-a je po prvi put javno bio istaknut u prvi plan jedan specifični nedemokratski modalitet predizbornog pritiska koji se odnosi na regrutaciju državne administracije u izborne svrhe. ODIHR ističe:

„OBSE-ODIHR je primio je veći broj pritužbi koje su se odnosile na to da partijski aktivisti traže od državnih službenika da sastave spiskove sigurnih glasača koji bi glasali za vodeću partiju. Prema ovim pritužbama, zaposleni u državnim i privatnim institucijama bili su zaplašivani gubitkom posla ako ne ispune ovaj zahtev. Ostale optužbe odnose se na pretnje da bi građani mogli da izgube svoje penzije ili pristup javnim uslugama ako podrže ili ne podrže određene partije ili kandidate. Najveći deo ovih optužbi odnosi se na službena lica iz državne uprave i aktiviste vladajuće stranke. Svaka partijska aktivnost od strane državnih službenika koja se odvija u radno vreme predstavlja zloupotrebu državnih resursa za partijske ciljeve.“⁴²

Ovaj tip predizbornih manipulacija nije novina u Makedoniji, ali do tog trenutka bio je sveden na nivo javne tajne. Međutim, parlamentarni izbori 2011. godine predstavljaju prvi izborni ciklus nakon kojeg je međunarodna zajednica direktno reagovala na dešavanja ovog tipa. Upravo tu leži suština

⁴¹ Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) – Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). *The Former Yugoslav Republic of Macedonia – Early Parliamentary Elections (OSCE-ODIHR Election Observation Mission Final Report)* (Warsaw, 06. 10. 2011), str. 2-9, dostupno na <http://www.osce.org/odihr/elections/FYROM/83666>.

⁴² Ibid, str. 10

najvećeg demokratskog deficita političkog sistema Republike Makedonije u vreme izbora, ali i uopšte, a koji se odnosi na nedovoljno jasne granice između države i partije, administrativnog aparata kao servisa građana i administrativnog aparata kao servisa vladajućih stranaka.

Domaći posmatrači uglavnom su potvrdili stanovišta ODIHR-a, a najveća domaća nevladina organizacija „MOST” koja se bavi nadgledanjem izbora od 2002. godine, na teren je poslala čak 3.595 posmatrača⁴³. Što se supstancijivnih zamerki na izbore tiče, „MOST” je pribeležio sledeće nedostatke:

- nedoslednosti u biračkom spisku;
- određene stranke zanemaruju zakonske norme koje se tiču početka kampanje;
- državna izborna komisija pokazala je nedoslednost u sprovođenju svojih zakonskih obaveza, posebno u delu kažnjavanja onih stranaka koji su kampanju započeli ranije;
- netolerancija, govor mržnje, negativna kampanja, lične uvrede, optužbe i diskvalifikacije (znatno izraženije u makedonskom nego u albanskom bloku);
- promovisanje vladinih kampanja i programa u izborne ciljeve;
- zloupotreba javne administracije za regrutovanje glasača;
- nekoliko pojava grupnog glasanja, glasanja u ime drugog lica, višestruko glasanje kao i glasanje bez nevidljivog mastila i UV lampice;
- vrlo slab odziv dijaspore, što dovodi u pitanje izabrani model glasanja dijaspore.

Poklapanje nalaza domaćih i međunarodnih posmatrača ukazuje na to da su određeni nedostaci na parlamentarnim izborima 2011. godine bili realnost. Ipak, i pored ovih propusta, generalna atmosfera na izborima je, u demokratskom smislu, bila daleko zrelija u odnosu na 2006. i 2008. godinu. I dok je izborni proces protekao bez većih turbulencija, ali sa vrlo interesantnim kuriozitetima što se izborne geometrije tiče, postizborni period doneo je fenomene koji su još jednom posvedočili o nedovoljno zreloom političkom polju makedonske države i društva.

DEFICITI IZBORNE GEOMETRIJE I POSTIZBORNE TENZIJE

Uvođenje Hontovog modela na nivou šest izbornih jedinica u Republici Makedoniji i tri izborne jedinice u inostranstvu ima svoje prednosti, ali i

43 MOST Citizen's Association. *Domestic monitoring of the early parliamnetary elections 2011*. (July 2011), str. 6-16 http://www.most.org.mk/images/transparency/elections2011/Final_report_IZBORI_2011_ENG.pdf.

svoje nedostatke. Prednost ovog modela je „demokratičnost u oblasti predstavljanja pojedinačnih interesa u društvu”⁴⁴, a glavni nedostatak „isključivanje partija koje su osvojile veliki broj glasova u raspodeli mandata”⁴⁵, odnosno eliminisanje manjih partija na račun većih. Upravo je ovakva izborna geometrija i presudila malim partijama od kojih je samo Nacionalna demokratska prerodba (NDP) Rufija Osmanija, gradonačelinka Gostivara, uspela da osvoji dva mandata u Sobranju. Iako su agencije prognozirale da male partije imaju šansu da uđu u Sobranje (tabela br. 4), ispostavilo se da je upravo Hontov model bio fatalan za njihov izborni neuspeh.

Naime, iz tabele br. 4 se vidi da je najveći broj agencija za ispitivanje javnog mnjenja davalo šanse manjim partijama, i to u najvećoj meri Liberaldemokratama (LDP) Jove Manasijevskog, Novoj demokratiji Imera Selmanija kao i VMRO - Narodnoj partiji (VMRO-NP) bivšeg premijera Ljupčeta Georgijevskog (1998-2002), kao i partiji Ujedinjeni za Makedoniju (UM) bivšeg ministra za unutrašnje poslove i Haškog osuđenika Ljubeta Boškovskog. Ipak, podela Makedonije na šest izbornih jedinica i samim tim rasipanje glasova malih partija (izuzev NDP-a, čiji su glasovi bili koncentrisani u Gostivaru) dovelo je do toga da ove partije ne osvoje niti jedan mandat u Sobranju. Nepovoljna izborna geometrija isključila je mogućnost da male partije (izuzev onih koje su ušle na predizborne koalicijske liste velikih partija) budu umešane u formiranje nove vlade i koalicionu matematiku velikih partija.

	Partija	VMRO -DPMNE	SDSM	DUI	DPA	ND	LDP	NDP	VMRO -NP	UM	Drugi
Agencija											
D. Čupovski		58	29	15	7	2	4	4	0	0	1
IDSCS		48	37	16	9	2	1	3	2	2	0
IPIS		52	34	14	8	2	2	4	2	2	0
Rejting		48	35	13	8	3	2	4	4	3	0
P.Šatev		55	30	15	7	3	3	4	2	1	0
Liberta		42	40	13	13	1	1	4	3	3	0
ISPPI		45	41	/	/	/	/	/	/	/	/

Tabela 4: Predizborna predviđanja alokacije mandata - Parlamentarni izbori 2011.

Izvor: Makedonski Centar za Megjunarodna Sorabotka (MCMS). Rejtingi na političkrite partii (pregled na anketite za merenje na rejtingot). Skopje: MCMS, 2011, str. 6

44 Klimovski, Savo. *Ustavno pravo i politički sistem*, Skopje: Prosvetno delo, 2006, str. 1010

45 Ibid, str. 1008

Nezavisno od izborne geometrije i slabih rezultata koje su male partije doživele na izborima 2011, postizbornu atmosferu u Makedoniji obeležili su i događaji koji su političku tenziju izazvanu izborima produžili u period nakon izbora, i izazvali žestoku javnu debatu u političkim krugovima. Pre svega, jedan od najvećih kurioziteta, što se unutarpartijske demokratije u makedonskim strankama tiče, je to što je Branko Crvenkovski ostao na čelu SDSM-a iako je njegova partija ubedljivo izgubila izbore. Podsetimo da je upravo Crvenkovski tražio prevremene izbore sredinom 2010. godine, najavivši sigurnu pobjedu koja se ipak nije ostvarila. Pritom, u nekoliko navrata najavljivao je svoje povlačenje sa liderske pozicije ukoliko SDSM izgubi izbore⁴⁶, što se takođe nije ostvarilo. Štaviše, Crvenkovski je ponovo izglasan za čelnika partije na kongresu SDSM-a u Bitolju u avgustu 2011. godine⁴⁷. Opravdanje Crvenkovskog za ostajanje na čelu partije bilo je to što je SDSM osvojio osetno više glasova i mandata u odnosu na izbore 2008. godine⁴⁸, ali i to što je uoči izbora, kao kandidat za premijera u slučaju pobjede SDSM-a, najavljivana Radmila Šekjerinska⁴⁹, a ne Crvenkovski. Vladajući VMRO-DPMNE ocenio je da je ovo bila taktika „žrtvenog jagnjeta”⁵⁰ s kojim bi se Crvenkovski opravdao delimično za eventualni izborni poraz, što se na kraju i dogodilo.

Daleko nemiliji događaji u postizbornom periodu bili su slučaj hapšenja Ljubeta Boškovskog i nesrećna pogibija mladog Martina Neškovskog za vreme proslave izborne pobjede VMRO-DPMNE-a na centralnom trgu u Skoplju. Naime, dan posle završetka izbora uhapšen je lider partije Ujedinjeni za Makedoniju Ljube Boškovski zbog pokušaja da prisvoji nelegalna finansijska sredstva za finansiranje izborne kampanje svoje partije⁵¹. Politička javnost je ovo protumačila kao osvetu vladajuće VMRO-DPMNE i premijera Gruevskog, koji je bio u sukobu s Boškovskim posle raspisivanja

46 Makedonska radio televizija. *Crvenkovski ne saka da se razdeli od foteljata na "Bihakjka"* (18. 06. 2011), dostupno na http://www.mtv.com.mk/mk/vesti/ticker.css/17763/crvenkovski_ne_saka_da_se_razdeli_od_foteljata_na_%E2%80%99Ebihakjka%E2%80%99C.aspx.

47 Plusinfo MK. *SDSM go reizbira Crvenkovski* (03. 07. 2011), dostupno na <http://www.plusinfo.mk/vest/6889/SDSM-go-reizbira-Crvenkovski>.

48 Žurnal. *Crvenkovski ne si odi dodeka ne go pobedi Gruevski* (17. 06. 2011), dostupno na <http://zurnal.mk/content.asp?id=201161714629>.

49 ALFA TV. *Šekjerinska za premier*, (20. 04. 2011), dostupno na <http://vesti.alfa.mk/default.aspx?mid=36&eventid=36186>.

50 Daily Macedonia. *Milošoski: Šekjerinska e žrtveno jagne na Crvenkovski* (21. 04. 2011), dostupno na <http://daily.mk/Makedonija-24/miloshoski-shekerinska-e-zhrtveno-jagne-na-crvenkovski/697506>

51 Plusinfo MK. *MVR: Boškoski uapsen za mito i zloupotreba na službena položba* (06. 06. 2011), dostupno na <http://www.plusinfo.mk/vest/4280/MVR-Boshkovski-uapsen-za-mito-i-zloupotreba-na-sluzhbena-polozhba->

internog konkursa za predsedničkog kandidata 2009. godine, odnosno odbijanja da ga kandiduje za jedinstvenog predsedničkog kandidata na predsedničkim izborima 2009. godine⁵². Posle odbijanja, odnosi između Boškovskog i Gruevskog su se naglo pogoršali, što je navelo Boškovskog da formira svoju partiju i time odlije deo glasačkog tela koji bi inače pripao VMRO-u⁵³. Kako nije osvojio mandat u Sobranju i samim tim nije stekao poslanički imunitet, Boškovski je bio u prilično nezavidnom položaju uzimajući u obzir i video snimak na kojem se jasno vidi primopredaja novca.

Ipak najcrnji događaj postizbornog procesa bila je pogibija mladog Martina Neškovskog na dan proslave izborne pobjede vladajuće stranke VMRO-DPMNE na centralnom trgu u Skoplju⁵⁴. Za vreme proslave izborne pobjede, taj mladić je u nekoliko navrata pokušao da se popne na centralnu binu da bi se rukovao sa predsednikom partije, ali ga je obezbeđenje sprečavalo. Posle nekoliko pokušaja, jedan od policajaca koji je obezbeđivao binu fizički je savladao Neškovskog, nanevši mu teške povrede od kojih je mladić i preminuo. Ovo je izazvalo javni revolt i do sad nezapamćene demonstracije (pretežno studenata)⁵⁵ incirajući debatu o policijskom nasilju ali i o političkoj odgovornosti u ovom slučaju. Stvari su pogoršane i ozbiljnim glasinama da je Ministarstvo unutrašnjih poslova probalo da zataška ceo slučaj⁵⁶, što je demonstrante nateralo da javno zatraže ostavku ministarke unutrašnjih poslova, do koje na kraju nije došlo.

* * *

Prevremeni parlamentarni izbori, sedmi po redu u Republici Makedoniji, pokazali su da mlada makedonska država polako napreduje u procesima demokratske konsolidacije. Iako sa puno negativnog istorijskog iskustva što se izbora tiče, makedonske institucije i društvo uopšte prikazali su solidan kapacitet za održavanje demokratskih, fer i slobodnih izbora. Uzrokovani

52 ALFA TV. *Boškovski ne odi na konkurs* (12. 01. 2011), dostupno na <http://www.vesti.alfa.mk/default.aspx?eventId=4145&mlid=36>.

53 Utrinski Vesnik. *Ljube Boškovski navi formiraje partija* (01. 05. 2009), dostupno na <http://www.utrinski.com.mk/default.asp?ItemID=FAC4D5CEE2902749820DB419484FE660>

54 Press 24. *Ubienoto momče e Martin Neškovski od Kozle* (07. 06. 2011), <http://www.press24.mk/story/makedonija/ubienoto-momche-e-martin-neshkovski-od-kozle>.

55 Net Press. *Protest za rodenenot na Martin Neškovski* (16. 08. 2011), dostupno na <http://www.netpress.com.mk/mk/vest.asp?id=90373&kategorija=1>.

56 Večer. *Tigarot Spasov otpušten od MVR* (04. 07. 2011), dostupno na <http://www.vecer.com.mk/default.asp?ItemID=A8D8D1D41E390246BBDA5169DAFDFA24>.

velikim političkim klinčom između vlasti i opozicije u protekle tri godine, ovi izbori bili su ozbiljan test zrelosti elektoralnog aspekta političke arene. Ne bez propusta, izbori su takođe pokazali (posebno prema manjim strankama) i sve nedostatke Hontovog modela, smanjujući šanse malim partijama da se bore za poslaničke mandate. Iako je međunarodna zajednica pokazala određeni stepen zadovoljstva izbornim procesom, isto se ne može reći za postizborni period, koji je na svim stranama političkog spectra bio obeležen velikim demokratskim deficitom u oblasti političke odgovornosti, ali i nemilim događajima koji su čak odneli i jedan ljudski život. ¶

BIBLIOGRAFIJA

- ALFA TV. *Boškovski ne odi na konkurs* (12. 01. 2011), dostupno na <http://www.vesti.alfa.mk/default.aspx?eventId=4145&mid=36>.
- ALFA TV. *Šekjerinska za premier* (20. 04. 2011), dostupno na <http://vesti.alfa.mk/default.aspx?mid=36&eventid=36186>.
- Daily Macedonia. *Gruevski povikuva na predvremani izbori* (21. 02. 2011), dostupno na <http://daily.mk/DW/gruevski-povikuva-na-predvremani-izbori/605802>.
- Daily Macedonia. *Milošoski: Šekjerinska e žrtveno jagne na Crvenkovski* (21. 04. 2011), dostupno na <http://daily.mk/Makedonija-24/milososki-shekerinska-e-zhrtveno-jagne-na-crvenkovski/697506>
- Državna izborna komisija na Republika Makedonija. *Oficijalni rezultati na predvremenite parlamentarni izbori 2011 godina* (14. 06. 2011), dostupno na <http://217.16.84.11/Default.aspx>.
- Državna izborna komisija na Republika Makedonija. *Rezultati na predvremenite parlamentarni izbori 2008 godina*, na <http://217.16.84.2/mapguide2011/izboridik/Default.aspx>.
- European Commission. *Commission staff working paper - the Former Yugoslav Republic of Macedonia 2011 Progress Report* (Brussels, 12. 10. 2011), dostupno na http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/mk_rapport_2011_en.pdf.
- European Commission. *Commission staff working paper - the Former Yugoslav Republic of Macedonia 2011 Progress Report* (Brussels, 12. 10. 2011), dostupno na http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/mk_rapport_2011_en.pdf.
- European Union. *Joint statement by HR/VP Catherine Ashton and Commissioner Štefan Füle on the parliamentary elections in the former Yugoslav Republic of Macedonia* (Brussels, 06. 06. 2011), dostupno na <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=MEMO/11/381>.

- Freedom House. *Nations in transit 2007: Country Report Macedonia*. dostupno na <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=47&nit=429&year=2007>.
- Freedom House. *Nations in transit 2009: Country Report Macedonia*, dostupno na <http://www.freedomhouse.org/uploads/nit/2009/Macedonia-final.pdf>.
- Institut za demokratija "Societas Civilis" – Skopje (IDSCS). *Soopštenie do mediumi* (25. 02. 2011), dostupno na <http://www.idscs.org.mk/images/stories/upload/publicOpinion/idscs-anketa-20110225.pdf>.
- Institut za demokratija "Societas Civilis" – Skopje (IDSCS). *Javnoto misljenje vo Makedonija za rejtignot na političkrite partii i ličnosti kako i aktuelni politički prašanja* (oktomvri 2010), na http://www.idscs.org.mk/images/stories/upload/publicOpinion/politicki_rejting_%20oktomvri_%202010.pdf.
- Izboren Zakonik na Republika Makedonija*. Služben vesnik na Republika Makedonija 40/2006, dostupno na <http://www.pravo.org.mk/documentDetail.php?id=665>.
- Kanal 5. *Ambasadorite Sorensen i Riker poračaa: Makedonija može i mora da organizira fer izbori* (04. 06. 2011), dostupno na <http://www.kanal5.com.mk/default.aspx?mId=37&eventId=76020>.
- Klimovski, Savo. *Ustavno pravo i politički sistem*. Skopje: Prosvetno delo, 2006.
- Makedonska radio televizija. *Crvenkovski ne saka da se razdeli od foteljata na "Bihakjka"* (18. 06. 2011), dostupno na http://www.mtv.com.mk/mk/vesti/ticker.css/17763/crvenkovski_ne_saka_da_se_razdeli_od_foteljata_na_%E2%80%9Ebihakjka%E2%80%9C.aspx.
- Makedonski Centar za Megjunarodna sorabotka (MCMS), IDSCS i Makedonski Institut za Mediumi (MIM). *Izborni neregularnosti* (april 2011), dostupno na <http://www.mcms.org.mk/images/docs/2011/izborni-neregularnosti-2011.pdf>.
- MOST Citizen's Association. *Domestic monitoring of the early parliamnetary elections 2011* (July 2011), na http://www.most.org.mk/images/transparency/elections2011/Final_report_IZBORI_2011_ENG.pdf.
- National Democratic Institute (NDI). „*Kakov beleg kje ostavime?*“, na <http://www.ferizbori.mk>.
- Net Press. *Protest za rodendenot na Martin Neškovski* (16. 08. 2011), dostupno na <http://www.netpress.com.mk/mk/vest.asp?id=90373&kategorija=1>.
- Nova Makedonija. *Crvenkovski bara izbori, na Grevski ne mu se sluša* (29. 06. 2010), dostupno na <http://www.novamakedonija.com.mk/NewsDetal.asp?vest=629101016225&id=9&prilog=0&setIzdanie=22020>.
- Nova Makedonija. *Crvenkovski bara izbori, na Grevski ne mu se sluša* (29. 06. 2010), dostupno na <http://www.novamakedonija.com.mk/NewsDetal.asp?vest=629101016225&id=9&prilog=0&setIzdanie=22020>.
- Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) – Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). *Former Yugoslav Republic of Macedonia*, dostupno na <http://www.osce.org/odihr/elections/fyrom>.

- Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) – Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). *The Former Yugoslav Republic of Macedonia – Early Parliamentary Elections (OSCE-ODIHR Election Observation Mission Final Report)* (Warsaw, 06. 10. 2011), dostupno na <http://www.osce.org/odihr/elections/FYROM/83666>.
- Plusinfo MK. *MVR: Boškovski uapsen za mito i zloupotreba na službena položba* (06. 06. 2011), dostupno na <http://www.plusinfo.mk/vest/4280/MVR-Boshkovski-uapsen-za-mito-i-zloupotreba-na-sluzhbena-polozhba->.
- Plusinfo MK. *SDSM go reizbira Crvenkovski* (03. 07. 2011), dostupno na <http://www.plusinfo.mk/vest/6889/SDSM-go-reizbira-Crvenkovski>.
- Press 24. *Predvremenite izbori se politički blef na Crvenkovski* (09. 12. 2010), na <http://www.press24.mk/video/makedonija/vmro-predvremenite-izbori-se-politichki-blef-na-crvenkovski>.
- Press 24. *Sobranieto se samoraspušti, izbori vo juni* (14. 04. 2011), dostupno na <http://www.press24.mk/story/makedonija/sobranieto-se-samoraspushti-izbori-vo-juni>
- Press 24. *Ubienoto momče e Martin Neškovski od Kozle* (07. 06. 2011), <http://www.press24.mk/story/makedonija/ubienoto-momche-e-martin-neshkovski-od-kozle>.
- Sitel. *Odložena sobraniskata sednica za slučuvanjata na “Pero Nakov” i A1 Televizija* (01. 02. 2011), dostupno na <http://www.sitel.com.mk/dnevnik/makedonija/odložena-sobraniskata-sednica-za-sluchuvanjata-na-%E2%80%99Eperonakov%E2%80%99C-i-a1-televizija>.
- Sitel. *Riker i Sorensen apeliraat na fer izbori* (04. 06. 2011), dostupno na <http://www.sitel.com.mk/dnevnik/makedonija/riker-i-sorensen-apeliraat-na-fer-i-demokratski-izbori>.
- Socijaldemokratski sojuz na Makedonija (oficijalni web-site), na <http://www.sdsm.org.mk/Default.aspx?mld=49&lId=1>.
- Utrinski Vesnik. *Ljube Boškovski navi formiraje partija* (01. 05. 2009), dostupno na <http://www.utrinski.com.mk/default.asp?ItemID=FAC4D5CEE2902749820DB419484FE660>
- Večer. *Tigarot Spasov otpušten od MVR* (04. 07. 2011), dostupno na <http://www.vecer.com.mk/default.asp?ItemID=A8D8D1D41E390246BBDA5169DAFDFA24>.
- Zakon za izmenuvanje i dopolnuvanje na Izborniot Zakonik*. Služben vesnik na Republika Makedonija, 136/2008, dostupno na <http://www.pravo.org.mk/documentDetail.php?id=665>.
- Žurnal. *Crvenkovski ne si odi dodeka ne go pobedi Gruevski* (17. 06. 2011), dostupno na <http://zurnal.mk/content.asp?id=201161714629>.

SUMMARY

ANALYSIS OF EARLY 2011 PARLIAMENTARY ELECTIONS IN REPUBLIC OF MACEDONIA

Early 2011 elections were seventh parliamentary elections since the declaration of independence of Macedonia. They were considered as a test for maturity of Macedonian democracy. Taking into account relatively weak electoral capacity evinced during last two decades of Macedonian democracy as well as numerous electoral irregularities, especially during the electoral processes in 2006 and 2008, these elections had special political significance for the future of the country. International community also recognizes importance of the elections and warns Macedonian officials on it. Ruling party VMRO-DPMNE won the elections (although not so convincingly as in 2008) and formed the coalition with winner among Albanian parties - DUI. There were a lot of irregularities, repeated from the past elections. The most important irregularity was using of public administration for partisan purposes. Moreover, D'Hont model was fatal for final results of small parties. Due to electoral model and specific cleavages among Macedonian political parties, small parties were eliminated from electoral competition. Again, postelectoral period brought to light weaknesses of political process: party leaders kept their positions after electoral failure; opposition leaders were arrested; young man lost his life during the public celebration of the electoral victory at Central Square, but authorities tried to cover up the case.

KEY WORDS: early parliamentary elections, Republic of Macedonia, electoral capacity, electoral geometry, D'Hont model, Sobranje, electoral irregularities

OSVRTI I PRIKAZI

DVOJBE KLASIFIKACIJE

Prikaz studije *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji*
– deset godina posle, 2010, Heinrich Böll Stiftung: Beograd

Njemačke političke zaklade u Srbiji imaju veliku ulogu kao izdavači akademske literature. Zaklada Friedrich Ebert objavila je stotinjak publikacija u proteklih desetak godina, velikim dijelom upravo iz područja društvenih znanosti. U novije vrijeme u akademsko izdavaštvo uključila se i Zaklada Heinrich Böll, koja već nekoliko godina objavljuje studije i istraživanja pod širokom temom demokracije. Studija *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle* jedna je od najnovijih publikacija Zaklade Heinrich Böll, objavljena krajem 2010. godine. Spomenuta je studija zapravo zbornik tekstova nastalih povodom skupa koji je održan na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu 4. i 5. listopada 2010. godine. Cilj skupa je bio ponuditi znanstvene osvrte na razvoj demokratskih institucija u Srbiji u razdoblju nakon petog oktobra. U kratkom uvodnom tekstu urednik zbornika Dušan Pavlović sažeo je nalaze u dvije pregnantne opservacije: u srpskoj politologiji još uvijek nema suglasnosti o naravi petog oktobra, ali analize pojedinih institucija jasno pokazuju da se u Srbiji još ne može govoriti o konsolidiranoj demokraciji.

Zbornik ima dvanaest kratkih tekstova, a autori su uglavnom s Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu. U prvom su dijelu zbornika tekstovi koji se bave klasifikacijom Miloševićeva režima, određivanjem naravi petog oktobra, kao i definiranjem razvoja koji je uslijedio nakon presudnih izbora 2000. godine. U drugom su dijelu zbornika tekstovi koji se osvrću na razvoj pojedinih političkih institucija kao što su polupredsjednički sustav, pravosuđe, sigurnosne službe i razvoj neovisnih nadzornih agencija. Ukupno gledano, ovaj zbornik ne donosi nove podatke niti rezultate novih istraživanja, a i velika većina iznesenih teza zapravo su reciklaža prethodno objavljenih istraživanja i studija. Tekstovi posvojoj kvaliteti nisu ujednačeni, no najčešće se teza ‘zastupa’ umjesto da se dokazuje. S obzirom na empirijsku narav pitanja kojima se bave, autori empiriju u smislu sustavnog prikazivanja podataka često zanemaruju, kao što zanemaruju i formulirati

alternativne hipoteze onima koje promiču. Vrijednost zbornika je ponajprije u uredničkom potezu koji okuplja tekstove sa zajedničkim temeljnim pitanjem te čitatelj iz tog kolaža može sakupiti elemente za procjenu razvoja demokratskih institucija u Srbiji u proteklom desetljeću. U sljedećim ću se odlomcima najprije kratko osvrnuti na tekstove iz drugog dijela zbornika, a potom nešto dulje zadržati na četirima tekstovima iz prvog dijela, koje sam podnaslovlila 'dvojbe klasifikacije'.

Tema koja se ponavlja u većini tekstova koji analiziraju političke institucije u Srbiji nakon 2000. godine jest problem kontinuiteta s Miloševićevim režimom. Tako Vladimir Petrović piše da, iako je došlo do smjene elita, u novoj je konstelaciji snaga zadržana temeljna ambivalentnost u odnosu na Miloševićevu nacionalističku politiku, a to se potom odrazilo na nemoć srpske elite i građana da se suoče s pitanjem procesuiranja ratnih zločina i suradnje s Haškim sudom. Miroslav Prokopijević tvrdi da je zbog istih razloga propuštena prilika za provođenje nužnih gospodarskih reformi nakon 2000. godine. Budući da su poluge vlasti ostale netaknutima, provedene su krnje reforme vođene ciljem da se kupuje socijalni mir i odgađaju troškovi. Filip Ejodus kao jednu od institucionalnih prepreka za reformu sigurnosnih službi također spominje činjenicu da su šefovi službi iz Miloševićevog doba kooptirani u novi sustav gdje se očekivala njihova postupna reforma. Umjesto toga, u novi je sustav preneseno 'gotovo netaknuto nasleđe prošlosti' (str. 110), što je značilo nastavak praksi iz autoritarnog razdoblja: represivna i tajnovita organizacijska struktura, klijentelistički odnos prema vlasti, blizak odnos s kriminalnim podzemljem kao i umiješanost u ratne sukobe koja se pokazala bitnom preprekom u suradnji s Haškim sudom.

Iako se drugi autori ne referiraju izravno na problem režimskog kontinuiteta kao prepreku razvoju demokratskih institucija, elementi za tu tezu mogu se pronaći i u tekstu Dejana Milenkovića o ustroju nezavisnih agencija, kao i tekstu Dejana Pavlovića o reformi pravosuđa. Reforma pravosuđa u Srbiji provedena je tek 2009. godine i to kroz kontroverznu proceduru koja je dovela u pitanje načelo nezavisnosti sudstva, a nezavisne nadzorne agencije poput pučkog pravobranitelja ili agencije za borbu protiv korupcije postale su djelatnima tek tijekom 2010. godine. Ukupno uzevši, teza o kontinuitetu čini se dobrim kandidatom za objašnjenje poteškoća u konsolidaciji demokratskih institucija u Srbiji, no ostaje potreba da se ista sustavnije istraži.

Prva četiri teksta u zborniku bave se dvojabama klasifikacije. Najprije se otvara pitanje klasifikacije Miloševićevog režima, potom karakter događaja oko petog oktobra, te na kraju pitanje klasifikacije režima od 2000. godine nadalje. Kao što urednik studije Dušan Pavlović navodi u predgovoru, u srpskoj politologiji ne postoji suglasje oko ovih temeljnih pitanja. Ja ću se osvrnuti na prvi i drugi problem, a treći ću ostaviti za neku drugu prigodu.

KLASIFIKACIJA MILOŠEVIĆEVA REŽIMA

U publikaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju iz 2001. godine pod nazivom *R/evolucija i poredak: o dinamični promeni u Srbiji*, Slobodan Antić okarakterizirao je Miloševićovo razdoblje kao autoritarni režim sa snažnim sultanističkim težnjama. Referirajući se na svoj tekst iz 2000., Miloševiću vlast je podijelio u dva razdoblja. Prvi naziva cezarističkim, u kojem je Miloševićeva autoritarna vlast poduprta proto-demokratskim legitimitetom, dok drugo razdoblje nastupa nakon velikih demonstracija 1996./97. godine, nakon kojih Milošević gubi legitimnost i temelji režim na nasilju i klijentelizmu. U istoj publikaciji Vladimir Goati također dijeli razdoblje Miloševićeve vladavine u dva razdoblja; prvo naziva pseudodemokracijom, a razdoblje nakon 1998. godine autoritarnim poretom sa sultanističkim obilježjima (2001).

Pojam pseudodemokracije Goati preuzima od Larryja Diamonda, koji je definira kao poredak gdje postoje karakteristike izborne demokracije, ali bez temeljnog uvjeta – mogućnosti da vladajući budu smijenjeni s vlasti (1996). Pojam sultanističkoga autoritarnog režima je s druge strane razvio Juan Linz, naslanjajući se na Maxa Webera. Weber je sultanizam opisao kao ekstremni oblik patrimonijalizma, u kojem su administracija i vojska na osobnoj predispoziciji vladara (Linz i Stepan 1996). Kao primjere sultanističkih režima Linz i Stepan spominju Sjevernu Koreju tijekom Kim Il Sunga, Dominikansku Republiku tijekom Trujilla, Filipine tijekom Markosa, Haiti tijekom Duvaliersa i Iran tijekom vladavine šaha (ibid.). Primjeri pokazuju da je riječ o režimima koji dokidaju granicu između privatnog i javnoga, gdje postoji sklonost dinastijskom ili familijalnom nasljeđivanju, te gdje nema artikulirane ideologije osim kulta vođe. Iako je teško staviti Srbiju tijekom Miloševića uz bok Sjevernoj Koreji ili Iranu, neki su analitičari u izraženo personaliziranoj i represivnoj vladavini Slobodana Miloševića pronašli elemente za takvu usporedbu.

Krenula sam od tih dviju odrednica Goatija i Antića budući da su se pokazale utjecajnim za kasnije pokušaje klasifikacije Miloševićeva režima. Goati je izrazio i jednu rezervu koja upućuje na bit problema s ovom klasifikacijom. Prema klasičnim definicijama, autoritarni poredci ne toleriraju opoziciju, a u Srbiji ni u jednom trenutku nisu bile zabranjene političke stranke (2001, 2004). Razloge da ipak klasificira Srbiju za vrijeme Miloševića kao autoritarni poredak, Goati nalazi u Miloševićevim prijetećim izjavama tijekom 2000. godine, iz kojih se dala iščitati mogućnost da bi opozicijske stranke mogle biti zabranjene.

Upravo je činjenica što je režim sve vrijeme devedesetih održavao izbore i nije priječio opozicijsku stranačku aktivnost stvarala dvojbe srpskim politolozima oko klasifikacije. Dušan Pavlović i Slobodan Antić prvi su napravili iskorak iz klasifikacije Srbije kao autoritarnog poretka sa sulta-

nističkim obilježjima, odlučivši se za novu kovanicu Levitskoga i Waya iz 2002. godine – prevođenu kao kompetitivni, takmičarski ili izborni autoritarizam (2007). U svojoj knjizi autori spominju da je Srbija prije nespretno klasificirana budući da je unutar tada postojećih klasifikacija trebalo odrediti ju ili kao demokraciju ili kao autokraciju. Tek su pojmovi koje razvija Larry Diamond, pseudodemokracija (1996) i hibridni režim (2002), otvorili novi prostor za analizu. Ovdje se nadovezuju Levitsky i Way (2002), koji definiraju kompetitivni autoritarizam kao režim gdje su prisutne formalne demokratske institucije i pravila, ali gdje je njihovo kršenje toliko obuhvatno da nije moguće govoriti o demokratskom poretku. Kršenja obuhvaćaju krađu izbora, kontrolu zakonodavne i sudske vlasti, zastrašivanje i represiju pojednaca i organizacija iz opozicije i nezavisnih medija – drugim riječima širok dijapazon kooptacije, kontrole i represije poznat proučavateljima Miloševićeve vladavine. Istodobno, to nisu nedemokratski režimi budući da redovito održavaju izbore, dopuštaju rad opozicije i nezavisnih medija te su tako dovoljno otvoreni da su promjene i demokratski iskoraci mogući. Opet, odrednica koja dobro odgovara događajima u Srbiji tijekom devedesetih i na presudnim izborima 2000.g.

Budući da su Levitsky i Way odredili Srbiju pod Miloševićem kao kompetitivni autoritarni režim (2002), a Pavlović i Antonić to dodatno potkrijepili detaljnijim analizama (2007), činilo se kao da je to određenje dosta čvrsto. No, u ovdje razmatranoj studiji *Razvoj demokratskih ustanova*, Nebojša Vladislavljević ponovno rehabilitira pojam sultanizma. Vladislavljević preuzima odrednice Levitskoga i Waya o kompetitivnom autoritarizmu (pritom se ne osvrće na Pavlovićevu i Antonićevu knjigu iz 2007. niti rasprave o toj klasifikaciji), ali Srbiju pod Miloševićem klasificira kao neopatrimonijalni ili sultanistički oblik kompetitivnog autoritarizma. Dok su primjeri sultanističkih režima s Bliskog istoka, Azije i otočkih država Centralne Amerike, pojam neopatrimonijalizma je prvi put primijenila Remmer da okarakterizira Pinocheov režim u Čileu (1989), dok se u novije vrijeme češće koristi za opis afričkih režima. Iako je razumljiva potreba da se naglasi personaliziranost i familijalnost Miloševićeve vladavine, posuđivanjem odrednica iz bitno različitih političkih konteksta rastežu se pojmovi bez postizanja konceptualne preciznosti.

Osim toga, osnovni prigovor dodavanju pridjeva, osobina i 'tendencija' već hibridnom tipu kompetitivnog autoritarizma jest u tome što sam pojam autoritarizma sadržava odrednice koje se tim pridjevima žele posebno naglasiti. U temelju je autoritarne vlasti da je vladar suveren u klasičnom smislu, neograničen pravnom državom (O'Donnell 2004). U autoritarnim sustavima moć je arbitrarna i koncentrirana u rukama vladara (Przeworski 1995), a zakoni su instrumentalizirani kako bi legitimirali vladareve odluke i funkcionalni su samo dok mu odgovaraju (O'Donnell 2004, Fish 2005).

Prema tome, pojam kompetitivnog autoritarizma već sadržava karakteristike koje neki kolege žele istaknuti formulacijom podtipova.

BIT PETOG OKTOBRA

Vesna Pešić u svom tekstu o rekonstrukciji petooktobarskih zbivanja kaže kako još nije 'temeljito istraženo ko je pobedio a ko je bio poražen i da li je to bila revolucija, puč ili smena vlasti' (str. 25). S druge strane, već u zborniku *R/evolucija i poredak* iz 2001. godine Svetozar Stojanović, Vladimir Goati, Slobodan Antić, Zagorka Golubović, Aleksandar Molnar i drugi slagali su se da je bila riječ o revoluciji. Dakako, vrug je u detaljima, tako da se autori razilaze u pridjevima koje nadijevaju pojmu revolucije. Goati, Stojanović i Antić okarakterizirali su je kao mirnu revoluciju, dok Antić i Golubović naglašavaju razliku između političke revolucije, koja se zbila petog oktobra, i društvene koja se može i ne mora dogoditi. Molnar pak naglašava neizvjesnosti ugrađene u samu revoluciju – pitanje na koju se političku zajednicu odnosi (Jugoslavija ili samo Srbija), hoće li se okončati kroz donošenje novog ustava, te kakva će biti sudbina Slobodana Miloševića. Sve tri neizvjesnosti pokazale su se bitnima, a tekstovi Pešić i Pavićevića u analiziranoj studiji *Razvoj demokratskih ustanova* upozoravaju na neuralgične točke koje ostaju otvorenima deset godina kasnije.

Manjinsko, ali vrlo utjecajno, tumačenje zbivanja oko petog oktobra ponudili su Pavlović i Antić (2007), koji tvrde da peti oktobar nije bio revolucija ni promjena režima, nego značajna promjena vlasti koja je omogućila evolutivnu transformaciju režima u izbornu demokraciju u razdoblju 2000 – 2003. godine. Pešić u analiziranoj studiji *Razvoj demokratskih ustanova* ironično komentira kako je zanimljivo da je tako važan događaj kao što je promjena režima 2003. godine zapažen samo od ovih autora, no ne i od široke javnosti. Đorđe Pavićević kritiku pak usmjerava na preveliku važnost koju autori daju procesu izbora u odnosu na široku mobilizaciju građana. Kao što on navodi, Pavlović i Antić pretpostavljaju da su se mase okupile na ulici jednostavno zato da Milošević prizna izborni poraz, a ne da bi zahtijevali promjenu režima i utjecali na političku dinamiku nakon toga. Ukratko, Pavlović i Antić su kritizirani zbog prevelikog oslanjanja na institucionalne mehanizme u svojim procjenama, uz zanemarivanje onih šire društvenih. Ipak, vrlo ograničeni dosezi političkih promjena nakon 2000. g. podupiru njihovu tezu o evolutivnoj transformaciji nasuprot radikalnom prekidu s prošlim režimom.

Na tragu te dijagnoze, Pešić tvrdi da je peti oktobar zapravo *iznevjerena* revolucija, budući da nije došlo do promjene vrijednosno-normativnog sustava. Nije uslijedio šesti oktobar koji bi formalizirao diskontinuitet sa starim režimom, a opozicija se nije uspjela uspostaviti kao jedinstveni politički subjekt koji bi iznio novi poredak. DOS se duboko podijelio u odnosu

prema prošlom režimu, a vanjski pritisci za suradnju sa sudom u Hagu radikalizirali su te razlike do kulminacije u ubojstvu premijera Đinđića. Već 2003. godine bilo je jasno da su prevladali kontinuiteti sa starim režimom. Đorđe Pavićević se odlučuje za nešto optimističniju formulaciju *nedovršene* revolucije. Tu tezu brani činjenicom da 'konceptualni centar' petog oktobra ostaje u Srbiji i dalje otvoren, a on se odnosi na 'postajanje normalnom europskom državom' (str. 50). Iako je revolucionarna agenda prema Pavićeviću još uvijek na stolu, problem je u tome što njezino značenje u Srbiji nema konsenzualnu političku artikulaciju. Tek kad srpsko društvo pomiri elemente devetnaestostoljetne europske državnosti sa suvremenim konceptom državnosti i europskih integracija, doći će do institucionalnog osiguranja ishoda revolucije.

Navedeni pridjevi – iznevjerena, nedovršena – zapravo dovode u pitanje možemo li peti oktobar nazvati revolucijom. Iz ove je studije jasno da dvojbe proizlaze iz činjenice koja se provlači kroz gotovo sve tekstove: izostanak odlučnog prekida s Miloševićevim režimom, izostanak institucionalnog osiguranja ishoda revolucije kroz ustavne promjene te umjesto toga snažni elementi kontinuiteta i u političkom sadržaju i u samom državnom aparatu. Ovdje je mudro zaigrati na kartu Charlesa Tillyja i upitati se prolazi li peti oktobar test njegove definiciji revolucije. U jednoj od svojih novijih rasprava Tilly zagovara niži prag za klasifikaciju revolucija i predlaže definiciju prema kojoj je revolucija zapravo nasilna smjena vlasti tijekom koje postoje najmanje dva bloka pretendenta na vlast čiji su zahtjevi za kontrolom vlasti nekompatibilni (2006). Iako je Milošević srušen kombinacijom institucionalnih (gubitak izbora) i izvaninstitucionalnih (masovni prosvjedi) elemenata, možemo se suglasiti oko toga da peti oktobar odgovara ovoj definiciji. No dalje, Tilly kaže da se revolucijom može nazvati događaj koji kombinira revolucionarnu situaciju s revolucionarnim ishodom. U revolucionarnoj situaciji dolazi do podjele aktera koji pretendiraju na vlast, i to uz znatnu narodnu potporu, dok revolucionarni ishod znači prijenos kontrole vlasti na nove vladare (2006: 159). Karakteristike revolucionarnog ishoda su bijeg stare elite te preuzimanje vojske i kontrole nad državnim aparatom od strane nove elite. Tekstovi u ovoj studiji pokazuju da upravo ti ključni elementi nedostaju da bismo peti oktobar nazvali revolucijom. Slijedom Tillyjeve definicije, peti oktobar je bio revolucionarna situacija nakon koje je umjesto revolucionarnog ishoda uslijedio nervozni dvokorak između snaga novog i starog režima. ¶

DANIJELA DOLENEC
Sveučilište u Zagrebu
Fakultet političkih znanosti

LITERATURA

- Antonić, Slobodan. 2001. "Priroda petooktobarskog prevrata, 'Miloševićevo zaveštanje' i demokratska Srbija". u: Ivana Spasić i Milan Subotić (ur.). *R/evolucija i poredak: o dinamici promena u Srbiji*. Disput: Beograd.
- Diamond, Larry. 1996. "Is the Third Wave Over?" *Journal of Democracy* 7(3): 20–37.
- Diamond, Larry. 2002. "Thinking about Hybrid Regime" *Journal of Democracy* 13(2):21-35.
- Fish, Steven. 2005. *Democracy Derailed in Russia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goati, Vladimir. 2001. "Priroda poretka i oktobarski prevrat u Srbiji." u: Ivana Spasić i Milan Subotić (ur.). *R/evolucija i poredak: o dinamici promena u Srbiji*. Disput: Beograd.
- Goati, Vladimir. 2004. *Partije i partijski sistem u Srbiji*. Ogi Centar: Beograd.
- Golubović, Zagorka. 2001. "Što smo zatekli i kuda dalje – budućnost demokratske tranzicije u Srbiji." u: Ivana Spasić i Milan Subotić (ur.). *R/evolucija i poredak: o dinamici promena u Srbiji*. Disput: Beograd.
- Kitschelt, Herbert, Mansfeldova, Zdenka, Markowski, Radoslaw, Toka, Gabor. 1999. *Post-Communist Party Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levitsky, Steven i Way, Lucan. 2002. "The Rise of Competitive Authoritarianism" *Journal of Democracy* 13(2): 51-65.
- Molnar, Aleksandar. 2001. "O neizvesnostima revolucije započete 5. oktobra 2000." u: Ivana Spasić i Milan Subotić (ur.). *R/evolucija i poredak: o dinamici promena u Srbiji*. Disput: Beograd.
- O'Donnell, Guillermo. 2004. "Why the Rule of Law Matters" *Journal of Democracy* 15(4): 32-46.
- Pavlović, Dušan i Antoniće, Slobodan. 2007. *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik.
- Przeworski, Adam. 1995. *Sustainable Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stojanović, Svetozar. 2001. "Demokratska revolucija u Srbiji" u: Ivana Spasić i Milan Subotić (ur.). *R/evolucija i poredak: o dinamici promena u Srbiji*. Disput: Beograd.
- Tilly, Charles. 2006. *Regimes and Repertoires*. Chicago and London: University of Chicago Press.

MILAN PODUNAVAC (UR.)

DRŽAVA I DEMOKRATIJA

Službeni glasnik i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu,
Beograd, 2010, str. 539.

Milan Podunavac (ed.), *State and Democracy*, Službeni glasnik i Fakultet
političkih nauka Univerziteta u Beogradu, prevela Gordana Ristić,
Beograd, 2011, pp. 671.

U bogatoj riznici modernih i savremenih političkih ideja teško je naći pojmove o kojima su politički mislioci više raspravljali kao što je to slučaj sa pojmovima države (poretka) i demokratije. Razume se, izazovan je svaki pokušaj da se u nepreglednom prostranstvu različitih normativnih tradicija, počevši od Bodena, pa do Rolsa, pronađe tačka minimalnog teorijskog konsenzusa o njihovom značenju. Ipak, nekoliko stvari se čine neupitnim. Prvo, država je autohtono moderan tip političkog poretka, najvredniji evropski izum, koji je u poslednja tri veka potisnuo sve predmoderne forme političke zajednice. Drugo, premda u većem delu istorije nije bila prvi odgovor na pitanje “zašto se pokoravamo?”, demokratija je, posebno tokom prošlog veka, postala najčešća formula legitimisanja političke vladavine. Treće, i pored toga što se može steći utisak da „živimo u svetu u kome nas demokratija okružuje kao vazduh” (Harison 2004, 10), problem vrednosti demokratije danas je gotovo jednako aktuelan kao i u vreme njenih prvih koraka, pre više od dva milenijuma. U trenutku kada demokratski ideal dobija novi zamah zahvaljujući revolucionarnim dešavanjima u državama arapskog sveta, ali isto tako gubi dah u bici sa podivljalom ekonomskom krizom u tzv. „starim demokratijama”, svaka studija koja namerava da osnaži normativno poverenje u „drugi najbolji poredak” više je nego dobrodošla. Naročito ukoliko iza takve namere stoji kompetentna grupa akademskih delatnika kao u slučaju zbornika *Država i demokratija*.

Već prvim pregledom sadržaja zbornika jasno je da se radi o ambicioznom poduhvatu. Zbornik, uz predgovor urednika Milana Podunavca, sadrži 31 prilog uglavnom domaćih politikologa, „pojačanih” sa nekoliko zvučnih imena iz regionalnog, evropskog i američkog politikološkog diskursa. Tekstovi su, bez mnogo eksperimentisanja u pogledu strukture,

organizovani oko četiri noseće teme: država i demokratija; konstitucionalizam i demokratija; konsolidacija demokratije; država i demokratija u Srbiji; globalizacija i demokratija. Čitaocima se nudi oprobana kombinacija teorijskih i deskriptivnih analiza u kojima se odnos države i demokratije izučava iz perspektive različitih škola i tradicija, kao što su: konstitucionalizam, liberalni egalitarizam, liberalni nacionalizam, marksizam, multikulturalizam, institucionalizam, teorija racionalnog izbora. Ovakav konvencionalni pristup urednika je razumljiv ukoliko u obzir uzmemo širinu naslovne teme. Međutim, mišljenja smo da je raspored tekstova po tematskim celinama mogao biti bolje organizovan, bez usiljenog ujednačavanja broja priloga po poglavlju. Tako, na primer, ne postoje ubedljivi razlozi da se, inače, odlični prilozi Aleksa Lihtenštajna (*Alex Lichtenstein*) o istoriji rasne politike u SAD i Livie Kardum (*Livia Kardum*) o vajmarskom parlamentarizmu svrstaju u odeljak „Demokratija i globalizacija”. Isto važi i za tekst Slaviše Orlovića „Izazovi reprezentativne (predstavničke) demokratije” koji je uvršćen u tematsku celinu „Država i demokratija u Srbiji” iako se ne bavi kontekstualnom analizom predstavničke demokratije u Srbiji. U konceptualne primedbe spada i prigovor da bi, s obzirom na sadržaj većine tekstova u trećem poglavlju (Konsolidacija demokratije), ovom delu zbornika više odgovarao naziv „Demokratija i ekonomija”. Navedeni propusti se donekle mogu opravdati imajući u vidu težinu uredničkog posla u situaciji kada se na stolu nalaze prilozi velikog broja autora. Mnogo važnije od neizbežnih konceptualnih manjkavosti jeste pitanje: da li zbornik ima šta da ponudi u sadržinskom smislu? Detaljan prikaz svih tekstova i izloženih argumenata, naravno, iziskuje daleko veći prostor. Stoga ćemo se u nastavku baviti isključivo načelnim pregledom ključnih argumentacijskih linija unutar tematskih oblasti i to onim redosledom koji prati strukturu zbornika.

U prvom tematskom bloku (Država i demokratija), sažeto rečeno, traga se za odgovorom na pitanje - šta je dobro u demokratiji? Uvodni tekstovi nude dobar uvid u ambivalentnu prirodu odnosa između demokratije, političkog poretka i političke moći, počevši od priloga koji zastupaju *mainstream* tezu da je moderna demokratija nužno državno centralizovana (M. Podunavac; V. Pavlović), preko stava da država nudi bitne, ali ne i dovoljne pretpostavke za (nepretencioznu) demokratiju (Dž. Kin), pa do zanimljive kritičke analize Abensurovog shvatanja demokratije kao zajednice građana protiv države (D. Lalović). I pored široke palete normativnih odbrana demokratije, utisak bi bio potpuniji da su autori imali više sluha za propitivanje mogućnosti alternativnog demokratskog delovanja. S tim u vezi, valja istaći da prvom poglavlju, i uopšte celom zborniku, nedostaje snažnija kritička refleksija dometa predstavničke demokratije. U tekstovima koji se neposredno bave ovim pitanjem,

veća pažnja se posvećuje manje-više prevaziđenom (*pro et contra*) razvrstavanju dobrih i loših strana koncepta političkog predstavljanja nego aktuelnim teorijskim raspravama o tzv. post-predstavničkoj demokratiji. Zbornik je tako ostao nedorečen u odnosu na sve učestaliju pojavu artikulisanja političkih zahteva izvan konvencionalnih kanala predstavničke demokratije.

Drugi tematski blok (Konstitucionalizam i demokratija) posvećen je odnosu međuzavisnosti principa demokratske legitimnosti i liberalnog konstitucionalizma. Pored klasičnih argumenata o normativnoj nadmoći konstitucionalizma naspram demokratske vladavine (V. Stanovčić), u poglavlju se izlaže i gledište o „prirodnoj vezi demokratije i konstitucionalizma” (100). Zasluge za ovaj drugi argumentacijski pravac idu na račun Urliha Projsa (*Ulrich Preuss*) čiji tekst na ubedljiv način demonstrira poziciju demokratskog (političkog) konstitucionalizma. S obzirom da „Mi narod” nije ništa drugo do „društvenopolitička konstrukcija koju uspostavlja ustav” (101) sledi da je primarna funkcija ustava konstituisanje političke organizacije, a ne ograničavanje vlasti, kako se uobičajeno tvrdi. Projs se analitički ograničava na trenutak nastanka ustava, bez namere da problem dodatno usložnjava „uvođenjem u igru” kontekstualno specifičnih kvaliteta društva u kojem se odigrava proces konstitutivne transformacije ogoljene moći mnoštva. Razume se, ustav ne kreira konstitutivne nadležnosti i ovlašćenja u moralno i politički praznom prostoru. Na to nas podsećaju prilozima o brojnim kontekstualnim izazovima pred kojima se može naći čin demokratskog samokonstituisanja. Lidija Basta Flajner (*L.B. Fleiner*) tako upozorava na pogubne učinke liberalnog imperijalizma i postmoderne politike veštačkog građanja nacija, Tomas Flajner (*Thomas Fleiner*) opominje da se demokratska legitimnost u multikulturalnim društvima može postići jedino ako se „različitost prepozna i prizna kao specifična politička vrednost” (183), dok Nenad Dimitrijević otvara važnu temu rekonstitucije kolektivnog identiteta onih političkih zajednica čija je neposredna prošlost obeležena masovnim kršenjem prava na život i osnovno ljudsko dostojanstvo.

Treći tematski blok (Konsolidacija demokratije) najpre nam donosi dva teksta o perspektivama demokratske konsolidacije balkanskih društava (J. Teokarević; J. Seroka). Radi se o deskriptivnim analizama ograničavajućih faktora na putu ka punoj demokratizaciji ovdašnjih političkih sistema, iz vizure dobro poznatih *freedom house* kriterijuma. Premda su u pitanju dobre i pregledne komparativne studije, šteta je što u njima nije bilo mesta i za problematizovanje samog koncepta merenja, odnosno stepenovanja kvaliteta demokratije. U ostatku poglavlja, odnos države i demokratije posmatra se iz ugla političke ekonomije. Primenjujući model korporativnog upravljanja na političke odnose, Dušan

Pavlović poručuje da politička nauka ima šta da nauči od ekonomske nauke, posebno u pogledu kontrole onih koji upravljaju/vladaju. Tekst Svetlane Adamović je još optimističniji u zaključku da postoji linearna veza između političke demokratije, društvene odgovornosti i ekonomskog razvoja. Na drugoj strani terena nalazi se Kris Sparks (*Chris Sparks*) koji pledira za postavljanje jasnih granica između ekonomije i političke zajednice. Očekivalo se da će tekstovi iz ove branše u većoj meri „uhvatiti momenat” globalne dužničke krize sa kojom se, gotovo sinhrono, odigrava proces uzurpacije demokratskih institucija. Nema više bilo kakve sumnje, aktuelna ekonomska previranja stvorila su novo polje egzistencijalne neizvesnosti i negativnog konsenzusa koji na najgrublji način nipodaštava demokratske tekovine političke moderne. Verujemo da je o tome trebalo više govoriti.

Četvrti tematski blok (Država i demokratija u Srbiji) je zamišljen kao deo zbornika u kojem će opšti teorijski koncepti iz prethodnih poglavlja dobiti svoje kontekstualno usidrenje u tranzicionom iskustvu Srbije. Ako izuzmemo priloge Radmile Vasić o konstitucionalnim deficitima demokratske tranzicije u Srbiji i Čedomira Čupića o kulturno-etičkim pretpostavkama oblikovanja demokratskog identiteta u tranzicionim društvima, ostali tekstovi malo toga imaju da ponude. Uglavnom se radi o „suvim” deskriptivnim člancima bez neophodnog teorijskog okvira. Ovo posebno važi za tekst Jovana Komšića „Paradoski tranzicione države i demokratije u Srbiji” u kojem se otvaraju mnoge teme, bez dubljih elaboracija, kao i za tekst Dušana Pavlovića „Poštovanje ljudskih prava u Srbiji iz perspektive evropske konvencije o ljudskim pravima” koji je informativan, ali pati od nedostatka inventivnosti.

U poslednjem tematskom bloku (Globalizacija i demokratija), najopštije rečeno, ispituje se kako globalizacija utiče na karakter odnosa države i demokratije u savremenosti. Noseći tekst ovog poglavlja pripada Vučini Vasoviću. U njemu se prikazuju različite interpretacije uticaja koji „orkan globalizacije” ima na transformaciju moderne nacionalne države i ustavne demokratije. Tekstovi ostalih autora dodatno izoštravaju problem. Akcenat se stavlja na poznatu dilemu: da li je demokratija moguća izvan tradicionalnog koncepta države, posebno ako imamo u vidu pokušaje da se demokratija utemelji na nadnacionalnom osnovama, kao u slučaju Evropske Unije. Uočavajući paradoks merenja demokratskih postignuća na nadnacionalnom nivou uz pomoć (nacionalnih) liberalno-demokratskih principa, Miodrag Jovanović i Slobodan Samardžić svoje zaključke, ipak, koncipiraju u granicama državo-centričnog razumevanja demokratije.

Kada se podvuče crta, može se reći da je zbornik opravdao očekivanja. Ono što je najvažnije, izbeguta je opasnost da zbornik postane svaštara bez

mnogo smisla i unutrašnje logike. Naravno, bilo bi pretenciozno tvrditi da je svaki njegov deo jednakog kvaliteta. U krajnjem slučaju, to se i ne može očekivati od izdanja ovog obima. Sasvim je dovoljno to što se čitaocima ostavlja dovoljno prostora da naprave svoj izbor tekstova u skladu sa interesovanjima i teorijskim temperamentom. ¶

NIKOLA BELJINAC

CITIRANA LITERATURA

Harison, Ros, *Demokratija*, Clio, Beograd, 2004

Podunavac, Milan, *Država i demokratija*, Službeni glasnik i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2010

JUGOLINK: PREGLED POSTJUGOSLOVENSKIH ISTRAŽIVANJA

Broj 1, godište 1, 2011.

Sve je više inicijativa koje teže prostoru bivše Jugoslavije. Nakon poduzetnika i zabavljača, na istu 'scenu' pristižu istraživači društva i politike. Odnedavno to čini i multidisciplinarni elektronički časopis *jugoLink: pregled postjugoslavenskih istraživanja* koji se može naći na <http://jugolink.wordpress.com>. Iz razmjerno informativnog uvodnika ('Editorial') očito je da je *jugoLink* pokrenula skupina mlađih i, kako se možda staromodno kaže, 'kritičkih' istraživača koji žele okupljati iste takve s područja bivše Jugoslavije. Časopis ima posve predvidivu zadaću, a to je da izlazi „u susret potrebi stalnoj informiranja o novim studijama iz regiona“ koje su od interesa (i) za međunarodnu publiku, odnosno „niz naučnih ustanova čija je predmet istraživanje upravo ovo područje“. Zanimljivo je da su svi prilozi prvog broja već objavljeni, što je uredno naznačeno (većina u zborniku, Željko Popović i Zoran Gajić. 2011. *Kroz tranziciju. Prilozi teoriji privatizacije*. AKO: Novi Sad.). Ovaj pristup nije nelegitiman, ali *jugoLink* čini instant-pripravkom. Uredništvo se tako u prvom broju nije htjelo zamarati standardnim opremanjem tekstova (sažetak članka, ključne riječi...). To je ipak samo privremeno, budući da se u najavi sljedećeg broja (o interpretacijama povijesti postjugoslavenskog prostora) traži da se tekstovi dostave sa „standardnim naučnim aparatom, bibliografijom i apstraktom na engleskom jeziku“ (88).

Kad je posrijedi tema prvog broja, urednici *jugoLinka* su se odlučili za, kako navodi 'Editorial', propitivanje procesa 'društvene transformacije' na postjugoslavenskom prostoru. Pošli su od pretpostavke da ovaj proces „predstavlja važan historijski prelom“ koji je za zapadnoeuropsku teorijsku produkciju, 'vruć krumpir' pa ga se „kao izuzetak, uglavnom 'zaobilazi' (9)“. Kako bi se prekinulo s tom praksom, objavili su tekstove Stipe Čurkovića (Tranzicija i solidarnost), Gala Kirna (Nacrt tranzicije u kapitalističkoj nacionalnoj državi kao projekt liberalnog proleća), Primoža Krašovca (Realna supsumcija u hramu duha: klasna borba u

univerzitetkom polju), Dare Pejića (Koncept vikenda više ne postoji), Miloša Jadžića (Prostor, urbanizam i politika postsocijalističkog grada) i Branke Čurčić (Kritika klerikalizacije Novog Sada).

Dok 'Editorial' tematski forsira fenomen 'društvene transformacije', časopis zapravo, što je pomalo zagonetno, otvaraju tekstovi autora koji su skloniji istraživati 'tranziciju'. Prvi takav je „Tranzicija i solidarnost“ od Stipe Čurkovića, istraživača zagrebačkoga Centra za radničke studije. Čurković piše politički esej u kojem, ne ulazeći u formalne definicije (tranzicije), ukazuje na strukturne posljedice pojmovnih intervencija hrvatske tranzicijske elite. Naime, pojmovi kao 'tržište', 'inovativnost', 'fleksibilnost', 'dinamičnost' i 'konkurentnost' čine diskurzivnu osnovu politike (globalnoga) liberalnog konsenzusa koji nije senzibilan prema očuvanju socijalnih prava. Na djelu je 'radikalni metodološki individualizam' koji su hrvatske elite objeručke prihvatile kako bi stale na put 'parazitizmu'. Čurković uvjerljivo raščlanjuje taj proces 'opoziva socijalizma' u uvjetima 'nacionalne emancipacije' koji se u konačnici zbiva kao „dublji kontinuitet prešutnog temeljnog konsenzusa među elitama svih raspoloživih parlamentarnih opcija“ (12). Ne libi se stoga ni rezolutne kritike 'liberalne građanske ljevice' koja kronično rentira na antinacionalizmu i žrtvuje radništvo, a sve kako bi ostvarila „projekt brze asimilacije životnog stila (dobrim dijelom imaginarnih) zapadnih srednjih klasa“ (13).

Kad je posrijedi solidarnost, Čurković bilježi da je ona devedesetih godina u varijanti 'nepodijeljenog narodnog zajedništva' odmijenila 'kalkulacije klasnog interesa'. No, ozbiljni problemi široko promicane organske solidarnosti započeli su kad je zbog privatizacija i deindustrijalizacije sve više nezadovoljnih radnika moralo biti ideološki pospremljeno u ladicu 'nečistog preostatka' socijalizma. Propast nacionalističke storije o zajedništvu u uvjetima 'restauracije kapitalizma' pratilo je prokazivanje svake vrste zajedništva, socijalističkog jednako kao i onoga nacionalističkog. Solidarnost je stoga opet morala u transformaciju, postavši tek privatnim milodarom, sa svom pogibelji po društvo „uslijed utopijske iluzornosti samog koncepta“ (17). Čurković zaključuje esej, shodno svom klasno-antagonističkom teorijskom ishodištu, pozivom na izgradnju nečega što bi se moglo nazvati akcijskom solidarnošću. Solidarnost naime može imati smisla samo kao kolektivna obrana dostignutih (najčešće) državom posredovanih oblika solidarnosti od kapitalističkog presezanja.

Treba nešto reći i o 'revizionističkom' tekstu slovenskog teoretičara Gala Kirna koji se također bavi tranzicijom. Njegov prilog 'Nacrt tranzicije u kapitalističkoj nacionalnoj državi kao projekt liberalnog proljeća' ima ambiciju znanstvenog rada (doduše u ranoj fazi razvoja) i tomu su prilagođeni stil i oprema teksta. Kirn želi puno toga objasniti, ali ovdje

je moguće pribilježiti samo neke njegove naglaske. Nije zadovoljan standardnim viđenjem (slovenskog) puta u 'konsolidiranu demokraciju', kao konačne postaje tranzicijske odiseje, pa zadaću svog teksta vidi u „drukčijoj periodizaciji prijelaza u postsocijalistički kontekst“ (21). Za razliku od *mainstream* studija koje inzistiraju na tezi da je tranzicija u Sloveniji počela liberalizacijom u drugoj polovini osamdesetih godina, u tekstu se želi pokazati da se to dogodilo ranije, još potkraj šezdesetih, uglavnom djelovanjem tzv. tehnokrata. Kirnovo viđenje razvoja slovenske inačice liberalizma/tehnokracije, podsjeća (u širem smislu) na Dušana Bilandžića i njegovu zaboravljenu *Historiju SFRJ* koja isto tako nije 'imuna' na ulogu tzv. tehnokrata u Jugoslaviji.

Kako Kirn u osnovi promatra 'tranziciju' iz 'klasne perspektive', želi je rekonstruirati kao dovršenje 'regresije' u kapitalizam putem nacionalne države. Shodno tom stavu, omalovažava zbivanja s kraja osamdesetih, jer je to bila tek 'promjena' odnosno 'prijelaz', a ne revolucija, osobito ne 'demokratska revolucija'. Doduše, kako je zabavljen historiografskim izvodima periodizacije 'lokalne' situacije (Slovenija), nije zainteresiran za posebno jasno izvođenje svoga metodologijskog ishodišta. Kirn se oslanja uglavnom na (re)deskripciju 'prijelaza', pri čemu ne drži relevantnom '89. kao 'događaj', skup situacija kraćeg trajanja, ili 'novi početak' na čemu inzistiraju tranzicijske studije. Stoga '89. (u Sloveniji) strogo uzevši, nije radikalna promjena, rez, nego 'proces' ('prijelaz') koji treba shvatiti u njegovu historijskom kontinuitetu, odnosno kao „ostavštinu frakcijskih borbi unutar Saveza komunista Jugoslavije“ (21).

Tekst u drugom dijelu („Prijelaz u samostalnu Sloveniju...“) gubi zamah jer autor često zapada u kritičku publicistiku bez sustavne poveznice s onim što je prethodno napisano. Da bi uvjerljivije obranio poziciju, Kirn bi, čini se, trebao pribaviti više relevantnih historiografskih izvora, jer je njegovo viđenje prilika u Sloveniji i pripadajućih odnosa (šezdesetih i sedamdesetih godina) utemeljeno uglavnom na jednom izvoru, knjizi Bože Repea *Liberalizem v Sloveniji* (1992), uz opravdanje da je to „jedina stvarna historijska studija“ (22). Iako Kirn nije naveo kriterije po kojima je nešto 'stvarna historijska studija', treba reći da, ako mu Repe služi za izvođenje zaključka da je 'maspok' 1971. „zahtijevao, samostalnu Hrvatsku, Hrvatsku kao državu Hrvata (bez Srba)“, onda mu je bio od slabe pomoći (28). Naime, dosadašnji historiografski nalazi o tim zbivanjima (barem oni hrvatski) ne pokazuju da itko relevantan iz vodstva SKH, studentskog pokreta i Matice hrvatske tražio samostalnu Hrvatsku, a još manje 'državu Hrvata (bez Srba)'. Teoretski je moguće da to nisu stigli zatražiti, ali sad to ne treba tendencijski 'učitavati', jer mi se čini da to ne bi bio kriterij 'stvarne historijske studije'.

I o ostalim tekstovima u *jugoLinku* moguće je raspravljati i što je najvažnije, vrijedni su čitanja (napose tekst Primoža Krašovca). Ako se

za kraj vratimo 'Editorialu', kao štivu za orijentaciju, moram priznati da sam skeptičan kad je posrijedi namjera da se objavljuju istraživanja „različitih naučnih škola... a koje su već godinama uglavnom odvojene jedne od drugih“ (8). Nije dakako sporno promicati pluralizam u znanstvenom istraživanju. Nije sporno ni to što časopis ima specifičnu ideološku boju. No, to znade imati posljedice po uređivačku politiku, odnosno izbor autora. Dosadašnja iskustva pokazuju da svaka robusna teorijsko-ideologijska orijentacija časopisa ne ostavlja previše prostora za „usporedbe istraživačkih rezultata, metoda i teorijskih pristupa“ (8). Stoga mi se čini da *jugo-Link* neće ispuniti ovu zadaću, što ne mora biti posebna prepreka stvaranju poticajnog časopisa. Uostalom, budućnost će pokazati. ¶

TONČI KURSAR

NENAD DAKOVIĆ (PRIREDIO)

FILOZOFIJA PRAKSE

Dom omladine Beograda, Beograd 2011, str. 434.

Zbornik *Filozofija prakse* nastao je iz ciklusa predavanja održanih u beogradskom Domu omladine tokom 2009. i 2010. godine u kome su učestvovali „akteri nekadašnje praksis filozofije“, kao i „sledbenici, simpatizeri i kritičari“. Cilj urednika ciklusa bio je da se „otvori artikulisana diskusija“ o dometima praksis filozofije, sa uredničkim podtekstom da se tokom tekuće krize „promenio svet“, a time i odnos prema marksizmu i praksis filozofiji. U knjizi je sabrano 24 teksta, od kojih su u tri slučaja umesto autorizovanih predavanja objavljeni stari tekstovi preštampani iz časopisa *Praxis* (Nebojša Popov, Dragoljub Mićunović i Žarko Puhovski). U zborniku su objavljeni i autentični ali neatorizovani transkripti priloga nedavno preminulih Mihaila Markovića i Svetozara Stojanovića. Muku urednika ovog zbornika uvećala je raznovrsnost tekstova, različitih po kvalitetu, formi i sadržaju: od raznih prisećanja, preko autobiografskih samopozicioniranja, tekstova koji nisu u direktnoj vezi sa temom ciklusa, do ozbiljnijih analiza i preispitivanja.

Mada su mnogi od tekstova pisani u memoarskom žanru, pogrešno bi bilo zaključiti da je vrednost ove zbirke da se još jednom podsetimo međunarodne reputacije praksis filozofije, koje zvezde svetske levice su posećivale Korčulu, koje se vino pilo ili ko je kakve zasluge imao za šta. Neizbežno je bilo u zborniku ove veličine i da se po ko zna koji put pokrenu pitanja o tome čiji je praksis, kakva je njegova ideološka pozadina, da li je bio kritički ili pritajeno legitimišući. To je razumljivo imajući u vidu potrebu da se praksis pozicionira u odnosu na novi politički sklop, promenu režima i raspad države. Ova pitanja prožimaju veliki deo tekstova u zborniku (Zagorka Golubović, Lino Veljak, Mile Savić, Vladimir Marković, Miloš Knežević itd.). Pitanje je zanimljivo jer je praksis kao retko koja teorija za relativno kratko vreme imao puno uspona i padova i često bio u centru sporenja. I sami zastupnici ove teorije bili akteri u sporenjima. Brze smene političkog okruženja uvek su nametale potrebu za novim pozicioniranjem

praksisa i samopozicioniranjem njegovih aktera. Dakle, radi se o dva važna pitanja. Prvo je gde smestiti praksis u teorijskom i političkom kontekstu, a drugo je šta je od praksisa ostalo kao moguće plodno nasleđe. Za one praktičnije: na koju policu smestiti dotičnu literaturu i za šta se ona može upotrebiti? U zborniku je ponuđeno više odgovora na ova pitanja.

Naravno, radi se o grubom poopštavanju pošto razlike među autorima neće moći biti uzete u obzir kao i stavovi iz mnogih tekstova u ovom zborniku, posebno onih koji ne govore mnogo o temi ili nekoliko tekstova koji ne zaslužuju nikakvu pažnju.

GDE SMESTITI PRAKSIS?

Praksis se može razumeti kao filozofija što implicira i naziv ovog izdanja (Daković, Kukoč, Lošonc). Druga mogućnost jeste da, sledeći samorazumevanje dela autora iz centra „kruga“ praksisa, praksis shvatimo kao jednu vrstu metafizofije ili transfizofije koja raščičava teren za istinski ljudsko i slobodno delovanje u pravcu promene sveta, odnosno „misli revoluciju“ (Veselin Golubović, Daković, Arandelović). Treća mogućnost jeste da, poput autora iz praksisa sklonijih sociologiji, praksis vidimo kao interdisciplinarni projekat koji ima za cilj da kritikuje sve postojeće i učini društvo humanijim (Z. Golubović, Kuvačić, Stojanović). Konačno, praksis je moguće, kako većima spoljnih tumača čini, posmatrati i kao labavo povezani intelektualni pokret koji je nastao u određenom okruženju, raspao se u drugom, a čiji su predstavnici (sa izuzetkom nekolicine iz tvrdog jezgra) nastavili različitim putevima (M. Marković, Stojanović, Divjak, Savić, V. Marković).

Praksis kao filozofija (ili metafizofija) može se situirati u više sklopova. Praksis je jedna od revizija marksizma ili hibridna varijanta marksizma (hajdeger-marksizam). On se oslanjao na naknadno objavljene Marksove rane filozofske radove koji su često više beleške i razmišljanja nego dovršeni radovi. U ovom pogledu reč je o prilično naivnoj humanističkoj rekonstrukciji marksizma koju Alapar Lošonc u svom tekstu označava kao „normalno detinjstvo“ samouspostavljujuće kritike. Skup zajedničkih ideja koju su ovi autori delili - odbacivanje zvanične verzije marksizma, uverenje da je mladi Marks pravi Marks i da je pojam revolucionarne prakse ključ za kritiku svega postojećeg - nije dovoljan da se praksis filozofija u značajnoj meri razlikuje od nekih drugih revizija marksizma (na primer Koršove, čija knjiga se samo dva puta spominje u Zborniku). Definicija prakse kao univerzalne ljudske stvaralačke delatnosti usmerene na menjanje sveta neodređenija je i od Aristotelove i makar jednako besadržajna kao i Kantovo određenje kategoričkog imperativa. Stoga nije čudno što se u Praksis filozofiji mladi Marks mogao podjednako kombinovati sa Hegelom i Fihtom, Hajdegerom, antropologijom ili analitičkom filozofijom. Pod široku kapu svašta može da stane. U poređenju sa drugim

filozofijama prakse, praksis pruža manje plodno tlo za dalje istraživanje. U sklopu marksističke tradicije na to upućuje Lošonc, a indirektno, B. Koljević, koja poredi pojmove prakse kod Marksa i Hane Arent. U ovom kontekstu je zanimljivo zapažanje Svetozara Stojanovića, ma koliko istorijski bilo tačno, da je on i tada smatrao da bi opšti pojam trebalo da bude pojam vladajuće klase (ne praksisa), ali da je naišao na kritiku „svojih drugova u praksis grupi“ (str. 81).

Kritička filozofija je u tom pogledu beskonačno raščičavanje terena za revolucionarno delovanje, koje se prepoznaje po obeležjima izvornosti, kreativnosti i univerzalne ljudskosti. Pojmovna razlikovanja otuđenja i postvarenja, proizvodnje i rada (i prakse) ili upotrebne i tržišne vrednosti su upotrebljena da bi razlikovali revolucionarnu praksu od drugih oblika delovanja. Zbog toga su mnogi praksis shvatali kao interdisciplinarni poduhvat i njegovu vrednost videli u posebnim istraživanjima. Međutim, onda bi teško moglo da se nađe šta ih sve povezuje u jednu celinu (ako se tu ne računa pozivanje na humanistički marksizam), osim upotrebe slične terminologije koja je imala više ikonografski značaj nego što je definisala zajedničkog teorijskog okvira (u tu svrhu mogu se uporediti preštampani tekstovi iz časopisa *Praxis* u ovom zborniku). Takav projekat, nasuprot projektu Frankfurtskog kruga, nikada nije ni formulisan (pitanje da li je to i moguće sa ovako definisanim pojmom prakse u centru), te bi praksis literaturu morali da rasporedimo na različite police sa ostalom filozofskom, sociološkom, antropološkom, politikološkom itd. literaturom.

Stoga je možda najpogodnije da se praksis ipak shvati kao intelektualni pokret koji je imao određenu ulogu u istorijskom sklopu. I ovde se otvaraju mnoge dileme. Jedna od njih jeste koji je to referentni sklop. Veselin Golubović s pravom ističe da se može izdvojiti *zagrebačka* filozofija prakse. U beogradskom krugu autora bilo je malo filozofskih pokušaja poput onih Gaje Petrovića ili Milana Kangrge koji su išli za tim da utemeljenje prakse traže u rekonceptualizuju filozofske tradicije. Štaviše, činilo se da to za njih predstavlja odedeno opterećenje, što se kasnije i pokazalo prilikom razilaženja u vezi sa časopisom *Praxis International*. Mislav Kukoč u svom tekstu ističe (institucionalni i vaninstitucionalni) značaj praksisa za hrvatsku filozofiju. U beogradskom krugu, opet, takvo nasleđe skoro da ne postoji. Razlozi su delom institucionalni, praksisovci su proterani sa Beogradskog univerziteta, ali delom i konceptualni – zbog, kako bi to Kukoč nazvao, „scijetističke“, tačnije analitičke, orijentacije beogradskih filozofa. Zbog toga su beogradski autori ostavili više traga u sociologiji ili antropologiji, ali praksis nije bio, u značajnom periodu, dominantna filozofska orijentacija. Osim pitanja čiji je praksis postavlja se i pitanje omeđenja ovog intelektualnog poduhvata. Čak i periodizacija i spisak autora su različiti kod različitih tumača. Za Mihaila Markovića na primer praksis je samo deo

šireg intelektualnog pokreta koji je započeo sa tzv. Bledskim savetovanjem 1960. godine, a transformisan nastavio da živi i nakon što je prestao da izlazi časopis *Praxis* (1975). Za druge se početak vezuje za prvu Korčulansku letnju školu (1963), a kraj za prestanak izlaženja časopisa *Praxis*, sve drugo su individualne karijere. Poseban problem predstavljaju naknadna tumačenja, samotumačenja i samopozicioniranja.

ČEMU JOŠ PRAKSIS?

Drugo pitanje je zašto danas čitati praksis literaturu. Jedan od očiglednih odgovora jeste da bi sklopu reaktuelizacije marksističkih ideja trebalo preispitati ovo nasleđe. Preispitivanje marksističke tradicije dugo vremena je bilo prepušteno „argumentu vremena“. Nije bilo potrebno ništa dokazivati jer je „vreme“ (kontekst ili epoha) odbacilo takve teorije. Praxis nije bio dovoljno demokratski, još manje liberalan, te su stoga ovi radovi neupotrebljivi u raznim liberalizam-spram-svega debatama, analizama novog bujanja nacionalizma, izbijanja rata, zločina, tranzicije, demokratizacije i konsolidacije, korupcije ili EU integracija. Trivijalno je tvrditi da praksis nije liberalno-demokratska teorija, a da ne pretpostavimo da je to dovoljan razlog za odbacivanje neke teorije. Ipak, „vreme“ (tačnije kriza) izgleda da je vratilo neka marksistička pitanja na dnevni red, a možda i praksis. Pitanje je ima li praksis šta da kaže.

Nekoliko autora nastoji da izdvoji ono što je plodno nasleđe praksisa (M. Marković, Stojanović, Z. Golubović, Veljak, Hodžić, Savić itd.). Ističu se tri tačke. Jedna je kritički stav humanističke orijentacije koji je delegitimizovao ideologiju, druga je da je praksis pokušao da nađe srednji put između birokratskog socijalizma i reprezentativne demokratije, treća se odnosi na različite forme kritike građanskog društva i kapitalističkih odnosa u proizvodnji. Alija Hodžić u svom tekstu dodaje i teme u odnosu na koje bi praksis i danas bio interesantan za čitanje. To su raskrinkavanje raznih oblika tržišnog i ideološkog zavodjenja, kritika komodifikacije i potrošačkog društva, društvena anomija i erozija vrednosti, kao i razni oblici resantimana koji se javljaju u regionalnim društvima. Naravno, od praksisa se ne očekuju odgovori, ali svakako neke perspektive ili uvidi koje smo možda u međuvremenu zaboravili ili prevideli.

Koliko je sve to tačno trebalo bi da kažu konkretne analize, kojih u ovom zborniku nema, osim možda u pogledu pitanja utemeljenosti i doslednosti kritičkog stava. Tu delimične odgovore iz različitih uglova daju tekstovi Zagorke Golubović, Alpara Lošonca, Mileta Savića ili Vladimira Markovića. Ali nakon čitanja ovog zbornika ostaje utisak da i sledbenici i kritičari od praksisa očekuju previše. Praxis nije velika filozofija ili teorija društva, posebno ne politička filozofija ili politička teorija (osim kod Ljube Tadića teško da postoji nekakva politička teorija). Stoga

nije pošteno procenjivati ga ili kritikovati kao da jeste. To ne znači da bi ga trebalo potcenjivati. Praxisovi uvidi su pravljani u pozadini birokratizovanog socijalizma i izneverenih ideala socijalističke revolucije. To je bio pokušaj da se ideja socijalizma izoluje od socijalističke države i državnog socijalizma, kao što mnogi danas pokušavaju da ideju demokratije izoluju od demokratske države. ¶

DORĐE PAVIĆEVIĆ

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42 000 – 56 000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. „What Do We Know About Democratization After Twenty Years?” *Annual Review of Political Science* 27 (March): 115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. „Totalitarian and Authoritarian Regimes.” In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Abstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6000 do 8000 reči (app. 42000-56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultuj se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. „What Do We Know About Democratization After Twenty Years?” *Annual Review of Political Science* 27 (March):115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. „Totalitarian and Authoritarian Regimes.” In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Političke
PERSPEKTIVE

POLITIČKE PERSPEKTIVE je novi regionalni časopis koji će objavljivati tekstove iz političke nauke/znanosti i bliskih disciplina. Osnivači časopisa su Fakultet političkih znanosti iz Zagreba, Fakultet političkih nauka iz Beograda i Udruženje za političke nauke Srbije. Članovi redakcije su nastavnici sa Fakulteta u Zagrebu i Beogradu, a očekujemo da joj se pridruže i članovi sa drugih sličnih institucija nekadašnje države. Časopis nije disciplinarno ograničen, mada je fokus časopisa na političkoj nauci (znanosti). Ideja je da se naglasi stručno i akademsko istraživanje politike, tako da će u časopisu biti dobrodošli i tekstovi iz bliskih disciplina (prava, sociologije, filozofije, ekonomije itd.) kojima takav stav nije stran. Časopis će ohrabrivati objavljivanje tekstova različitih pristupa, metodoloških orijentacija i poddisciplina političke nauke/znanosti (npr. komparativna politika, politička teorija, politička ekonomija...).

Isključivi kriterij(um)i za objavljivanje biće poštovanje profesionalnih standarda i relevantnost tema. Profesionalni standardi će biti određivani nezavisnim recenzijama i prema prethodno navedenim kriterij(um)ima redakcije.

Fakultet političkih nauka
Beograd

Fakultet političkih znanosti
Zagreb

Udruženje za političke
nauke Srbije

ISSN 2217-561X

9 772217 561001 >

BESPLATAN PRIMERAK